Ibrahim Pašić

OD HAJDUKA DO ČETNIKA

Stradanje i genocid nad glasinačkim bošnjacima od najstarijih vremena do 1994.

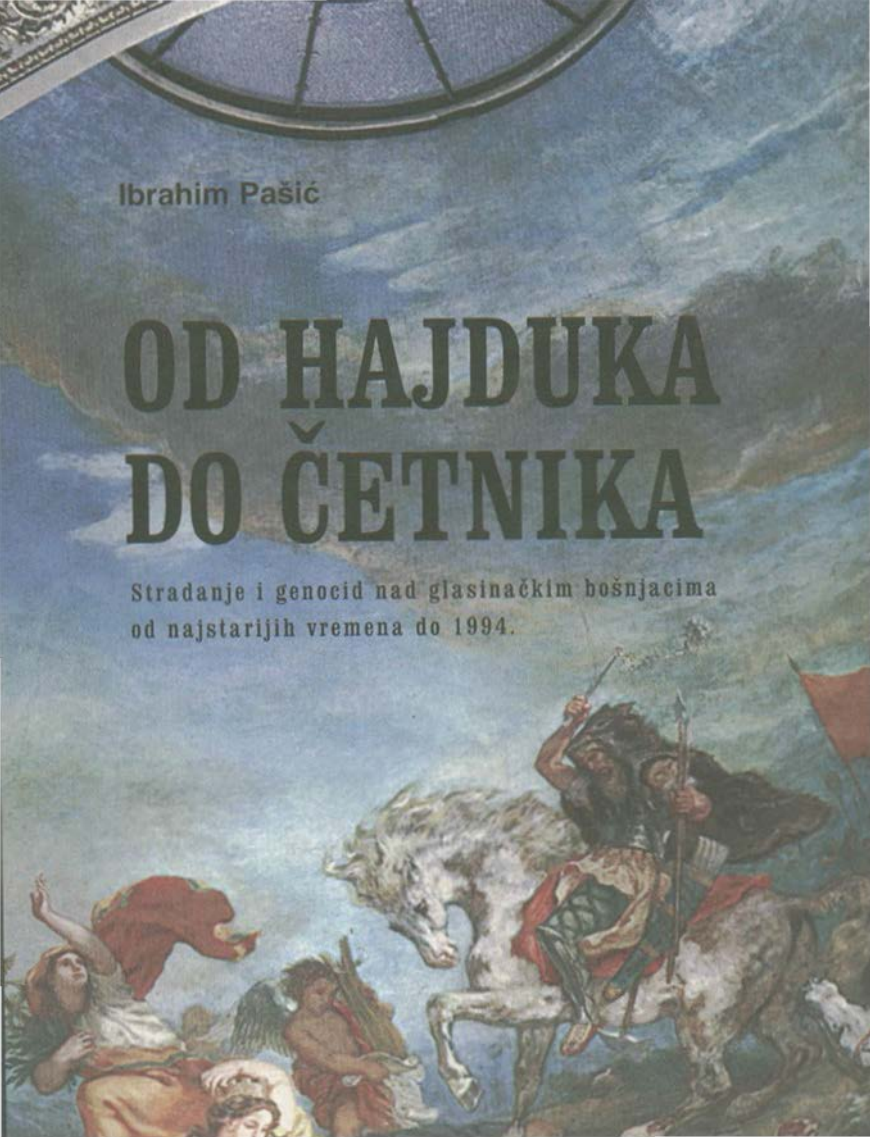

Od hajduka do četnika

Izdavači
NŠTP *Bemust*
IK *Ljiljan*

Za izdavače
Mustafa Bećirović
Mensur Brdar

Lektor
Isnam Taljić

DTP
Benjamin Krnić

Štampa
Bemust, Sarajevo

Tiraž: 1.000 primjeraka

Sarajevo, 2000.

Biblioteka
Dokumenti

Glavni urednik
Hadžem Hajdarević

Izvršni urednik
Mustafa Bećirović

Recenzenti
Prof. dr. Ibrahim Bušatlija
Mehmedalija Hadžić
Prof. dr. Omer Ibrahimagić
Prof. dr. Ibrahim Tepić

Likovno-grafička oprema
Benjamin Krnić

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94 (497.6)
341.485 (497.6)
355.012 (497.6) "1992/1996"

PAŠIĆ, Ibrahim
Od hajduka do četnika : (stradanja i genocid nad glasinačkim Bošnjacima od najstarijih vremena do 1994. godine) / Ibrahim Pašić. - Sarajevo : Bemust [etc.], 2000. - 286 str. : ilustr. ; 23 cm. - (Biblioteka Dokumenti)

Bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 9958-725-32-0

COBISS/BIH-ID 7824134

Na osnovu Mišljenja broj 02-15-815/00 Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta u Vladi Federacije BiH, a na osnovu člana 19. tačka 3. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga (Sl. novine FBiH br. 6/95 i 25/97), djelo *Od hajduka do četnika (Stradanja i genocid nad glasinačkim Bošnjacima od najstarijih vremena do 1994. godine)* autora Ibrahima Pašića ne podliježe porezu na promet proizvoda.

IBRAHIM PAŠIĆ

OD HAJDUKA DO ČETNIKA

(Stradanja i genocid nad glasinačkim Bošnjacima od najstarijih vremena do 1994. godine)

Sarajevo 2000.

355.012 (497.6 = 163.43*) "... /1994"

Signatura: Paš - od

Inv. broj: 18360

BIBLIOTEKA
7
GRADA SARAJEVA

Zavičaju, i svim znanim i neznanim žrtvama genocida
u istočnoj Bosni 1992.-1996. g.

PREDGOVOR

Pred čitaocima se nalazi već druga knjiga profesora Ibrahima Pašića u kojoj autor istražuje zločin genocida nad Bošnjacima tokom prve godine agresije na Bosnu i Hercegovinu, od početka aprila 1992. Otvorena srpska agresija stvarno je počela krajem septembra 1991. provalom tzv. crnogorskih dobrovoljaca, uz neprikrivenu podršku bivše JNA, u istočnu Hercegovinu. Bez obzira na to, tromošću bosanskohercegovačke politike, uobičajilo se da se početak rata protiv BiH smješta u prve dane aprila 1992. kad su četnici i JNA, između ostalog, izvršili prvi otvoreni napad na Sarajevo. Kad se govori o ovim pitanjima nužno je imati u vidu činjenicu da Sarajevo, mada njen svojevrsni simbol i sinteza, ipak nije samo cijela Bosna i Hercegovina.

U prvoj svojoj knjizi, "Zločin u Ahatovićima" (izd. "Veselin Masleša", Sarajevo, 1993.), prof. Pašić se uglavnom ograničio na iznošenje dokumentarne grade o pokolju nad mirnim stanovnicima starog bošnjačkog sela Ahatovića, smještenog na samim sjeverozapadnim prilazima Sarajevu.

Ahatovići su u upravno-teritorijalnom pogledu pripadali mjesnoj zajednici Dobroševići, u sastavu sarajevske općine Novi Grad. Prema tome, Ahatovići pripadaju sarajevskom velegradskom području (metropolisu). Brojno i oružjem nadmoćni četnički napad na selo, koje je branilo oko 120 boraca, počeo je 29. maja 1992. a okončan je četiri dana kasnije zarobljavanjem branitelja i kasnijim zvjerskim pokoljem 47 Bošnjaka koji nisu uspjeli pobjeći prema Visokom ili prema Sarajevu. Četnici su klali djecu, žene, starce, zarobljene, pa čak i ranjene borce. Nakon pokolja, četnici su, pored pljačkanja bošnjačkih kuća i imovine, minirali seosku džamiju, uz jednovremeno uništavanje i drugih muslimanskih kulturnih spomenika. Sve su to počinili "domaći" četnici, prve komšije stanovnicima Ahatovića. I ovdje su se, što je općenito bio slučaj u cijeloj BiH kako u ratu 1941.-1945. tako i 1992. godine, žrtva i dželat međusobno poznavali, samo što žrtva nije mislila da se u njenom prvom komšiji, Srbinu, krije krvolok, zadojen i opterećen ira-

cionalnom mržnjom. Bošnjaci Ahatovića, te općenito Bošnjaci BiH, nisu to mogli pretpostaviti, jer su tokom Drugog svjetskog rata nesebično i hrabro pomagali, spašavali i štitili od ustaškog noža svoje komšije zadojene mrakom i kosovskom mitomanijom. Srbi su im taj merhamet, pola stoljeća kasnije, uzvratili primitivnim cinizmom i otvorenim zločinom. Taj stravični zločin počinjen nadomak užeg sarajevskog gradskog područja, autor je rekonstruirao na osnovu izjava jednog broja preživjelih mještana Ahatovića, koje je osobno intervjuirao, uz nešto drugih relevantnih dokumenata.

Prof. Pašić se, prema tome, u svojoj prvoj knjizi ograničio na prikupljanje i sistematizaciju građe o zločinu genocida na užem, prigradskom sarajevskom lokalitetu. Njegova knjiga spada među prve zbirke dokumenata o velikosrpskom zločinu genocida koji su četnici počinili i čine u ovom ratu, koji je praktično ušao i u svoju četvrtu godinu.

U ovoj svojoj, drugoj knjizi, na istu tragičnu temu stradanja Bošnjaka od velikosrpske genocidne politike, prof. Pašić se nije zadržao samo na prezentiranju dokumenata i druge izvorne građe. Naprotiv, polazeći od izvorne građe, ovu je knjigu autor široko koncipirao kao kompleksnu historijsku studiju o razvitku ekonomsko-socijalnih, a posebno agrarnih, demografskih, etničkih i vjerskih prilika i odnosa na Glasincu. Dokumentarnu građu o genocidu nad bošnjačkim stanovništvom na Glasincu tokom 1992. godine autor smješta u kontekst brojnih historijskih događaja koji su se preplitali na Romaniji, skoro neposredno na istočnim prilazima šeher Sarajevu.

U geografskom smislu riječi, Glasinac je prostrana visoravan na planini Romaniji, od Sokoca do Rogatice i Višegrada. Unutar tog prostranog područja izdvaja se Glasinačko polje, kao osobena mikroregija, dužine sedam, a širine 3-4 kilometra, na nadmorskoj visini iznad 800 metara i sa dnom sastavljenim dijelom od nepropustljivih stijena. Mada je stoljećima bio i ostao pozornicom burnih i tragičnih povijesnih zbivanja, socijalno-ekonomskih previranja, migracija stanovništva i svakovrsnog drugog seljačkog meteža, Glasinac se u raznim enciklopedijama i leksikonima uglavnom preferira kao jedna od najvećih predhistorijskih, prailirskih i ilirskih nekropola, ne samo u Bosni nego u Evropi. Arheologija je na Glasincu registrirala više od 20.000 grebnih humki - tumula od nasutog kamenja i zemlje. Mnogi od tih tumula sadrže značajan arheološki inventar, koji čine brojni grebni prilozi, kao što su metalno oruđe, oružje, nakit i dr. Najveći dio ovog umjetničkog

blaga čuva se još od austrougarskog vremena u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Po svojoj izradi predmeti široke upotrebe pronađeni u glasinačkim tumulima, pored brojnih sličnosti sa susjednim kulturama istog doba, imaju niz lokalnih karakteristika. Zbog toga je za tu kulturu u nauci prihvaćen naziv glasinačka kultura. Ona se u kontinuitetu može pratiti od prailira do ilirskog plemena Autarijata koje je živjelo u istočnoj Bosni, a dijelom i na desnoj obali Drine. Ima dosta i praznih grebnica, tzv. kenotafa, koje su Grci i drugi antički narodi podizali u znak počasti poginulima u ratu ili na moru kojima se nije znalo za greb.

Te prazne ratničke i stradalničke grebnice na svojevrstan način anticipiraju i simboliziraju kasniju, posebno noviju historiju Glasinca. Ta je historija skoro neprekidni niz ratova, buna, progona i stradanja autohtonog glasinačkog stanovništva, tj. bosanskih Slavena, kako dobrih Bošnjana tako i Bošnjaka. Područje Glasinca ulazilo je u sastav Bosanske države još od njenog nastanka u ranom srednjem vijeku. Glasinac je još od tada bio u duhovnom pogledu jako stanište i uporište bosanskih krstjana, Dobrih Bošnjana ili, jednostavno, kako su se pripadnici Crkve bosanske najradije sami nazivali, Dobrih ljudi. Uz prailirske i ilirske nekropole, Glasinac je prekriven brojnim stećcima. Samo ih je na Glasinačkom polju registrirano više od pet stotina. Brojni su i drugi lokaliteti na Glasincu, koji se u narodu najčešće nazivaju "crkvinama", na kojima se nalazi od nekoliko desetina do preko 300 stećaka. Svojim oblikom i još uvijek nerazriješenim porukama, stećci se mogu uporediti jedino sa staroegipatskom sfingom i jermenskim hačkarima. Kao "kameni spavači", kako to reče pjesnik, stećci svjedoče o samosvojnosti i vječnom trajanju Bosne i bosanskog čovjeka, njegovoj snazi, borbi, patnji, dobroti i praštanju, o njegovom povijesnom usudu.

Sa svojom "krstajanskom", "bogumilskom" stamenošću i upornošću, bosanski čovjek je podizao duhovni zid kojim se Bosna štitila i branila od svih spoljnih vjersko-političkih nasrtaja, kako sa Istoka tako i sa Zapada. Na taj je zid, od prve polovice 15. stoljeća postepeno je nadziđivan zid islama kojim je bosanski čovjek štitio i dalje branio svoju duhovnost i samobitnost. Upravo su Glasinac i Gornje Podrinje područja najranijeg asimiliranja islama na bosanskom tlu. Stanovništvo tih područja prvo je u Bosni došlo u dodir sa islamom i osmanskom državom i njenom političkom idejom. Islam i osmanska vlast učvrstili su se u tim krajevima znatno prije konačnog pada Bo-

sanskog kraljevstva 1463. godine. Upravo je u tim krajevima, tridesetih godina 15. stoljeća, sagrađena u Ustikolini prva džamija u Bosni. Na Glasincu su prve džamije podignute još u doba sultana Mehmeda II. Fatiha, osvajača Bosne. Te su džamije uglavnom bile potkupolne građevine. Većinu su ih zapalili i uništili četnici u Drugom svjetskom ratu, ali kod mnogih su sve do ovog rata 1992. godine ostale lijepe kamene munare, uz koje su džematlije, nakon 1945. godine, postepeno podigli džamijski prostor natkriven običnom pravougaonom krovnom konstrukcijom. Pored najstarijih džamija u Bosni, na Glasincu se nalaze i najstarija bošnjačka muslimanska mezarja, koja uporedo stoje sa ilirskim nekropolama i bosanskim stećcima. Ta su mezarja, jednako kao džamije, bila i ostala tihi i dostojanstveni svjedoci o autohtonosti i trajanju bošnjačkog muslimanskog čovjeka i njegovog duhovnog bića na tim prostorima. Od početka ovog rata četnički agresor je pristupio njihovom skrnavljenju i rušenju kako bi se time zatro svaki znak i spomen da tu već pet stoljeća žive muslimani. Na Glasincu, isto kao u drugim krajevima Bosne, brojno bosansko stanovništvo, privučeno dinamizmom nove vjere i osmanske države kao njenog nosioca, dobrovoljno prihvata islam kao kompleksnu vjeru, civilizaciju i politiku, kao način ponašanja i mišljenja u svim sferama privatnog i javnog života.

Nova vjera, država i vlast donijeli su Bosni sveopći privredni, kulturno-prosvjetni i politički napredak i uspon. Posebno se razvijaju gradovi kao centri obrta i trgovine, školstva i pismenosti, odnosno općenito kao središta duhovnog života i nove, znatno bogatije u odnosu na zatečenu, materijalne kulture. U tim novim gradovima brojni vakifi podižu, za svoju dušu, ali i na opću korist, džamije, mektebe, medrese, tekije, vodovode i česme, hamame, imarete, sahat-kule i druge javne objekte. Radi unapređenja obrta, trgovine i prometa putnika, podizani su hanovi i karavan- saraji, musafirhane, mostovi i drumovi. Glasinac i jugoistočna Bosna bili su područja značajne urbanizacije i vrlo živog robnog i putničkog prometa. Preko Glasinca je prolazilo i tu se ukrštalo više značajnih drumova i putova, od Carigradskog ili Stambolskog i Bosanskog do Hercegovačkog i Goraždanskog puta.

Ta je činjenica vrlo rano privukla na Romaniju drumske razbojnike, uglavnom pravoslavce, tj. Srbe. Ovi razbojnici, za koje se uobičajio arapsko-turisko-mađarski naziv hajduci, počinju već od druge polovice 16. stoljeća presretati po Romaniji, pljačkati i ubijati trgovce i druge putnike, najčešće Bošnja-

ke. Time su na Glasincu počela stalna stradanja bošnjačkog muslimanskog stanovništva.

Razbojništvo (gusa) i krađa (tatba) bili su u srednjovjekovnoj Srbiji, sudeći prema odredbama Dušanovog zakonika iz 1349. odnosno 1354. godine, veoma raširena pojava, praktično kao neka epidemija. Članovi 145-147. Dušanovog zakonika ne određuju prosto kazne za razbojnike i lopove, nego se protiv njih faktički proglašava totalni rat. Razbojnik se kažnjava vješanjem strmoglavice, a lopov (tat) osljepljivanjem. Selo u kojem bi se našao razbojnik ili lopov kažnjavano je raseljavanjem. Starješine sela ili katuna morali su u tom slučaju naknaditi svu štetu, a potom su i sami kažnjavani kao razbojnici, odnosno lopovi. Starom srpskom historičaru i političaru Stojanu Novakoviću izgledala je "za nevjericu tolika oštrina" u pogledu kažnjavanja razbojništva i krađe. U srpskoj srednjovjekovnoj državi razbojništvom se bavila i najviša srpska vlastela. To je uostalom bio vrlo čest slučaj u evropskom srednjem vijeku. U Njemačkoj su, primjera radi, bili poznati raubritteri - vitezovi razbojnici. Razbojnički napadi se vrlo često spominju u starim srpskim biografijama. Teodor Metohita, bizantski izaslanik na dvoru "raškog kralja" Milutina, izvještavao je svoju vladu u Konstantinopolju da su neki utjecajni ljudi iz neposredne kraljeve okoline, uz ostalo, "naviknuti još da krišom otimaju stoku, da ne žive na naseljenim mjestima nego na granici, po planinama i pustinjama, gdje iz zasjede pljačkaju putnike i kradu stoku, nikako ne vodeći računa ni o prirodi, ni o zakonima, ni o pravdi". U vrijeme cara Dušana najpoznatiji razbojnički vođa bio je neki Momčilo, gospodar Rodope.

Od druge polovice 16. stoljeća na balkanskim prostorima Osmanske države oživljava razbojništvo, odnosno hajdučija. Njome se uglavnom bave Srbi. Svoju hajdučiju Srbi sami kroz epske pjesme mitologiziraju i pripisuju joj značenje borbe za oslobođenje od osmanske turske vlasti. Taj epski mit kasnije sankcionira srpska nacionalistička historiografija podižući obične drumske razbojnike i nasilnike na rang nacionalnih heroja, mada su mnogi od njih, posebno oni koji su operirali na granici Boke, Dalmacije i Bosne, bili ustvari obični mletački plaćenici.

Nestankom osmanske turske vlasti, u Srbiji nije nestalo hajdučije, koja se kao neka stalna grana narodne privrede protegla sve do pod kraj 19. i početak 20. stoljeća. To se lijepo vidi iz izmjena i dopuna srpskog Kaznitelnog zakonika, mar-

ta 1863, pošto se u pravu regulira "ono što se najčešće događa" (quod plerumque fit). Tim je izmjenama uvedena kazna policijskog nadzora od jedne do pet godina za lica koja su osuđena zbog krađe, razbojništva, hajdukovanja, prikrivanja ili jatakovanja, te paljevine. Za lica koja izvrše tri opasne krađe, te za razbojnike, hajduke, palikuće i druge piromane predviđena je smrtna kazna. Hajdučija je dobila takve razmjere da je zbog nje, posebnim zakonom od 24. aprila 1863. zavedeno šestomjesečno vanredno stanje u Užičkom, Čačanskom i Rudničkom okrugu, te nekim srezovima Beogradskog i Valjevskog okruga. U tim okruzima sudovi su proglašeni za prijeke sudove i tako su djelovali.

Kad se na takvu tradiciju razbojništva, pljačke i nasilja nakalemi nacionalistička mitomanija i nacifašistička ideologija, protkana paranoičnom mržnjom prema svemu drukčijem, a posebno svemu što je muslimansko, onda kontinuirano trajanje i redovno ciklično ponavljanje genocida nad Bošnjacima tokom posljednja tri stoljeća predstavlja samo konsekventno ponašanje kukavičkog i paganskog mentaliteta koji jedino silu razumije. To se u novijoj historiji možda najbolje pokazalo i potvrdilo upravo na području Glasinca.

Od kraja 18. a posebno prvih decenija 19. stoljeća dolazi na Glasincu do znatnih promjena u strukturi stanovništva. U cijeloj Bosni, pa tako i na Glasincu, sve do početka 19. stoljeća Bošnjaci su činili znatnu većinu bosanskog stanovništva. Tokom ratova koje je Osmanska carevina vodila sa Austrijom, Venecijom i Rusijom od posljednjih decenija 17. do kraja 18. stoljeća, u kojima su Bošnjaci u velikom broju aktivno učestvovali, smanjivao se broj kako muslimanskog tako i nemuslimanskog stanovništva. Mnogi kršćani i hrišćani, posebno iz pograničnih dijelova Bosanskog pašaluka (ajaleta), bježali su u Dalmaciju pod mletačku, odnosno u Hrvatsku i Slavoniju, pod austrijsku vlast. Tu su najčešće dobijali status uskoka, odnosno graničara, kao ratnika na bosanskoj granici. Zbog opadanja i općenito relativno malog broja nemuslimana, seljačke bune po Bosni tokom 18. stoljeća diže jedino većinsko muslimansko seljaštvo na koje je, jednako kao na ostale muslimanske slojeve, padao teret ratovanja i podizanja tvrđava radi odbrane Bosne, odnosno Carstva. U tim okolnostima većina muslimanske raje dobija status slobodnih seljaka, koji je natopljen kako krvlju tako i znojem.

Pored ratova, na smanjivanje bosanskog muslimanskog stanovništva posebno su utjecale kuge. U tom je vremenu Bo-

snom prošlo više velikih epidemija kuge, od kojih je po demografskim posljedicama najstrašnija bila ona u godinama 1813.-1817. Od ove je kuge stradalo više od polovice domaćeg muslimanskog stanovništva, kako je to zabilježio jedan od njenih očevidaca A. A. Frari iz Šibenika. Slično je zapisao i Ivan Frano Jukić: da je "Turske (tj. Muslimane - M.I.) najviše satrla posljednja kuga godine 1813.-1817. Cijeli krajevi, posebno u centralnoj i istočnoj Bosni, pa tako i Glasinac, dugo su ostali pusti i nenaseljeni.

Na te puste zemlje, praktično već oformljene kao čifluke, bosanske spahije i čifluk-sahibije naseljavaju pravoslavno stanovništvo iz Drobnjaka i drugih rubnih dijelova današnje Crne Gore i istočne Hercegovine. Naseljavanje je teklo potpuno dobrovoljno, bez ikakvog nasilnog ukmećivanja. Seljaci su naseljavani, ustvari, pod ugovorom sa vlasnikom zemlje (čifluk-sahibijom) kao zakupci (mustedžiri, čifčije). O tome svjedoče osmanski defteri, ali i sami doseljenici, odnosno njihovi potomci. O tome nedvosmisleno svjedoči ugledni tuzlanski trgovac i podnačelnik grada do 1914. godine Živko Crnogorčević, koji u svojim "Memoarima", koje je za štampu priredio Milenko Filipović, a 1966. godine izdala ANUBiH. Crnogorčević priča da se njegov "djed Živko sa svoja dva brata Lukom i Jeremijom i ostalom porodicom doselio iz Drobnjaka, današnje Crne Gore, na Glasinac kod odžaka Šahinpašića u selo Vidriće, kotar Rogatica. Naravno da ih je u isto selo dotjerala nužda i nevolja, pošto je to uvijek bivalo: kad izda godina onda toljagu i ponjavu na nju, pak ajde u Bosnu da se izrane. Tek ako im se dopadne, i ostaju Hercegovci dje su i došli, a ako im se pak ne dopadne, onda vraćaju se natrag odakle su i došli. Dakle, pošto su tude smjestili se, onda se je i porodica stalożila i smirila".

Došavši i našavši tako u Bosni spas i utočište od gladi i druge bijede, to se doseljeno pravoslavno stočarsko (vlaško) stanovništvo od početka dvolično i kukavički ponašalo. Na jednoj strani pričaju i tvrde, da su oni, primjera radi, Crnogorci, uvijek bili nepokoreni, slobodni i nezavisni od osmanske vlasti. Ali, na drugoj strani, kad ih glad i nevolja pritisnu, onda se ponašaju kao podanici Osmanskog carstva. U takvim prilikama oni koriste otvorenost granica prema Bosni kao dijelu Osmanskog carstva i tu dolaze da se prehrane i prežive. Crnogorci i Brđani su redovno dolazili na pazare u "turske" gradove, posebno u Nikšić, Podgoricu i Skadar. Crnogorske vlasti su čak protestirale kad je osmanska država sredinom

19. stoljeća na prilazima Nikšiću podigla prema Crnoj Gori carinsku liniju sa carinarnicom. Ako neko već tvrdi da je uvijek imao i ima slobodnu i samostalnu državu, onda je logično da na granici sa drugom državom, u konkretnom slučaju sa Osmanskim carstvom, postoji carinska linija.

Većina tih pravoslavnih seljaka koji su utočište od gladi i bijede nalazili u Bosni, gdje su u zakup dobijali zemlju, počinje već u prvoj generaciji da se ponaša agresivno, u otvorenom nastojanju da kao doseljenici silom uzmu zemlju na koju su se dobrovoljno naselili pod uvjetom da je obrađuju uz davanje desetine i drugih sitnih pristojbi njenom vlasniku. Oni se ne zadovoljavaju samo time da silom uzmu zemlju nego hoće da uzmu odmah i glavu, valjda kao "kosovski zavjet" i osvetu za cara Lazara. Tu je već oformljena potpuna psihopatologija izvršilaca genocida.

Agresivno ponašanje pravoslavno-srpskog seljaštva prema bošnjačkim zemljoposjednicima i općenito prema Bošnjacima sve je otvorenije ispoljavano poslije austrougarske okupacije 1878. Austrougarske vlasti su odatle morale ulagati velike napore da se održi pravni red i poredak, te zaštiti život i imetak svakog Bošnjaka, posebno zemljoposjednika bez obzira radi li se o agi ili običnom bošnjačkom seljaku.

Izbijanjem Prvog svjetskog rata 1914. godine stvaraju se postepeno uvjeti da se politički realizira velikosrpski projekt. Ishodom rada, tj, pobjedom sila Antante time i Kraljevine Srbije, kao njima pridružene države, stvara se krajem 1918. zajednička jugoslavenska država, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Ova je država bila pod potpunom srpskom hegemonijom koju su institucionalno i politički personificirali i izražavali dinastija Karađorđevića, odnosno kralj, srpska vojska, transformirana formalno u jugoslavensku vojsku ali pod srpskim komandnim kadrom, te Radikalna i Demokratska stranka. U trenutku raspada Austro-Ugarske u jesen 1918. u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine dolazi do potpunog bezvlašća, što srpski seljaci koriste i prosto otimaju i prisvajaju zemlju koju su, pravno gledano, držali pod zakup. Sve je to praćeno jednovremenim paljenjem kuća mnogih bošnjačkih zemljoposjednika, njihovih čardaka, gospodarskih zgrada, sijena i dr. Nisu bila rijetka ni ubistva Bošnjaka. Do sredine dvadesetih godina samo je u istočnoj Hercegovini ubijeno preko tri hiljade Bošnjaka, obično na mjestu na kojem su ih srpsko-crnogorski razbojnici i odmetnici zatekli. Bez ikakve krivice i suda ti su ljudi ubijani pri radu na njivi, u kućnoj av-

liji, pri sječi drva u šumi ili negdje na putu. Bezvlašće i bezdušnu prevratnu atmosferu tog vremena lijepo pokazuje jedna anegdota zabilježena upravo na Glasincu. Na pitanje jednog age nekom seljaku zašto mu sve pali i uništava kad zna da mu je njegov otac primio djeda na zemlju, a on mu osobno nikad nije zla činio, seljak je odgovorio: "Vi ste Turci nas petsto godina uništavali". Aga mu je na to mirno uzvratio: "Pa razgodi i ti na petsto godina, nemoj sve u jedan dan".

To opće stanje anarhije i seljačke stihije, posebno u agrarnim odnosima, regent Aleksandar Karađorđević faktički je ozakonio svojom proklamacijom narodu već 6. januara 1919.

Pored napada na živote i imetke Bošnjaka, na udaru velikosrpskog šovinizma i mržnje našli su se brojni muslimanski sakralni objekti i kulturno-historijski spomenici. Rušene su i oštećivane džamije, skrnavljena muslimanska mezarja, dok su mnoge vakufske zgrade eksproprirane i korištene kao vojni magacini, sokolske dvorane i sl. Nije bio rijedak slučaj da u rušenju ili eksproprijaciji muslimanskih vjerskih i općenito vakufskih objekata direktno učestvuju predstavnici i nosioci vlasti, kao što su sreski načelnici, žandarmerijski oficiri i drugi. Ono što nije ostvareno u pogledu fizičkog i duhovnog zatiranja Bošnjaka u metežu koji je u Kraljevini SHS vladao praktično do kraja dvadesetih godina, nastavljeno je svom žestinom tokom Drugog svjetskog rata kao sastavni dio realizacije programa "Velike Srbije". Zahvaljujući NOP-u spašena je BiH kao država i povijesni entitet. Istovremeno je, bez obzira na velika stradanja, očuvan osnovni bošnjački demografski i etnički supstrat. Tokom četiri poslijeratne decenije uglavnom mirnog života, bošnjački muslimanski narod se potpuno obnovio, revitalizirao i snažno afirmirao na svim poljima društvenog života.

Srpski intelektualno-politički vrhovi, oličeni u SANU i drugim institucijama, to jednostavno nisu mogli podnijeti. Zarobljeni i mentalno okovani mitovima prošlosti, oni su mirni razvoj jednog malog naroda automatski shvatili kao navodno ugrožavanje svog naroda, a ustvari ugrožavanje njihovog apsolutnog monopola i hegemonije u svim oblastima javnog života. Da bi se očuvala ta dominacija ostvarivana svugdje, od armije i privrede, preko policije do kulture, obrazovanja, umjetnosti i čak sporta, kroz mehanizme vlasti koje je u svojim rukama držala srpska vojno-politička intelektualna elita, reaktiviran je velikosrpski program. Taj se program kao iracionalan projekt ne može ostvariti bez laži i sveopćeg zlo-

čina genocida nad nesrpskim narodima, u prvom redu nad Bošnjacima, čiji je muslimanski identitet dovoljan razlog da budu ubijeni i zatrti. U tu su svrhu smišljenim lažima i propagandom među dobrim dijelom srpskog naroda razbuktani najniži instinkti, oživljeni stari mitovi i njima tako sukladni manijački atavizmi. Takve moralno i intelektualno iznakažene spodobe u ljudskom obličju izvršioci su agresije na BiH i genocida nad Bošnjacima 1992. godine. Kako 1992., tako još cijele tri godine, zločinci ne odustaju od svoje nakane.

U svom tom zločinu nevidenih razmjera u cjelokupnoj ljudskoj povijesti, Srbija, Crna Gora i Srbi imaju manje-više otvorenu podršku vlada i najvećeg dijela političkog establišmenta nekih nacija koje sebe drže za visokocivilizirane. Njihovi politički i drugi predstavnici suučesnički nastoje prikriti i minimizirati razmjere srpskog zločina genocida, izmišljajući za njega, uz ostalo, eufemističku sitagmu "etničko čišćenje" (le nettouyage ethnique). Kad se već izbjegava termin genocid, a u Bosni se upravo radi o genocidu, onda bi za sve zločine koje su četnici činili nad Bošnjacima prikladniji izraz bio "etničko trijebljenje", a ne "čišćenje". Uostalom, u francuskom jeziku riječ "le nettouyage" znači ne samo "čišćenje", nego upravo i "trijebljenje". Stvari uvijek treba nazvati njihovim pravim imenom. Zato je, prije svega na Bošnjacima, ali i na njihovim prijateljima u svijetu, da ne dozvole da se zločin prikrije i nepadne u zaborav, nego da ruka pravde sustigne zločince, kako žrtve ne bi u svojoj tragediji i nesreći ostale ponižene.

Na tom putu da se spriječi zaborav i da se zločinci jednog dana suoče sa sudom pravde stoji i knjiga prof. Ibrahima Pašića o stradanjima glasinačkih Bošnjaka, posebno o genocidu koji je nad njima izvršen i tokom ove posljednje agresije i rata protiv BiH. U tom smislu, knjiga prof. Pašića nije samo historijska studija nego je jednovremeno, dokument o stradanju bošnjačkog naroda koji, bez obzira na sve žrtve koje je podnio u svojoj historiji i koje danas podnosi, niti želi, niti hoće, niti može da se odrekne svog muslimanskog identiteta. U tom svom identitetu Bošnjaci nikoga ne ugrožavaju nego samo traže za sebe ono što su svima drugima uvijek priznavali i priznaju, da budu svoji na svome. Balkan i Evropa, opterećeni nikad prevazidenim barbarizmom i predrasudama, nisu spremni na takvu toleranciju. Prof. Pašić vrlo uvjerljivo dokumentira tu činjenicu na primjeru jednog relativno malog, ali vrlo indikativnog lokaliteta kao što je Glasinac. On je sa izu-

zetnom akribičnošću prikupio izjave preživjelih žrtava i drugih svjedoka zločina. Cjelokupni dokumentarni materijal, kako izjave svjedoka tako i druga građa koju prof. Pašić prezentira, nesumnjivo pokazuje da se radi o zločinu genocida, a ne o nekakvom "čišćenju". Radi se upravo o genocidu u smislu u kojem je ta kriminalna radnja definirana Konvencijom o kažnjavanju i suzbijanju zločina genocida koju je Generalna skupština UN usvojila 9. decembra 1948. U toj konvenciji genocid se definira kao sistematsko uništavanje jedne etničke grupe ili čitavih naroda, ubijanjem ili masovnim istrebljivanjem njenih pripadnika, te rasturanjem i uništavanjem njenih političkih, socijalnih, kulturnih i vjerskih institucija. Prof. Pašić je svojom knjigom to jasno pokazao. U tome pogledu, ova knjiga je izuzetno značajna i instruktivna.

Drugi njen značaj leži u činjenici da je prof. Ibrahim Pašić ovom svojom istraživačkom studijom definitivno pomjerio tradicionalni pristup prošlosti Glasinca, od predhistorije i antike, ka proučavanju složenih historijskih procesa koji su u kontinuitetu, još od ranog srednjeg vijeka, bitno odredili savremenu povijesnu sudbinu čovjeka na tom prostoru.

Sarajevo, januara 1995.
Ša'bana 1415.

Prof. dr.
Mustafa Imamović

UVODNE NAPOMENE

Ova knjiga o genocidima nad glasinačkim Bošnjacima - od hajduka do četnika - rezultat je dvogodišnjih istraživanja koja su 1993. i 1994. godine provedena u organizaciji Centra za istraživanja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava općine Novi Grad u Sarajevu. Građa knjige najvećim dijelom je zasnovana na autentičnim izjavama preživjelih svjedoka genocida.

Knjiga nema pretenziju da pruži historijat genocida 1992. godine nad svim Bošnjacima Glasinca. Uvjeti istraživanja - u uvjetima agresije na BiH i genocida nad Bošnjacima koji traje nesmanjenom žestinom - nisu dozvolili istraživanja genocida nad Bošnjacima iz dva glasinačka sela - Pediše i Košutica, i to će morati sačekati mirnija vremena.

Zbog činjenice da je u vrijeme izlaska iz štampe ove knjige u toku suđenje osobama osumnjičenim za zločine genocida učinjene na prostorima BiH u vremenu od 1992.do1995. g. identitet najvažnijih svjedoka zaštićen je i označen latinskim inicijalima N. N. - *non nominatus*.

Knjiga je nastala u najvećem koncentracionom logoru u svijetu, u Sarajevu, za vrijeme srpskocrnogorske opsade. Njen nastanak na razne načine su pomogli plemeniti i čestiti Bošnjaci čija imena zaslužuju da se našu na njenim prvim stranicama. To su: prof. dr. Enver Imamović, profesor Filozofskog fakulteta i direktor Zemaljskog muzeja BiH, prof. Mehmedalija Hadžić, savjetnik u Rijasetu Islamske zajednice BiH, prof. dr. Omer Ibrahimagić, profesor Fakukllteta političkih nauka u Sarajevu, prof. dr Ibrahim Tepić, prof. Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Posebnu zahvalnost dugujem članovima moje porodice koji su me svesrdno podržavali u radu, saradnicima Centra i svim svjedocima sa kojima sam sarađivao u toku izrade knjige.

U Sarajevu, oktobra 1994.
Ibrahim Pašić

Glava prva

GLASINAČKO STANOVNIŠTVO OD NAJSTARIJEG DOBA DO 1992. - STRADANJA BOŠNJAKA OD HAJDUKA DO KARADŽIĆEVIH ČETNIKA

1) ILIRI, RIMLJANI, BOŠNJANI

Pod Glasincem se podrazumijeva planinska visoravan visoka uglavnom iznad 900 metara nadmorske visine. Nalazi se oko 40 km istočno od Sarajeva, iza planine Romanije. Njeno jezgro čini krasno Glasinačko polje, široko oko pet km, uokvireno sa još nekoliko manjih polja i udolina ispresijecanih brdima i brežuljcima. Na sjeveru se prostire do brda Kopito i planine Devetak, na jug do rijeke Prače, dok prema istoku nema jasno određene granice, koju jedinim dijelom određuje rijeka Rakitnica. To je planinski kraj bogat šumom, livadama i pašnjacima, a ne oskudijeva ni vodom, mada mnogi izvori za vrijeme sušnih ljeta presušuju. Za zemljoradnju ne pruža velike mogućnosti, izuzev nešto plodnijeg polja uz ponornicu Rešetnicu, koja ga svojim tokom presijeca u pravcu sjever - jug. Zemlja u poljima je dosta posna i čini je tanak sloj humusa kroz koji svuda probija ljuta krečnjačka podloga. Međutim, prirodni uvjeti za stočarstvo su izuzetno povoljni i ono je ovdje bilo osnovna privredna grana gotovo 40 stoljeća.[1]

Najstarija historija Glasinca datira u prvoj polovici II.. milenija. U navedeno vrijeme Glasinac se nalazio u sastavu takozvane cetinske kulture[2], prve do sada poznate kulturno-etničke zajednice na prostorima zapadnog Balkana čiji centar se nalazio oko rijeke Cetine, u Hrvatskoj. U periodu ranog bronzanog doba u BiH, u vremenu od 1800 do1600. g. stare ere pod najezdom stočarskog stanovništva koje je dolazilo sa istoka ili

1) Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976., str. 269
2) A. Benac, B. Čović, Đ. Basler, E. Pašalić, N. Miletić, Kulturna istorija BiH, Sarajevo, 1984., str. 106

Glasinac

jugoistoka cetinska kultura je potisnuta, uništena ili asimilirana. Krajem II. milenija novi etnički element dovršio je na prostorima Balkana proces formiranja jedne široke kulturno-etničke zajednice koju će, kasnije, rimski i grčki pisci nazvati zajedničkim imenom Iliri. Na prostore Glasinca oni su donijeli:

1) Novi tip naselja - gradine, utvrđene kamenim bedemima ili suhozidnim konstrukcijama. Na Glasincu ih ima više od 50.[3]

2) Svoje mrtve sahranjivali su ispod grebnih humki (gromila, tumula) kojih na glasinačkoj visoravni ima preko 20.000. Od kraja 80-tih godina XIX. stoljeća, kad otpočinju njihove organizirana arheološka iskopavanja pa do 1914. godine - kad su obavljena i najveća arheološka istraživanja Glasinca - istraženo je preko 1.000 gromila.[4] Na osnovu brojnih nalaza koji su u njima pronašeni, a koji su pretežno iz željeznog doba i njihovog značaja ne samo za lokalnu nego i za historiju Evrope i čovječanstva. Glasinac je zauzeo značajno mjesto u evropskoj arheološkoj literaturi [5] i u povijesti svijeta [6].

Najstariji željezni predmeti pronađeni u BiH potiču iz nekoliko ilirskih grebova sa Glasinca, a pripadaju IX. stoljeću stare ere. [7] Pošto je prvo željezo u svijetu bilo skuplje i dragocjenije i od zlata, oni na svoj način govore o nekadašnjoj

3) Isto, str. 110
4) B. Čović, N. dj., str. 270
5) Isto
6) *Povijest svijeta*, Zagreb, 1976., str. 177
7) A. Benac..., N. dj., str 133

velikoj ekonomskoj moći njihovih vlasnika. Među kasnijim grebovima iz VII.. i VI. stoljeća ističe se i desetak grebova bogatih prilozima od bronze i željeza koji su proizvod grčkih radionica. U njima su pronađene za ono vrijeme skupocjene bronzane zdjele, nakit i željezno oružje, što ukazuje na proces društvenog raslojavanja i stvaranja ilirske rodovske aristokracije i lokalnih knezova čije sjedište je vjerovatno bilo na dobro utvrđenoj gradini i na brdu Ilijak.[8] Negdje na prijelazu iz VI. u V. stoljeće iščezavaju njihovi tragovi. Uloga plemenske aristokracije kao i uloga roda kao društvene zajednice vezane krvnim srodstvom znatno je opala. Glasinačko područje ušlo je u ovo vrijeme u sastav šireg plemenskog saveza, vjerovatno onog koje antička tradicija bilježi pod imenom plemena Autarijata.[9]

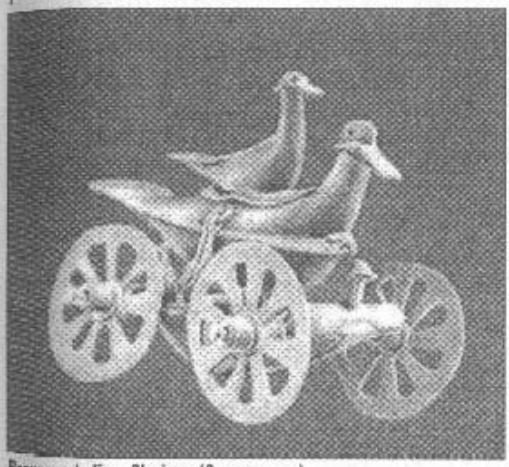

Bronzana kolica, Glasinac (6. v. pr. n. e.)

U periodu rimske vlasti na Balkanu, u geografskom smislu, područje Glasinca nalazilo se u sastavu Ilirika, zemlje ilirskih plemena. Početkom naše ere, poslije gotovo dva i po stoljeća krvavih ratova koje su vodili sa Ilirima, Rimljani su uspjeli da ih pokore i da im nametnu svoju vlast. Neposredno iza toga, izvršena je podjela Ilirika na dvije provincije, Dalmaciju i Panoniju, a Glasinac se nalazio u provinciji Dalmaciji. U odnosu na nekadašnji izuzetan značaj koji je imao i za šire područje Balkana o čemu svjedoče brojni arheološki nalazi, uspostava rimske vlasti nad Ilirima za Glasinac je označila veliki pad i njegovu postepenu mariginalnizaciju u okvirima provincije Dalmacije. Bez privrednih resursa koji su interesirali osvajača - bez rudnog blaga koje ne posjeduje - Glasinac nije imao nikakvih izgleda da zadrži nekadašnji značaj i ulogu. Njegove gradine izgubile su nekadašnju moć. Ia-

8) Isto, str. 136
9) Isto, str. 136

ko opća funkcija gradina u rimsko doba još nije dovoljno izučena na prostorima BiH, poznato je da su Rimljani raselili [10] mnoge ilirske gradine pošto su one bile najvažnija gnijezda ilirskog otpora i potencijalna žarišta za organiziranje ustanaka i diverzija. Sličnu sudbinu, najvjerovatnije, doživjele su i neke glasinačke gradine. Međutim, privredna struktura koju su na Glasincu zatekli uvjetovala je da glasinačke gradine kao aglomeracije nisu prestale da egzistiraju za vrijeme dugotrajne rimske dominacije i uglavnom su imale funkciju gospodarskih središta, što odgovara stočarskoj privredi. [11]

Iako su do sada poznati historijski izvori za period rimske vladavine na Glasincu dosta oskudni, poznato nam je da su Rimljani na njegovom širem području podigli novi centar - naselje na mjestu današnje Rogatice. [12] Njegovi do sada poznati ostaci nisu rezultat organiziranih i stručnih arheoloških iskopavanja i samo djelomično su poznati. Pa, ipak, pronađeni i sačuvani tragovi kuća i novca iz IV. stoljeća naše ere i nekoliko rimskih nadgrobnih spomenika i žrtvenika ukazuju na njegov gradski karakter. Na osnovu djelomično oštećenog latinskog natpisa na nadgrobnom spomeniku gradskog vijećnika Tita Klaudija Maxima, skraćeno je upisan i naziv mjesta - RIS... [13] Njegovim osnivanjem, Rimljani su osnovali novi ekonomski i administrativni centar za šire glasinačko područje preko kojeg je vodio jedan od najznačajnijih rimskih puteva u Iliriku - od Narone prema rijeci Savi. [14]

Na šire područje Glasinca rimska vlast donijela je civilizacijske odnose međuetničke tolerancije naroda i kultura, koje će se na ovim prostorima - uz povremene provale barbarizma - smjenjivati i prožimati. Rimljani su smatrali posve prirodnim da se narodima koje su pokorili dopusti da zadrže svoju religiju i kultove i da se čak tim kultovima omogući dalji razvoj. Pošto su, s vremenom, sve više upoznavali i religije pokorenih naroda, oni su spoznali da su neki kultovi zajednički i pobjednicima i pobjeđenima ("divi quorum est potestas nostrum hostimque".) [15] Stoga je čuvena Ciceronova izreka

10) Isto, str. 207
11) Isto, str. 208
12) Dr. Đuro Bazler, *Monografija Rogatice (praistorijsko i rimsko doba)* Sarajevo, 1966., str. 30
13) Isto, str. 32
14) A. Benac...m N. dj., str. 323
15) Luigi Pareti, *Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj*, svezak prvi, Zagreb, 1967., str. 316

"Sua cuique civitati religio est"[16] (svaki grad/ljudska zajednica/ima vjeru najprikladniju za sebe) održavala i različite vjerske prilike Ilira i Rimljana na Glasincu, pa i više. Poznato je da su Iliri preuzeli rimske bogove i izjednačili ih sa svojim. Ilirski glavni bog Vidasus izjednačen je sa rimskim bogom šuma koji se zvao Silvan - kojeg su prethodno Rimljani preuzeli od Etruščana.[17] Iako njegovo pravo biće u Bosni još uvijek nije jasno,[18] poznato je da je u pantenonu rimskih bogova zauzimao dosta skromno mjesto. Međutim, na jednom paganskom žrtveniku pronađenom u Rogatici nalazi se natpis u kojem se spominje Liber (drugi naziv za Silvana) i rimski bog Jupiter. Na navedenom spomeniku gdje se imena Silvina (Liber) i Jupitera nalaze zajedno, Silvanu je dato značajno mjesto i izjednačen je sa rimskim bogom Jupiterom.[19]

Godine 395. rimski car Teo< podijelio je carstvo između svojih sinova na istočno i zapadno. Bosna se našla u zapadnom dijelu. Njena istočna granica - uglavnom na rijeci Drini -[20] postala je granicom između Istočnog i Zapadnog rimskog carstva. Kasnijom podjelom kršćanstva na pravoslavlje i katoličanstvo - po istoj liniji razgraničenja - bosanska istočna granica postat će jednom od najstarijih evropskih i svjetskih granica između naroda, kultura i civilizacija i bitno će uticati na cjelokupnu historiju Bosne. Za Glasinac će imati poseban značaj i on će zbog njene neposredne blizine postati poprište mnogih sukoba i nasilja koja su redovan pratilac svakog pokušaja da se granice promijene silom.

U periodu Velike seobe naroda godine 551. zabilježen je upad jednog slavenskog odreda u istočnu Bosnu, kad je došlo do formiranja prve sklavinije na Balkanu, čime je obilježen početak slavenske kolonizacije.[21] Nešto kasnije, sredinom VI. stoljeća, slavenska plemena u Panoniji i na lijevoj obali Dunava pokorili su Avari i priznala su avarsku vlast. Zajedno sa Avarima, Slaveni su osnovali plemenski savez sa avarskim poglavicom - kaganom na čelu. Na širem području Glasinca osnovali su župu Borač. U oskudici historijskih izvora, o ovim burnažim vremenima svjedoči i naziv sela Obre u naselju Budu, sjeverno od Prače, koji je avarskog porijekla.[22]

16) Isto, svezak drugi, str. 284
17) Isto, svezak prvi, str. 319
18) A. Benac, N. dj., str. 291
19) Dr. Đ. Bazler..., N. dj., str. 31
20) Vladimir Ćorović, *Bosna i Hercegovina*, Beograd, 1925., str. 29
21) Nada Miletić, *Kulturna historija Bil I*, Sarajevo, 1984., str. 390
22) V. Kosorić..., *Monografija Rogatica (naselja i porijeklo stanovništva)* Sarajevo, 1966., str. 12

U vrijeme slavenskih provala i naseljavanja u Bosnu nije poznato šta se dogodilo sa glasinačkim Ilirima. Vjerovatno je da ih Slaveni nisu uništili u potpunosti ili protjerali sa Glasinca, tim prije što su na Glasincu imali vrlo duboke korijene.

Historijskoj nauci predstoji da utvrdi koliko je osnovana novija teza po kojoj su Bošnjaci ilirskog porijekla.[23] U prilogu teze, kad je Glasinac u pitanju, idu oni dokazi koji polaze od pretpostavke da se neprijatelji nikad ne sahranjuju zajedno u isto greblje. Slaveni su krajem VI. i početkom VII.. stoljeća bili neprijatelji Ilira, Bosnu i Glasinac su osvojili ognjem i mačem, i prema tome, za očekivati je da su, doseljavanjem na Glasinac, osnovali svoja nova greblja. Njih na Glasincu nema. Međutim, na osnovu arheoloških istraživanja Glasinca koncem XIX. stoljeća, F. Fiala je ustanovio da su glasinačke ilirske gromile sveta mjesta glasinačkog stanovništva, i u njima su pronađeni grebovi iz svih vremenskih epoha. Na osnovu svojih istraživanja, Fiala je ustanovio gotovo redovno pravilo u sahranjivanju glasinačkog stanovništva: glasinački steći najčešće su locirani na glavicama gromila, a stariji bošnjački tzv. šehidski nišani uz njihove okrajke.[24]

U vrijeme vladavine bana Borića, prvog samostalnog vladara Bosne u XII.. stoljeću - kad je rijeka Drina odvajala Bosnu od Srbije kako je zabilježio bizantski ljetopisac Kinam - Glasinac se nalazio u okvirima srednjovjekovne Bosanske države i u njima je ostao sve do njene propasti 1463. g. Poslije smrti najmoćnijeg i najpoznatijeg bosanskog kralja Tvrtka - kad je zemlju zahvatio snažan proces osamostaljivanja pojedinih bosanskih feudalaca - župa Borač našla se pod vlašću moćnog velikaša Pavla Radenovića i njegovih sinova, koji su poslije očeve smrti 1415. g. - po imenu oca - dobili svoje novo prezime - Pavlovići. U navedeno vrijeme u srednjovjekovnim historijskim izvorima Glasinac se spominje kao važan privredni i trgovački centar u kome se nalazila jedna od četiri carinarnice u župi Borač. Carinu su, pod zakupom, držali Dubrovčani, a uz poslove carine bavili su se i trgovinom. Na Glasincu su kupovali med, vosak, stoku, vunu, bijeli mrs, kože, krzna, itd.[25]

Srednjovjekovni period na Glasincu je ostavio prepoznatljive karakteristike mnogih posebnosti srednjovjekovne Bo-

23) Autor teze o ilirskom porijeklu Bošnjaka je profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu i direktor Zemaljskog muzeja BiH dr. Enver Imamović

24) Franjo Fiala, *Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu*, GZM za 1892. g., Isti: *Uspjesi prekopavanja prehistorijskih gromila na Glasincu*, GZM br. VII. za 1897. godinu, str. 595-723

25) V. Kosorić, N. dj., str. 13

sne. To su neosporni povijesni dokazi ili njihovi plići ili dublji tragovi o nekadašnjim Bošnjanima, od kojih vuku svoje porijeklo savremeni Bošnjaci. Jedan od njih su stećci - u svijetu, u osnovi, jedinstveni nadgrebni spomenici. Njihova današnja zastupljenost i rasprostranjenost na glasinačkoj visoravni - uz brojna dosadašnja uništavanja i zatiranja - o čemu se čitalac može informirati u redovima koji slijede - govore o naseljenosti i veličini nekadašnjih glasinačkih naselja čiji današnji nazivi pretežno vuku porijeklo od prezimena srednjovjekovne glasinačke vlastele: Pavičići, Preljubovići, Parževići, Primićići, Djedovci, Ozarkovići.

Nekadašnju veličinu glasinačkih srednjovjekovnih naselja i gustinu naseljenosti nekadašnjeg stanovništva na Glasincu moguće je približno odrediti na osnovu ostataka srednjovjekovnih nekropola i ukupnog broja stećaka. Prvi jasan trag koji ukazuje na veliku srednjovjekovnu naseljenost odvodi nas na lokalitet Crkvina, pored današnjeg sela Bjelosavljevići, gdje se nalazi najveća glasinačka nekropola sa ukupno 344 stećka. Ako je usporedimo sa svim najvećim bosanskim nekropolama, ona se po ukupnom broju spomenika nalazi na vrlo visokom četvrtom mjestu u BiH.[26] Uz ostale okolne nekropole poznate na osnovu savremene historijske literature, samo na užem dijelu glasinačkog polja očuvano je i nalazi se ukupno 516 stećaka. Daljom analizom, ako ukupnu površinu BiH (u kilometrima) podijelimo sa brojem svih stećaka u BiH - što iznosi 1,145 stećka na 1 km kvadratni, i istu radnju primijenimo na Glasinačko polje proizlazi da na Glasincu na 1 km kvadratnom ima 20,6 stećaka. Uz činjenicu da su stotine glasinačkih stećaka već uništeni - o čemu se čitalac može informirati u posebnom poglavlju knjige - sigurno je da je Glasinac bio najnaseljenije područje srednjovjekovne Bosne.

Na historijskoj nauci je da utvrdi postoji li analogna veza između dokazanih činjenica da je u prahistorijskom, antičkom i srednjovjekovnom dobu Glasinac bio najnaseljenije područje Bosne i je li u pitanju povijesni kontinuitet autohtonog glasinačkog stanovništva, ili su prirodni geografski uvjeti za život uzrokovali veliku naseljenost stanovništva različitog etničkog porijekla, u kojoj mjeri je dolazilo do miješanja stanovništva, itd.

---

26) Šefik Bešlagić, Stećci, kataloško - topografski pregled, Sarajevo 1971., str. 244

CRKVA BOSANSKA NA GLASINCU U SREDNJEM VIJEKU I PRELAZAK BOŠNJANA NA ISLAM

Jedna od najvećih posebnosti Bosne u srednjem vijeku bila je njena Crkva bosanska koja nije bila ni katolička ni pravoslavna. Ona je bila potpuno samostalna crkva. Ispovijedala je dualističko neomanihejsko učenje koje su katolička i pravoslavna crkva smatrale herezom, zbog čega su njeni pripadnici progonjeni i nazivani hereticima. Formirala se u drugoj polovici XII.. stoljeća.[27] Po svom porijeklu i slavenskom obredu bila je bogumilska, idejno povezana sa zapadnim heretičkim crkvama.[28] Na njenom čelu nalazio se episkop - takozvani djed. Njemu su bili podložni takozvani strojnici ili učitelji (vjere), kojih je bilo 12. Među njima, po crkvenoj hijerarhiji, odmah iza djeda dolazio je gost, a iza njega starac. Učitelji vjere, svećenici i pripadnici crkve u Bosni najčešće su nazivani imenom krstjani.[29]

Crkva bosanska imala je snažno uporište u Bosni u čemu Glasinac nije bio izuzetak, tim prije što je bio gusto naseljen i što se u geografskom smislu nalazio po strani glavnih pravaca i udara ugarskih križarskih vojski koje su, po direktivi Rima, upadale u Bosnu i ognjem i mačem progonile njene pripadnike.

Sjedište Crkve bosanske na Glasincu nalazilo se na mjestu toponima Crkvina, pored današnjeg srpskog sela Bjelosavljevići.[30] Najstariji naziv sela je Bjelosalići i pod tim nazivom uneseno je u sve najstarije geografske karte Glasinca.[31] Vijekovima je bilo nastanjeno Bošnjacima sa prezimenom Očuz.

Crkva bosanska na Glasincu u dubrovačkim historijskim izvorima iz 1426.-1430. g. spominje se ukupno pet puta pod slijedećim nazivima: "crkva u Glasincu", "mjesto nazvano crkva glasinačka", "crkva zvana Glasinac".[32] Pošto se niti jednom ne spominje njen patron - što je obavezno pravilo kad su u pitanju katoličke ili pravoslavne crkve - činjenica je da ni-

27) Anto Babić, Bosanski heretici (Rad objavljen u knjizi pod naslovom Iz srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972.), str. 261

28) Isto, str. 207

29) Isto (Upor. V. Klaić, Povijest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1882.), str. 348

30) Ibrahim Pašić, Crkva Bosanska na Glasincu u XV stoljeću (Rad se u rukopisu nalazi u biblioteci KDM "Preporod" u Sarajevu) , str. 10

31) Ćiro Truhelka, *Kulturne prilike u BiH u prehistoričko doba*, Sarajevo, 1914.; na strani 106 data je reljefna karta Glasinca u koju su ucrtani Bjelosalići.

je bila ni katolička ni pravoslavna, što isključuju i svi do sada poznati historijiski izvori koji se odnose na najstarije pravoslavne i katoličke crkve u Bosni. [32-a]

Gospodar oblasti Glasinca u vrijeme kad se u dubrovačkim izvorima spominje glasinačka crkva bio je Radoslav Pavlović. Njega su Dubrovčani - kad su sa njim bili u zavadi - na sve strane optuživali da je okorjeli heretik. [33] Da je on to i zaista bio, znamo i po tome što je na svom dvoru od 1422. do 1432. godine u službi držao krstjanina Radina Butkovića. [34] Prema tome, u duhu srednjovjekovnog načela po kojem vladar određuje vjeru svojih podanika, vrlo važan heretički pečat vjerskim prilikama na Glasincu početkom XV. stoljeća dao je glasinački oblasni gospodar.

U organiziranju glasinačke vjerske zajednice - glasinačke crkve - u vremenu od 1426 do 1430. godine moguća je i vrlo je vjerovatna i posebna uloga krstjanina Radina Butkovića, koji je kasnije postao gost i koji - prema do sada poznatim historijskim izvorima - predstavlja jednu od najznačajnijih ličnosti Crkve bosanske. [35]

Analizom dubrovačkih izvora o "crkvi u Glasincu" nije moguće utvrditi da se pod pojmom "mjesto nazvano crkva glasinačka" podrazumijeva bogomolja u smislu građevinskog objekta pravoslavne ili katoličke crkve. Činjenica da crkva u Glasincu nije imala patrona sama po sebi navodi na istovjetan zaključak - da se pod crkvom u Glasincu ne podrazumijeva bogomolja kao građevinski objekt katoličke ili prvoslavne crkve. Zaključci su u potpunom skladu sa učenjem Crkve bosanske, koja je odbacivala sve kultne građevine smatrajući ih mjestima idolopoklonstva i sinagogama sotone. [36] Oni dokazuju da se pod pojmom "crkve u Glasincu" ne može podrazumijevati katolička ili pravoslavna crkva i da je u pitanju Crkva bosanska, odnosno, njena vjerska zajednica u Glasincu. [37]

---

32) Konstantni Jireček, *Glasinac u srednjem vijeku*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, broj IV, Sarajevo, 1892., str. 99

32-a) Dr. Vladimir Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda*, Beograd, 1950. (Upor., Z. Kajmaković, *Zidno slikarstvo u BiH*, Sarajevo, 1971.; u navedenom radu Kajmaković je nabrojao sve najstarije katoličke crkve u Bosni prije gubljenja njene samostalnosti. Z. Kajmaković, *Zidno slikarstvo u BiH*, Sarajevo, 1971.

33) A. Babić, n. dj., str. 280

34) Isto, str. 286

35) Marko Šunjić, *Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, Sarajevo, 1960.

36) A. Babić, n. dj., str. 261

Više historijskih izvora o Crkvi bosanskoj upućuju na siguran zaključak da su pripadnici njenog starješinskog reda, takozvani kristjani živjeli u posebnim vjerskim zajednicama (conventus) i posebnim kućama, hižama, gdje nije bilo ništa što bi bilo slično bogomolji.[38] Na gusto naseljenom Glasincu u periodu od 1426. do 1430. godine egzistirala je slična vrlo snažna vjerska zajednica.[39]

Bosanski heretici krili su svoje učenje od zvanične Katoličke crkve, koja ih je progonila ognjem i mačem. U toku velikih progona u XIII. i XIV. stoljeću, oni su, u velikoj nuždi, naučili da se prema katolicima pretvaraju, da prihvate spoljne znakove zvaničnog kršćanstva i da deklarativno odustanu i od načelnih stavova svoga učenja samo da bi izbjegli gonjenja.[40] Pošto su vijesti o njima na zapad dolazile i posredstvom dubrovačkih trgovaca katolika, logično je da su oni svoje vjersko djelovanje i svoj odnos prema Dubrovčanima određivali u skladu sa političkim prilikama koje su vladale između Dubrovnika i Bosne. Na Glasincu, u vrijeme kad se u dubrovačkim izvorima spominje glasinačka crkva, nalazila se carina koju su pod zakupom držali Dubrovčani. Kakav je bio odnos između glasinačkih Bošnjana i Dubrovčana u navedeno vrijeme, nije poznato. Međutim, može se s pravom pretpostaviti da su Dubrovčani zaposleni na glasinačkoj carini osnovni dubrovački izvor saznanja o glasinačkoj vjerskoj zajednici i da su je oni nazvali "crkvom u Glasincu". Njihovim posredovanjem u Dubrovnik su stizale vijesti o "glasinačkoj crkvi" koje su, na kraju, u dubrovačkom arhivu ostavile onakav trag kakav je ostao do naših dana. Iako je on, u prvi mah, zamagljen, nejasan, dvosmislen, on je u suštini, autentična slika glasinačke vjerske zajednice u Dubrovniku u XV stoljeću.[41]

Iz dubrovačkih historijskih izvora iz XV stoljeća koji se odnose na Crkvu bosansku na Glasincu i njenu glasinačku heretičku zajednicu, dijelom se može zaključiti zbog toga čega su je Dubrovčani nazvali "crkvom u Glasincu". Iz navoda "mjesto nazvano crkva glasinačka", očito je da je crkva u Glasincu dobila ime po mjestu gdje se nalazila - po Glasincu. Nastanak naziva "crkva u Glasincu" u izravnoj je korelaciji sa evolucijom heretičkog pokreta u Bosni i historijskim nastankom naziva Crkva bosanska. Od privih vijesti o bosanskim

37) I. Pašić, n. dj., str. 8
38) A. Babić, n. dj., str. 264
39) I. Pašić, n. dj., str. 8
40) A. Babić, n. dj., str. 258
41) I. Pašić, n. dj., str. 9

hereticima 1147. - 1149., kad se prvi put u historijskim izvorima spominje Crkva bosanska, prošlo je duže od stoljeća i po.[42] Za navedeno vijeme - od prvih osamljenih heretika koji u početku svog djelovanja u Bosni predstavljaju pojedinačne slučajeve do njihove masovne pojave - stekli su se uvjeti da njihova heretička zajednica dobije adekvatan naziv - Crkva (bosanska). Po istom osnovu glasinačka vjerska zajednica čije je postojanje sasvim izvjesno i u nedjeljivoj je korelaciji sa evolucijom i jačanjem heretičkog pokreta na Glasincu, dobila je svoj dubrovački naziv i nazvana je crkvom (u Glasincu).[43]

U selu Bjelosaličima, pored kojeg se nalazi toponim Crkvina[44] - gdje se nekad nalazilo sjedište glasinačke vjerske zajednice - vijekovima se živjeli Bošnjaci sa prezimenom Očuz. Prezime je nastalo od turske riječi okuz, što znači - vo. Rod je bošnjački, muslimanski, i nije turskog porijekla.[45] U historijskom narodnom predanju porodice i njihovih komšija Bošnjaka iz susjednih muslimanskih sela stoljećima se sa koljena na koljeno prenosi da su Očuzi na Glasinicu starosjedioci i da su stari glasinački rod. Njihovo selo, koje se do 1878. godine - kad su se Očuzi iselili u Tursku, a samo jedan njihov pripadnik preselio u susjedno selo Novoseoce - nalazailo odmah pored najveće glasinačke nekropole stećaka i Crkvine postojalo je i u XV. stoljeću i oni su ga nastanjivali i u vrijeme kad se na Crkvini nalazilo sjedište glasinačke heretičke zajednice. Za navedenu tvrdnju postoji najvažniji dokaz: njihovo takozvano Očusko greblje[46] koje se nalazi na Crkvini. Udaljeno je oko 200 metara od najveće glasiničke nekropole stećaka i zajedno sa njom čini veći sakralni kompleks.[47]

Ako prihvatimo činjenicu da su stećci nadgrebni spomenici bosanske vlastele, a da se obični svijet sahranjivao u grebove koji su najčešće obilježavani najobičnijim kamenjem poba-

42) A. Babić, n. dj., str. 237-244

43) I. Pašić, n. dj., str. 9

44) Od 1918. godine nekoliko Srba podigli su kuće oko Crkvine od kad datira današnji zaseok sela Bjelosavljevića (Bjelosalića) - pod nazivom Crkvina; dr. Milenko S. Filipović, *Glasinac*, Beograd 1950., str. 243

45) Isto, str. 128

46) Iznenađuje da M. S. Filipović u svojoj studiji *Glasinac*, Beograd 1950, nije evidentirao Očusko greblje iako je za vrijeme svog trogodišnjeg istraživanja Glasinca 1930.-1933. godine morao za njega saznati. U pitanju je greblje koje zaprema 12 duluma zemlje. Sada kad se srpskom agresijom nastoji uništiti bošnjački narod potpuno je jasno da se prethodno zatirala njegova povijest koja dokazuje njegov povijesni kontinuitet na Glasincu.

47) I. Pašić, n. dj., str. 11

danim oko greba, situacija na mjestu gdje se nekad nalazilo sjedište glasinačke heretičke zajednice - u odnosu na tadašnje sahranjivanje mjesnog stanovništva - potpuno je jasna. Shodno svom društvenom položaju - za života i poslije smrti - glasinačka vlastela sahranjivala se na obližnjem brežuljku i svojim pripadnicima podizala stećke. Običan svijet se sahranjivao u današnje Očusko greblje, koje se nalazi nešto niže. Današnji naziv greblja nastao je poslije uspostave turske vlasti. [48]

Analogno najvećoj glasinačkoj nekropoli stećaka, Očusko greblje je najveće muslimansko bošnjačko greblje na Glasincu. Obuhvata prostor od oko 12 duluma zemlje. I na očuskom greblju i na nekropoli stećaka grebovi su okrenuti u istom pravcu - u prvcu istok - zapad. [49]

I pored svoje veličine, Očusko greblje nema mnogo nišana. Čine ga grebovi iz srednjeg vijeka i kasnijeg turskog perioda omeđeni kamenjem koje se nazire iz trave i pet-šest manjih nišana, dok su ostali najvjerovatnije vremenom propali. Manji broj nišana uslovljen je činjenicom da zbog kontinuiteta u sahranjivanju koji se iz perioda srednjeg vijeka nastavio i u turskom periodu srednjovjekovni grebovi nemaju nišane, da su Očuzi u XIX stoljeću osnovali svoje novo greblje koje se nalazi pored rijeke Reštince i da su nišane - poslije iseljenja Očuza iz Bjelosalića - uništavali Srbi. Činjenica da na Očuskom greblju nema stećaka, niti ijedan veliki, takozvani šehidski nišan dokazuje njegov konstatan pučki karakter i u vrijeme srednjeg vijeka i za vrijeme turske vlasti. Očuzi nisu pripadali glasinačkoj vlasti koja je prelaskom na islam od Turaka dobila počasni naziv beg. Postali su spahije, što potvrđuje narodna tradicija i neki historijski izvori nastali za vrijeme turske vlasti. [50] Pripadnici roda - shodno svom društvenom položaju - nisu podizali velike monumentalne nišane poput nišana glasinačkih begova. [51] Njihovi do sada sačuvani srednjovjekovni grebovi i kasnije nastali nišani u Očuskim grebljima na Crkvini i pored ponornice Rešetnice, sa svoje strane, dokazuju njihov povijesni kontinuitet na Glasincu, od srednjeg vijeka i vremena glasinačke zajednice Crkve Bosanske do danas, i njihov nekadašnji društveni položaj. [52]

48) I. Pašić, n. dj., str. 12
49) Isto, str. 11
50) Avdo Sućeska, *Popis čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju XIV.-XV./1964.-65., Sarajevo, 1969., str. 249
51) Bašluk na grebu bega Sokolovića (ili Sokolovića) bio je visok oko 2,5 m a nožni II. nišan oko 2 m M. S. Filipović, N. dj., str. 277
52) I. Pašić, N. dj., str. 12

Porijeklo naziva sela Bjelosalići [53] čini se da je u određenoj vezi sa glasinačkom zajednicom Crkve bosanske. Očito je da ga čine dvije zasebne riječi koje zajedno tvore naziv. Prvi dio naziva - riječ Bjelo (Salići) - nastao je od pridjeva *bijelo* (kao snijeg), *svijetlo, čisto*. Pošto između navedenih sinonima ipak ima razlika, poslužit ćemo se analogijom i pridjev bijelo protumačiti na lakšem primjeru - onako kako se on stoljećima tumači na Glasincu. Nezamućeni izvori najčistije pitke vode u ovome kraju od pamtivijeka se nazivaju *bijelom vodom*. [54] Prema tome, pridjev bijelo koji je upotrebljen u vrijeme kad je nastao naziv sela u današnje vrijeme najprimjerniji je pridjevu *čisto*. Drugi dio naziva - riječ (Bijelo) Salići upućuje na više interesantnih mogućnosti. Moguće je da je drugi dio naziva nastao od riječi *saliti* (stravu), što znači, u širem smislu riječi - *gatati, vračati*. Ako uslovno prihvatimo ponuđeno rješenje Bjelosalići bi podrazumijevali mjesto najčistije gatke ili vradžbine koje su bile vrlo česte u srednjem vijeku. [55] Na zanimljiv zaključak upućuje i druga mogućnost. Arapsko-turska riječ sala čije je osnovno značenje *objaviti, obznaniti* [56] Bjelosalićima daje mogući atribut mjesta čiste objave obznane islama na Glasincu. Pošto su i jedna i druga mogućnost najbliže istini, zaslužiju poseban osvrt.

Oskudnost historijskih izvora o Crkvi bosanskoj ne pruža dovoljno mogućnosti da se sagleda njena cjelokupna uloga u životu bosanskog čovjeka u srednjem vijeku. Imajući u vidu značajnu historijsku ulogu crkve u liječenju čovjeka u fizičkom a naročito u psihičkom smislu, može se osnovano pretpostaviti da je navedeni segment njenog djelovanja - bez obzira je li u pitanju zvanični ili "heretička" crkva - bio neizostavan i vrlo značajan. Na koji je način Crkva bosanska pomogla bosanskom čovjeku da prebrodi određene zdrvastvene nevolje može se pretpostaviti na osnovu određenih narodnih običaja koji su se iz vremena srednjeg vijeka očuvali sve do danas. Jedan od njih je magijsko-religijski obred salijevanja strave. Njegovo porijeklo u Bosni do danas nije naučno istraženo, iako se na njega odavno ukazuje. [57] Međutim, imajući u vidu da se običaj

53) Najstariji do sada poznati zapis sa navedenim imenom sela je iz 1835. godine. A. Sućeska; N. dj., str. 249

54) Bijelom vodom se naziva jedan od najljepših izvora vode u galsinačkom kraju. Nalazi se oko 1 km. zračne linije zapadno od sela Rakitnica. Izvor je bistar i ne muti se ni u vrijeme najvećih kiša.

55) K. Jireček, *Istorija Srba*, knjiga II., Beograd, 1952., str. 314

56) A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1958., str. 544

57) Antun Hangi, *Život i običaji Muslimana u BiH*, Sarajevo, 1990., str. 110

- uz promjenu određenih religijskih sadržaja do kojih je došlo dolaskom islama u BiH - održao do današnjih dana, sa velikom vjerovatnoćom može se pretpostaviti da je u pitanju jedan od najznačajnih zdravstveno-religijskih obreda koji su u Crkvi bosanskoj najvjerovatnije obavljale krstjanice.[58] Obred je svojstven isključivo Bošnjacima, što na poseban način dokazuje njihovo autohtono porijeklo u Bosni. Pored Bošnjaka, kao njegovi zdravstveni korisnici koristili su ga i koriste i Srbi i Hrvati. U suštini obred [59] predstavlja magijsko-religijsku terapiju koja se primjenjuje više puta poslije velikih psihičkih stresova, šokova itd. a obavljaju ga odabrane Bošnjakinje.[60]

U glasinačkom rodu Očuza - koji je svoj kontinuitet na Glasincu poslije 1878. godine nastavio u selu Novoseoce - obred salijevanja strave sačuvao se sve do danas. Posljednja žena koja je u Novoseocima salijevala stravu - prije genocida koji se dogodio 22. 9. 1992. g. - bila je Razija Očuz.[61] Među posljednjim stravama koje je salila brojnoj bošnjačkoj i srpskoj djeci i odraslima je i strava koju je salila nekom Podiniću, Srbinu iz Primčića, Sokolac, koji se dobro prepao na ratištu u Hrvatskoj, gdje je ratovao kao agresorski vojnik. Zbog velikog psihičkog stresa nije mogao da spava. Uz salijevanje strave Razija je bajala i rane poslije zmijskog ujeda. Poput svojih heretičkih predaka i nekadašnjih krstjana, koji su odbacivali bogastvo smatrajući ga izvorom zla, živjela je vrlo skromno, u kući koja nije imala električnu struju. U vrijeme agresije na BiH i Glasinac ona je sve do svoje skromne imovine jedino pokušala spasiti stari rukopisni Kur'an, koji je sakrila u jednu od prahistorijskih gromila.[62]

Vrlo važna djelatnost bosanskih krstjana ogledala se u prepisivačkom radu crkvenih tekstova, prvenstveno evanđelja uz čije tekstove se često nalaze lijepi ukrasi i alegorične slike u bojama. Na osnovu njihovih dosadašnjih istraživanja i filoloških analiza ustanovljeno ih je 20 koja su bosanskog porijekla.[63] Najrizičitijim putevima i na razne načine, evanđelja su kao vrijedni artefakti dospjela u mnoge zemlje: u Hrvatsku, Srbiju, Italiju, Rusiju, itd. Jedno od njih, takozvano Kopi-

58) I žene su mogle biti članovi heretičkih zajednica. Zvale su se "krstjanice"; A. Babić; N. dj., str. 265

59) Odred salijevanja strave podrobno je opisan u djelu A. Hangija, str. 110-111

60) I. Pašić, N. dj., str. 14

61) Posilije genocida nad glasinačkim Bošnjacima Razija Očuz kao izbjeglica živi u Sarajevu

62) Isto, str. 14

63) Voislav Bogićević, *Pismenost u BiH*, Sarajevo 1975., str. 58-60

tarovo ili Ljubljansko evanđelje, za koje se pretpostavlja da je nastalo krajem XIV. ili početkom XV. stoljeća posebno je interesantno. U njemu je prikazan zanimljiv crtež vola, simbola evangeliste Luke. [64]

Pitanje nastanka glasinačkog prezimena Očuz u odnosu na etimološko značenje riječi - u odnosu na vola koji je simbol evangeliste Luke - postavlja interesantan problem. Na koji način je porodica Očuz dobila prezime? Kakav značaj je u glasinačkoj heretičkoj zajednici pridavan evangelisti Luki i njegovom simbolu? Nije li evangelista Luka patron glasinačke vjerske zajednice, tim prije što je bio zaštitnik liječnika [65], a čini se da su se u okviru zajednice obavljale isciljeteljske magijsko-religijske radnje? Nisu li Turci kad su došli na Glasinac nekog od pripadnika heretičke zajednice, na osnovu evangeliste Luke i njegovog simbola, nazvali okuz i tako mu dali prezime? Nije li Kopitarovo (Ljubljansko) evanđelje nastalo na Glasincu početkom XV. stoljeća? Nažalost, ovaj zanimljivi problem moguće je sagledati pretežno u vidu ovakvih i sličnih pitanja.

O Crkvi bosanskoj na Glasincu nedvosmisleno svjedoči i glasinačka toponomastika, a posebno naziv planine Gostinje - koji su Srbi falsificirali u Gosina, što se posebno razmatra u jednom od narednih poglavlja knjige.

Nije poznato kad su se dogodili prvi bliži dodiri islama i heretičkog učenja Crkve bosanske odnosno njene heretičke zajednice na Glasincu. [66] Ako se, uvjetno, ograničimo na vrijeme od prvih turskih provala u Bosnu u XIV. stoljeću do pada Bosne pod tursku vlast 1463. g., činjenica je da su dvije različite religije imale dovoljno vremena da dobro upoznaju jedna drugu. Vjerovatno je da su uzajamni kontakti bili vrlo intenzivni i u vrijeme kad se u dubrovačkim izvorima spominje crkva u Glasincu. Uspostava turske vlasti na Glasincu uslijedila je prije 1428. g., kad su Turci od Radoslava Pavlovića preoteli gradove Hodidjed i Vrhbosnu. Sa kratkim prekidima 1434. - 1435. g., Turci su navedene gradove stalno držali pod svojom vlašću. Nisu ih mogli držati

64) Isto, str. 78

65) Piero Lazzarin, *Il. libro dei santi, Piccola enciclopedia*, Padova, 1987., str. 338

66) Heretička sekta Pavlikijana nekad rasprostranjena na prostorima današnje Jermenije u IX. stoljeću zajedno sa Arbljanima napadala je na Bizantu. Kasnije, preko Bugarske, gdje je bio rašireni bogumilski heretički pokret, hereza je došla u Bosnu; A. Babić, N. dj., str. 215

ako nisu vladali i njihovim prilazima a glavni prilaz vodio je preko Romanije i Glasinca. [67]

Protagonisti dviju različitih religija, Bošnjani i njihova kršćanska bosanska hereza i Turci i islam svoje prve kontakte ostvarili su i na bojnom polju. Ipak, najveća snaga i jednih i drugih nije bila u oružju nego u vjeri. Bosanski, glasinački krstjani su iz svoje hereze stoljećima crpili svoju najveću snagu i odoljeli su svim vjerskim progonima Katoličke crkve. Na drugoj strani, pod zastavom mjeseca i zvijezde i sa vjerom u Allaha, Turci su ginuli i osvajali Bosnu. I, kao što se nešto slično dogodilo na istim prostorima u vrijeme Ilira i Rimljana, i Turci i Bošnjani su vremenom uvidjeli da njihove religije imaju dosta zajedničkih crta. Srodnost vjerskih učenja kao što je učenje, o nepostojanju posrednika između Boga i čovjeka, odbacivanje idola i osuda idolopoklonstva, mogućnost obraćanja Bogu na svakom mjestu ne samo u bogomolji, molitva Bogu pet puta na dan, sličan post, zajednička težnja za duhovnom i fizičkom čistotom, idealima umjerenosti, skromnosti, ozbiljnosti i trezvenosti [68] itd., znatno je ublažila žestinu sukoba i otupila oštricu bosanskog otpora. Tolerantan stav islama prema kršćanstvu glasinačkoj heretičkoj zajednici pružao je dvije mogućnosti: da ostane pri staroj vjeri ili da prihvati novu, zajedno sa svojim nekadašnjim vjernicima.

Posljednji veliki progoni pripadnika Crkve bosanske od Katoličke crkve dogodili su se sredinom XV. stoljeća.

Pretposljednjem bosanskom kralju Stjepanu Tomašu papa Pio II., 14. juna 1449. godine, dodjelio je iste povlastice i milost kao i križarima u ranijim križarskim ratovima [69] i pokrenuo ga na žestoke progone heretika. Iste godine kralj je iz Bosne prognao sve vjerske poglavice Crkve bosanske. [70] Nešto kasnije, godine 1450., Tomaš je pozvao sve vjernike Crkve da se odreknu svoje vjere ili napuste bez ičega zemlju. Svoj postupak pravdao u je Rimu svojom nemoći u borbi protiv heretika za koje je istakao da su skloniji Turcima nego kršćanima. [71] Mnogi od prognanika već tada su prešli Turcima, dok su drugi zatražili njihovu pomoć. [72]

67) M. S. Filipović: N. dj., str. 93

68) Kur'an (Upor. Franjo Rački, *Bogumili i patareni*, Zagreb, 1869. i 1870., 2. izdanje u Beogradu, 1931. g.)

69) A. Solovjev, *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, Godišnjak Društva istoričara BiH I., Sarajevo, 1949., str. 47

70) Dr. Jaroslav Šidak, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb, 1975., str. 163

71) Isto, str. 307

U vrijeme velikih vjerskih progona bosanskih heretika sredinom XV. stoljeća, nije poznato šta se događalo sa glasinačkom zajednicom i njenim kristjanima. Na osnovu činjenice da su se neki bosanski kristjani "iz zemlje Pavlovića" zajedno sa Turcima vratili svojim ognjištima iza 1463. godine - kad su upisani u turske zemljišne knjige [73] - osnovano se može pretpostaviti da su i glasinački krstjani bili prinuđeni da za izvjesno vrijeme napuste Glasinac. Njihovim povratkom uz pomoć Turaka, još više su učvršćene njihove uzajamne veze i stvorene povoljne političke pretpostavke za dobrovoljan, masovan prelazak Bošnjana na islam.

Masovan prelazak glasinčkih Bošnjana na islam dogodio se u XVI stoljeću. [74] Usljed nedostatka historijskih izvora u njemu nije poznata konkretna uloga glasinačke heretičke zajednice. Međutim, pošto nigdje u Bosni na manjem geografskom prostoru kao što je Glasinac nema više autohtonih bošnjačkih porodica koje su prihvatile islam - a među njima se i begovske koje vuku porijeklo od bosanske vlastele - osnovano se može pretposatviti da je glasinačka zajednica u masovnom prelasku glasinačkih Bošnjana na islam odigrala ključnu ulogu. Moguće je da se dogodio i masovniji obred prelaska na islam, na istome mjestu gdje se ranije nalazio glavni heretički; centar koji je postao mjesto kolektivne, čiste objave (obznane) islama, koji su Bošnjani zdušno i iskreno prihvatili. Moguće je da su ih u svemu predvodili njihovi krstjani koji su prvi prihvatili islam, i da su tek tada Bjelasolići dobili svoje ime. [75]

Prelazak Bošnjana na islam bio je dobrovoljan i nenasilan proces koji je u Bosni trajao nekoliko stoljeća. Na njegov masovni karakter odlučujuće su trajno djelovale vjerske prilike koje su vladale u Bosni prije dolaska Turaka. Liberalan stav islama prema ostalim svjetskim religijama svakako je bio osnova po kojoj je vodio put postepenog približavanja islama i Crkve bosanske. Za razliku od Katoličke crkve, koja je svoju dogmu i svoj svjetonazor u Bosni uspostavljala i ognjem i mačem, islam u širenju svoje vjere nikad nije koristio prisilu. Odnos turske vlasti prema bosanskim franjevcima, kojima je osvajač Bosne Muhamed II., El Fatih godine 1463. čuvenom fojničkom Ahdnamom zagarantirao ličnu i imovinsku sigur-

72) Safet-beg Bašagić Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost BiH*, Sarajevo, 1900., str. 11
73) A. Babić, N. dj., str. 293
74) *Monografija Rogatica (turski period)*, Sarajevo, 1966., str. 40
75) I. Pašić, N. dj., str. 16

nost i slobodu vjeroispovjesti, [76] prije svega je liberalan i tolerantan odnos islama prema kršćanstvu u Bosni, za svo vrijeme turske vlasti. Iskreno uvjerenje da Crkva bosanska i njena vrlo snažna heretička zajednica na Glasincu u islamu nisu imale svog neprijatelja, bilo je osnovni preduvjet da na Glasincu glasinačke vjerske zajednice i njeni vjernici posredstvom Turaka istinski shvate islamsku vjeru, što se i dogodilo i što je rezultiralo masovnim prelaskom glasinačkih Bošnjana na islam. Historijski izvori o prelasku Bošnjana na islam u župi Borač pokazuju da je prihvatanje islama bilo naročito snažno u XVI. stoljeću. Uz široke narodne mase, na islam je prelazila skoro sva glasinačka vlastela. Iako osim vladarske kuće i arapskih šerifskih porodica, Turci nisu poznavali krvno plemstvo, bosanskim plemićima, vlasteli, oni su dozvolili da se po krvi i društvenom položaju razlikuju od neplemića. Oduzeli su im stare srednjovjekovne titule i umjesto njih dali im svoj počasni naziv beg. Njihovi sinovi dobili su pravo da se o carskom trošku odgajaju u carigradskim sarajima za više državne i vojničke položaje. [77]

NAJSTARIJI AUTOHTONI BOŠNJAČKI RODOVI NA GLASINCU

Najpoznatije bosanske srednjovjekovne plemićke porodice sa Glasinca koje su prihvatile islam i postale begovske su:

Hrelje - potiču od značajne historijske ličnosti Hrelje Bošnjanina, po kojem se dva toponima na Glasincu zovu Hreljin Grad i Hreljino polje. Zbog njegovog velikog značaja u historiji Glasinca - o čemu historijska nauka još uvijek nije izrekla svoju konačnu riječ - za njega su odavno vezane falsificirane povelje ugledne dubrovačke porodice Ohmučević. Preko falsificiranih povelja "crkvi u Glasincu" iz dubrovačkih historijskih izvora - za čiju heretičku suštinu su odavno znali pojedini srpski historičari - velikosrpski falsifikatori su stvarali lažnu historijsku podlogu sa ciljem da u pogodnom trenutku glasinačkoj vjerskoj zajednici Crkve bosanske daju pravoslavan karakter. [78]

76) Vanco Boškov, *Pitanje autentičnosti fojničke Ahdname Muhameda II. iz 1463. godine*, Godišnjak društva istoričara BiH, XXVII.I.-XXX, ,1977-1979, Sarajevo, 1979., str. 87-105

77) Safet beg Bašagić Redžepašić, n. dj., str. 126

78) I. Pašić, n. dj., str. 21

Islamizirani potomci glasinačkog Hrelje prvih godina turske vlasti u nahiji Borač, u Rogatici su podigli han. Bio je to najstariji poznati rogatički han i zvao se Hrelja han. [79]

Šahinpašići su poznata begovska porodica iz Gornjih i Donjih Odžaka na Glasincu. Ogranak su još poznatije begovske porodice Sokolovića iz sela Sokolovići, općina Sokolac. Vode porijeklo od čuvenog Šahin-paše, koji je rođen u glasinačkom selu Krnjija. [80] Odgojen je u janjičarskom saraju u Carigradu. Godine 1636. Šahin-paša je postao janjičarski aga, godine 1637. namjesnik u Siriji, a 1639. - 1640. postavljen je za velikog vezira Bosne, odakle je premješten u Kanjižu, gdje je 1644. g. svrgnut. [81] U svom putopisu iz 1659. - 1664. g. putopisac Evlija Čelebija spominje njegovu veliku musafirhanu na Glasincu - Šahin-pašin odžak. [82] Sin ovog znamenitog glasiničkog bošnjaka bio je Hajdar-beg, oženjen kćerkom carigradskog timar-defterdara. Njegova ženidba ostavila je traga u bošnjačkoj narodnoj pjesmi "Gazi Husrev-beg vodi svatove u Stambol" a čiji početak glasi:

"Nigdje zore ni sabaha nema,
podranila šahin-pašinica,
na Glasincu, na odžaku svome." [83]

Šahinpašića zemlja na Glasincu obuhvatala je ogroman zemljišni kompleks koji se prostirao od planine Romanije do sela Košutica i od puta Sarajevo - Sokolac do nekadašnje zapadne sreske, a današnje općinske granice Sokolac. Na svojoj zemlji u Donjim Odžacima imali su i svoju feudalnu kulu. Od 1870. g. dvojica članova roda prešli su da žive u Šepak kod Zvornika. Poslije austrougarske okupacije 1878. g. otpočeli su se iseljavati i drugi članovi i naseljavati u Rogatici, Goraždu, Vlasenici, Zvorniku, Brčkom, Bijeljini, Derventi i Carigradu. Godine 1918. "na Glasincu im je sve izgorijelo", [84] a valja reći da su požare podmetnuli njihovi nekadašnji kmetovi - komšije Srbi, o čemu postoji bošnjačko historijsko predanje.

Prema historijskom narodnom predanju koje se do danas očuvalo kod bošnjaka glasinačkih sela i koje se godinama prenosi sa koljena na koljeno, jednog od posljednjih begova Ša-

79) V. Kosorić, n. dj., str. 21
80) Isto. (upor., M. S. Filipović, n. dj., str. 116)
81) V. Kosorić, n. dj., str. 21 (upor. M. S. Filipović, n. dj.), str. 116
82) Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji, Izabrana djela*, knjiga III., Sarajevo, 1991., str. 280
83) Kosta Höeman, *Narodne pjesme Muslimana u BiH, sabrao Kosta Hörman 1888.-1889.*, Sarajevo, 1976., str. 3
84) M. S. Filipović, n. dj., str. 118

hinpašića koji su živjeli na Glasincu njegovi kmetovi Srbi na prijevaru su doveli u neku štalu. Zamolili su ga da iz štale kroz takozvanu kidaonicu - kroz koju se iz štale kida (izbacuje) balega i kroz koju se jedva može proturiti čovječija glava - proturi glavu, "da nešto vidi" - kako su mu rekli. Uspjeli su ga prevariti. Kad je beg kroz uski otvor proturio glavu, sa druge strane štalskog zida jedan od Srba uhvatio mu je glavu omčom od željeznog lanca. Potom, su Srbi doveli par volova i drugi kraj lanca svezali za volovski jaram. Potjerali su volove i begu otkinuli glavu. [85]

Tankovići, poznata begovska porodica, čiji potomci i danas žive u Bosni. U središnjem dijelu Glasinačkog polja nalazila im se feudalna kula, po kojoj se i danas jedno od glasinačkih naselja zove Kula. [86] Svoje kule i odžake imali su i u selu Baltići. Bili su poznati ratnici, [87] na što upućuje i naziv sela Baltići - od turske riječi *balta* što znači *ubojna sjekira* [88] (vrsta starinskog oružja). Jedan od njih, Ibrahim Tanković, postao je u XVI. stoljeću alajbeg - vrhovni vojni zapovjednik spahija u Bosanskom sadžaku. Godine 1918. Tankovićima je na Glasincu sve izgorjelo, 92 a požare su podmetnuli njihovi nekadašnji kmetovi Srbi, o čemu govori historijsko pamćenje glasinačkih Bošnjaka.

Staro prezime Tankovića je Hadžić, a jedan ogranak njihovog roda preziva se Maličević. [89] Prema popisu čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. godine, u navedeno vrijeme bili su najveći zemljoposjednici u rogatičkom kadiluku. Na samom Glasincu uživali su 17 čifluka, na kojima se nalazilo i 12 porodičnih baština. [90]

Pavice, begovska porodica koja potiče iz glasinačkog sela Pavičići gdje im se nalazila i feudalna kula. [91] Prije 1835. godine odselili su u susjednu Rogaticu. [92]

85) Predanje se sačuvalo u glasinićkim selima Pavičići, Novosenci, Parževići i Pediše

86) Prema popisu stanovništva BiH iz 1991. godine u Kuli, općina Sokolac 1991. godine živjelo je 77 Srba

87) V. Kosorić, n. dj., str. 21

88) A. Škaljić, n. dj., 118

89) M. S. Filipović, n. dj. str. 118.

90) Svoje naseljene čifluke 1835. godine Tankovići su imali u rogatičkim džematima življaljevići, Osječani, i Donja Prača. Nenaseljene čifluke imali su u džematima Dub, Žepa, Sokolovići i Glasinac. A. Sućeska, N. dj., str. 198.

91) V. Kosorić, n. dj., str. 19

92) Naučno je neutemeljena tvrdnja V. Kosorića da su Pavice sredinom XIX. stoljeća doselile u Rogaticu. (V. Kosorić, n. dj., str. 19); u popisu čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. godine oni u glasinačkom džematu nisu imali niti jedan čifluk. (A. Sućeska, n. dj., str. 189-271) što znači da su se sa Glasinca odselili prije 1835. godine

Sijerčić, poznata begovska porodica, koja, po predanju, potiče iz glasinačkog sela Sijerci i koja se u prošlosti iselila u okolinu Goražda.[93] Pošto se u Goraždu u XVIII. stoljeću spominju dvije džamije begova Sijerčića,[94] preseljenje Sijerčića sa Glasinca u okolini Goražda dogodilo se prije XVIII. stoljeća.

Na širem području Glasinca živjeli su begovi Babići, Sokolovići i Preljubovići.

Babići, begovska porodica iz sela Sokolovići, općina Sokolac. Iz reda ove porodice potiču mnogi zaimi i alajbezi spahija Bosanskog sandžaka. Sredinom XIX. stoljeća jedna od najznačajnih ličnosti u Sarajevu bio je Mustafa-paša Babić, rodom sa Glasinca. Sarajevski toponim Babića bašča po njemu je dobio svoj naziv.[95] Sve do posljednjeg genocida nad Bošnjacima 1992. g. Babići su živjeli u okolini Rogatice.

Sokolovići, poznata begovska porodica iz sela Sokolovići, općina Sokolac. Iz reda ove porodice i istoimene porodice iz sela Sokolovići, općina Višegrad, potiču mnogi visoki turski dostojansvenici.[96] Pripadnici roda i danas žive po Bosni.

Preljubovići, begovska porodica iz istoimenog sela u općini Sokolac. Iz Preljubovića su se raselili po Bosni, a neki od njih naselili u Bijeljinu.[97]

Pored begovskih, na Glasincu su živjele i autohtone bošnjačke porodice spahijskog porijekla: Dedići iz sela Nepravdići, Kehleti i Šenderi iz Parževića, Demirovići, Junuzovići, Ramići iz Košutice), Selimovići, Omanovići i Kabaši iz Pavičića, Nepravdića i Novoseoca, Očuzi iz Bjelasolića (Bjelosavljevića) i Novoseoca i Bukve iz Pediša.[98] Sa izuzetkom Kehleta i Omanovića, sve navedene porodice živjele su na Glasincu do genocida 1992. godine.

Bošnjački rodovi za čije porijeklo se može predpostaviti da je sa Glasinca su i: Sarajčići i Husejnovići iz Košutice i Vražalice iz Pediša.[99]

Nasuprot brojnim bošnjačkim glasinačkim autohtonim rodovima čiji domaći korijeni potiču iz srednjeg vijeka i predturskog doba, na Glasincu nema - niti je poznato da je ikad postojao - niti jedan pravoslavni rod čije porijeklo je autohto-

93) M. S. Filipović, n. dj. str. 119
94) Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika BiH*, knjiga II., Sarajevo, 1977., str. 83
95) V. Kosorić, n. dj., str. 21; (upor., M. S. Filipović, n. dj., str. 119)
96) Safvet-beg Bašagić - Redžepašić, n. dj., str. 59-65
97) V. Kosorić, n. dj., str. 22
98) M. S. Filipović, n. dj., str. 127-129
99) Isto, str. 128

no. Svi pravoslavni rodovi na Glasinac su se doselili početkom XIX. stoljeća, pretežno iz istočne Hercegovine. Od svih doseljenih i naseljenih pravoslavnih rodova na Glasincu, samo je rod Ivančajića ili Čajića - koji se ispod Mjedenika na Romaniji u nepoznato vrijeme preselio na Glasinac - sebe smatrao Bosancima, tj. starincima iz Bosne, a ne doseljenicima iz Hercegovine. [100]

BOŠNJAČKI RODOVI KOJI SU SE NASELILI NA GLASINAC

Veoma starih doseljenika muslimana na Glasincu bilo je vrlo malo. Tako je među muslimanima samo jedan rod koji se doselio krajem XVII. ili početkom XVIII. stoljeća. To su Hodžići, koji su se iz Budima doselili u Primčiće, pošto su Turci istjerani iz Ugarske. [101]

Prvo značajnije doseljavanje muslimana na Glasinac dogodilo sa početkom XIX. stoljeća. Među dosljednicima najveću grupu muslimanskih rodova činili su Bošnjaci koji su se doseljavali iz nekadašnjeg rogatičkog sreza i okolice Višegrada i Vlasenice. Doseljavali su se i muslimani iz onih oblasti koje je Turska izgubila u XIX. stoljeću; prvo iz Srbije, a potom iz Crne Gore. [102]

U periodu srpskih ustanaka protiv Turske 1804. - 1813. g. i poslije do 1863. g., uslijed srpskog progona, na Glasinac je izbjegao manji broj muslimana iz Srbije. Početkom XIX. stoljeća u selu Mrvići naselio se rod Biogradlija, porijeklom iz Beograda. U selo Pediše naselio se rod Lelo, porijeklom iz Smedereva. [103] U Košuticu se naselio rod Hurem, porijeklom iz Srbije.[104] Iza navedenih, naselili su se bošnjački rodovi iz rogatičkog i višegradskog sreza: Zahiragići u Vrhbarje i Novoseoce, Cvrkovi i Konakovići u Parževiće, Karići u Pavičiće i Novoseoce. U Košuticu se iz Lepenice u srednjoj Bosni naselio rod Kavazovića.[105] Za rod čije prezime je Kokot, koji je početkom XX. stoljeća živio u selu Bjelosalići, nije utvrđeno porijeklo niti vrijeme eventualnog doseljenja.[106]

100) Isto, str. 129
101) Isto
102) Isto
103) Isto
104) V. Kosorić, n. dj., str. 19
105) M. S. Filipović, n. dj., str. 131
106) Arhiv instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, Dosje Novoseoci; AI 4203

Neznatan procent bosanskog stanovništva za vrijeme turske vlasti pripadao je manjim etničkim skupinama, a to su: Jevreji, Albanci, Cigani i Karavlasi, Cincari, Turci, Čerkezi i još neke manje etničke grupe. Putem spontane asimilacije domaćim bosanskim stanovništvom njihov najveći dio postepeno je asimiliran.[107]

Masovnija naseljavanja Albanaca u Bosanski pašaluk - gdje su dolazili kao stočari, vojnici i zanatlije - dogodila su se u XVIII. stoljeću. Najviše su zahvatila Novopazarski sandžak a osjetila su se i na području nahije Drobnjak, u današnjoj Crnoj Gori, gdje su se Albanci naselili u Nikšić i okolinu Kolašina.[108] U vrijeme stočarskih sezona otpočinjala su njihova ustaljena stočarska kretanja - od Kolašina prema Bosanskoj posavini koje su ih dovodila na Glasinac. Albanskih stočarskih kretanja bilo je sve do austrougarske okupacije BiH 1878. g.[109]

Albance stočare, takozvane Arnaute - koji su od početka XVIII. stoljeća prelazili preko Glasinca i na putu za Posavinu zaostajali, glasinački begovi uzimali su za sluge i za kmetove. Upadno je da su u popisu čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. g. među muslimanima kmetovima gotovo isključivo oni uz čije ime u popisu čifluka iz 1835. g. stoji oznaka Arnaut.[110]

Na osnovu istraživanja zasnovanih na narodnoj tradiciji, M.S. Filipović je utvrdio glasinačke muslimanske rodove albanskog porijekla: Barjaktarevići i Šehovići - oko 1850. g. naselili su se u Primčiće i Mrviće, a daljom starinom su iz Podgorice. Hodžići - poslije 1878. g. naselili su se u Nepravdiće iz Kolašina. Prije austrougarske okupacije BiH 1878. g. živjeli su u selu Obre sjeverno od Prače, odakle su došli u Nepravdiće. Mujagići - iz Kolašina naselili su se u Nepravdiće. Kulići - iz Kolašina naselili su se u Smrtiće i Vukosavljeviće. Hrbati - iz Kolašina naselili su se u Pobratce. Jusići, ranije zvani Nesireni, iz Nikšića naselili su se u Mrviće. Albanskog porijekla su i Šenderovići iz sela Kuti koji su se doselili iz Kolašina.[111]

---

107) Dr. Muhamed Hadžijahić, O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII. i XIX. stoljeću, do okupacije 1878.; Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, broj 18, godina XVII., Sarajevo, 1981., str. 203

108) Isto, str. 212

109) M. S. Filipović, n. dj., str. 141

110) A. Sućeska, n. dj., str. 203

111) M. S. Filipović, n. dj. str. 141-142

PORIJEKLO I DOSELJAVANJE PRAVOSLAVNOG STANOVNIŠTVA NA GLASINAC

Pripadnike pravoslavnog stanovništva na Romaniji i Glasincu glasinački Bošnjaci oduvijek su nazivali njihovim historijskim imenom - Vlasi. Naziv i nacionalni pojam Srbin - koji podrazumijeva pripadnika susjedne republike - bio im je nepoznat sve do druge polovice XIX. stoljeća, kad se pod uticajem velikosrpske nacionalne ideje među glasinačkim stanovništvom počelo širiti i srpsko ime. Pošto je u širenju srpskog imena u Bosni selo znatno zaostajalo za gradom - radi usporedbe sa zaostalim glasinačkim selom - valja napomenuti da su pod uticajem srpske propagande sarajevski pravoslavci tek 1863. godine osnovali društvo za iskorjenjivanje naziva Vlah i uvođenje naziva Srbin. [112]

Velikosrpski političari i historičari u službi zvanične politike Srbije u XIX. stoljeću - pozivajući se na Dušanov zakonik iz srednjevjekovne Srbije u kojem se spominju Vlasi i Zakonik cetinjskih Vlaha - prisvojili su široki narodnosni pojam Vlaha kojim su južni Sloveni poslije doseljenja na Blakan nazivali starosjedioce Ilire, Romane i Tračane i kojim se naziva čitav jedan narod rumunskog porijekla. Na navedeni način oni su omeđili one prostore koje su Vlasi naseljavali na Balkanu i zacrtali granice velike Srbije daleko na zapad. Srbima su proglašeni i Vlasi iz Vojne Krajine u Hrvatskoj. [113]

Srpski historičari - u interesu agresivne svesrpske nacionalne ideje - odavno su istakli tezu po kojoj je naziv Vlah za vrijeme turske vlasti pogrdan naziv sa Srbina, što nije tačno niti odgovara naučnoj istini. Pojam Vlah u Bosni je znatno stariji od pojma Srbin, koji je uvoznog porijekla i kojim se označava pripadnik srpskog naroda iz susjedne Srbije. Srpsko ime u Bosnu je došlo kao rezultat velikosrpske ekspanzionističke politike prema Bosni u XIX. stoljeću. Za razliku od pojma Vlah, koji su Bošnjani u Bosni zatekli i koji je vrlo star, pojam Srbin u Bosni nije uopće postojao sve do druge polovice XIX. stoljeća. Srbe u Bosni uopće ne poznaju turski historijski izvori nastali za vrijeme turske vlasti niti ih poznaje bošnjačka tradicija. Ni u jednoj od stotina bošnjačkih narodnih pjesama nema spomena niti jednom Srbinu. Na drugoj strani, u Bosni su postojali pravoslavni Vlasi koje su Bošnjaci i zvali Vlasima i

112) Vladislav Skarić, *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine*. Izabrana djela, knjiga III, Sarajevo, 1985., str. 67

113) *Enciklopedijski leksikon*, Istorija, Beograd, 1970., str. 727

koje spominju brojni historijski izvori i mnoge bošnjačke narodne pjesme. Prema tome, apsurdna je i potpuno naučno neutemeljena teza po kojoj su Bošnjaci upotrebom vlaškog imena pogrdno nazivali Srbe. Da teza ima bilo kakvog osnova, bošnjački narod bi bio jedini narod u svijetu koji - radi poruge - stotinama godina niti jednom nije nazvao svoje prve susjede njihovim pravim imenom.

Kvazinaučnu tezu po kojoj je naziv Vlah za vrijeme turske vlasti pogrdan naziv za Srbina, Srbi su stavili u funkciju dnevne politike koju su u XIX. stoljeću vodili prema Bosni. Da bi teza bila prihvaćena u najširim pravoslavnim narodnim masama, pojam Vlah lukavo su izjednačili sa pojmom čafir.[114]

Pojmove Vlah i čafir Srbi su izjednačili radi uticaja na najšire narodne pravoslavne mase u BiH sa ciljem da im omrznu vlaško ime, da se one odreknu vlaškog imena i da prihvate srpsko. Tako se pravoslavno stanovništvo BiH našlo izloženo perfidnoj propagandi, a da toga nije ni bilo svjesno. Zaostalo i skoro u cijelosti nepismeno u XIX. stoljeću [115] ono je sve više podlijegalo velikosrpskoj propagandi i postepeno je ostavljalo svoje historijsko ime.

Tezom o Vlahu koji je pogrdan naziv za Srbina, Srbi su ponovo izjednačili Srbe i Vlahe i iznova ih svrstali u svoj nacionalni korpus. Pošto su posljedice ovakve subverzivne teze bile pogubne po Bosnu i protiv interesa njenog stoljetnog suživota različitih naroda, religija i kultura, do 1878. g. ona se obznanjivala i širila tajno. Iza 1878. g. o njoj se počelo govoriti javno, a od 1918. g. Srbi su došli u poziciju da je nametnu i Bošnjacima. Nazivu Vlah zvanično je dat atribut srpske nacionalne uvrede. Javna upotreba vlaškog imena podrazumijevala je i zakonske sankcije, što je ostavljalo neminovne posljedice kad su u pitanju Bošnjaci i njihova upotreba vlaškog imena. Tako su Bošnjaci bili prinuđeni da i oni napuste zvaničnu upotrebu vlaškog imena - koje se i dalje intimno upotrebljavalo i nazivalo samo u okviru pripadnika njihovog nacionalnog korpusa.

Osnovni pečat srpskoj propagandi usmjerenoj protiv upotrebe vlaškog imena u Bosni - u cilju uvođenja pojma Srbin - dala je Srpska pravoslavna crkva, iz čijih redova su regrutirani najagilniji nosioci srpske nacionalne ideje u BiH u XIX. stoljeću.[116] Zloupotrebljavajući svoje vjerske slobode i prava ste-

114) V. Skarić, n. dj., str. 67
115) V. Bogićević, n. dj., str. 214-240
116) V. Skarić, n. dj., str. 67

čena obnovom Pećke patrijaršije 1557. g. - kojima je Srpska pravoslavna crkva proširila svoju crkvenu jurisdikciju na zapad sve do Like i Krbave u Hrvatskoj - srpski svećenici svojim subverzivnim djelovanjem na bosanske Vlahe sve više su potiskivali vlaško ime iz BiH i uvodili srpsko. Njihovim angažiranjem i uz podršku matične crkve iz Srbije i zvanične srpske politike, od druge polovice XIX. pa do početka XX. stoljeća Srbi su vlaško ime u Bosni uspjeli zamijeniti srpskim. Bosanski Vlasi postali su Srbi, čime je ostvaren veliki dio velikosrpskog plana kad je u pitanju BiH.

O prisustvu aromunskih i romanskih Vlaha na Glasincu i u njegovoj okolini u prošlosti govore neki topografski nazivi, prvenstveno naziv planine Romanije koji je postao po narodnom imenu Romana. Na rumunske Vlahe upućuje naziv glasinačkog sela Mandra, koji je nastao od istoimene riječi nomadskih Cincara - Aromuna, a koji znači - katun (grupa od više stočarskih stanova ili koliba). Na širem području Glasinca nalazi se još nekoliko istovjetnih toponima: selo Mandre u nekadašnjoj sokolovićkoj općini i Mandre u Žepi.[117]

Prisustvo aromunskih Vlaha na Glasincu evidentirano je u srednjem vijeku, a zabilježili su ga dubrovački historijski izvori iz XV. stoljeća. U pitanju su Vlasi ponosnici (prenosnici) koji su se pred općinskim notarom u Dubrovniku usmeno obavezivali da će u određeno vrijeme i za određenu plaću raznu trgovačku robu prenijeti na Glasinac. Među njima, u historijskim izvorima nastalim 1426.-1428. g. tri puta se spominje neki Vlah Dubravko Miličević.[118] Prvi put je zapisan kao sluga Radoslava Pavlovića, a 12. januara 1428. g. za njega je zapisano da je iz katuna Prvotinjića, za koji se pretpostavlja da je sa Glasinca. Uz navedeni, spominje se i katun Regoja i jedan Vlah koji je nosio određenu robu do Mokrog, na zapadnoj strani planine Romanije.[119]

Na osnovu južnoslavenskog imena i prezimena Vlaha Dubravka Miličevića - što je masovna pojava kod Vlaha u XV. stoljeću - očito je da su se glasinački aromunski Vlasi do XV. stoljeća pod uticajem južnih Slavena slavizirali i utopili u južnoslavensku etničku masu. Prihvatanjem slavenskih imena i prezimena sigurno je da su do XV stoljeća bili prihvatili i slavenski jezik. Pravoslavnu kršćansku vjeru prihvatili su kasnije.

117) M. S. Filipović, n. dj., str. 80
118) Isto
119) Isto

Pojava pravoslavnog stanovništva u Bosni za vrijeme turske vlasti u izravnoj je korelaciji sa osmanskom ekspanzijom.[120] Turske vojne provale na Balkan dovodile su do velikih pustošenja i migracija stanovništva koje je bježalo ispred turske vojske. Mnoge zemlje ostajale su puste. Međutim, za naseljavanje svih pustih zemalja sjeverno od Šar-planine Turci su koristili lahko pokretljivo stočarsko vlaško stanovništvo, dijeleći njihovim starješinama timare.[121] Na velike seobe su pokrenuti i Vlasi koji su do turskih osvajanja Balkana živjeli u Srbiji i koji su od ranije prihvatili pravoslavlje. Njihovim seobama na zapad, uporedo sa turskom ekspanzijom, širilo se i pravoslavlje koje je obuhvatilo gotovo sve Vlahe dinarskog sistema. Obnovom Pećke patrijaršije 1557. g., Srpska pravoslavna crkva stekla je crkvenu jurisdikciju nad pravoslavnim Vlasima sve do Like i Krbave u Hrvatskoj.

U periodu turskog osvajanja Bosne oblast Glasinca nije pretrpjela veće potrese koji su mogli uzrokovati veće pokrete i seobe glasinačkog stanovništva. Naprotiv, masovan prelazak domaćeg stanovništva na islam, koji je uzrokovao veliki broj autohtonih bošnjačkih porodica prisutnih na Glasincu u jednom kontinuitetu od srednjeg vijeka, argumentirano dokazuje da se etnička slika Glasinca sa uspostavom turske vlasti nije promijenila. Glasinac su i dalje naseljavali Bošnjani. Prihvatanjem islama i islamske kulture i civilizacije, oni su sačuvali i obogatili svoj nacionalni identitet. Međutim, nisu zaboravili ni svoje stare korijene. U svom nazivu promijenili su samo jedno slovo: umjesto Bošnjana počeli su da se nazivaju Bošnjacima.

Prisustvo pravoslavnog stanovništva na Glasincu nije poznato sve do XVIII. stoljeća, kad dolazi do njegovih prvih većih naseljavanja. Masovnije naseljavanje pravoslavnog stanovništva na glasinačku visoravan otpočelo je iza 1714. godine i u izravnoj je vezi sa vojnim pohodom bosanskog vezira Numan paše Ćuprilića na Crnu Goru.[122]

Godine 1711. došlo je do rusko-turskog rata. Iste godine, po ruskom nagovoru, od turske vlasti bila su se odmetnula crnogorska plemena. U blistavom vojnom pohodu 1714. g.,

120) I. Lovrenović, M. Imamović, *Bosna i njezin narod*, Sarajevo, 1992. str. 24

121) Nedim Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim osvrtom na agrarne odnose)*, Godišnjak Društva istoričara BiH, broj IV, Sarajevo, 1952., str. 48

122) Enes Pelidija, *Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706.-1714. g.*, Prilozi instituta za istoriju, broj 17, Sarajevo, 1980., str. 101-129

Numan-paša Ćuprilić uspio je da ih pokori. Za kaznu, na Glasinac je iz Katunske i Crmničke nahije prisilno preselio 2.000 zarobljenih Crnogoraca, zajedno sa porodicama.[123]

Za novo stanište crnogorskih zarobljenika Glasinac je 1714. g. izabran iz više razloga:

1) Početkom XVII.I. stoljeća, uslijed čestih epidemija kuge koje su prorješivale glasinačko stanovništvo, bio je slabo naseljen.

2) U vojnom pohodu na Crnu Goru učestvovali su predstavnici najpoznatijih glasinačkih porodica iz roda Šahinpašića, Tankovića, Sijerčića, Babića kao i predstavnici Fazlipašića i Čengića, koji nisu živjeli na Glasincu, ali su na njemu u navedeno vrijeme imali svoje posjede.[124] Svi oni bili su zainteresirani da nasele svoje puste čifluke.

3) Zbog velikog terenskog prostranstva i bogate sirovinske baze za ishranu ljudi i stoke.[125]

Pravoslavno stanovništvo prisilno doseljeno 1714. g. nije se dugo održalo na glasinačkoj visoravni. Usljed epidemija kuge 1731-1732., 1741. i 1742. godine, njegov najveći dio je umro ili pobjegao od bolesti i preselio se na neko drugo mjesto. Devedesetih godina XVIII. stoljeća Glasinac je ponovo bio slabo naseljen. Tek u takozvanom drugom talasu naseljavanja, koji nije bio nasilan i koji je bio uzrokovan ekonomskim potrebama siromašnog pravoslavnog stanovništva iz pasivnih krajeva istočne Hercegovine i Crne Gore i glasinačkih zemljoposjednika, Glasinac je u prvoj polovici XIX. stoljeća trajno naseljen pravoslavnim stanovništvom.[126] I na primjeru Glasinca potvrđeno je opće pravilo da spora, mahom neopažena migraciona kretanja uzrokovana ekonomskim potrebama najviše izmijene etnički sastav stanovništva pojedinih oblasti.[127]

Česte epidemije kuge - koje su u historiji odnijele više ljudskih života nego svi ratovi zajedno - stalno su prorjedivale glasinačko bošnjačko stanovništvo i na njegovim etničkim

123) Isto, str. 126

124) Fazlipašići su u Bjelosaličima imali svoj odžak. Zemljoposjedi Čengića nalazili su se u Košutići i iznad sela Kazmerića, M. Š. Filipović, n. dj., str. 119

125) Enes Pelidija, *Pokušaj Porte da raseli Crnogorce početkom XVIII. stoljeća*, (magistarski rad), Sarajevo, 1979., biblioteka Centra za bosanskomuslimanske studije, Sarajevo, Inv. br. 347, str. 146-148

126) Isto

127) Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, osnovi antropogeografije*, Beograd, 1966., str. 146

prostorima uzrokovale stalne migracije siromašnog pravoslavnog stanovništva koje se iz pasivnih krajeva istočne Hercegovine i Crne Gore doseljavalo na Glasinac. Dvadesetih godina XIX. stoljeća jedna od najvećih epidemija kuge u pojedinim selima pomorila je skoro svo stanovništvo. O njenim katastrofalnim posljedicama govori i činjenica da je u čitavom rogatičkom kadiluku preživjelo 350 spahija i samo 144 poreska obveznika.[128]

Broj od 144 poreska obveznika koji su preživjeli epidemiju kuge 20-tih godina XIX stoljeća uglavnom se odnosi na doseljene pravoslavne poreske obveznike i pruža sliku o doseljenom pravoslavnom stanovništvu u rogatičkom kadiluku i na Glasincu u navedeno vrijeme. Međutim, broj 144 ne odnosi se samo na poreske obveznike pravoslavce. U popisu čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. g., među poreskim obveznicima na Glasincu bilo je i Arnauta (Albanaca) i Roma.[129]

Prema popisu čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. g., na kadiluku je živjelo 296 kršćana obrađivača čifluka. U džematu Glasinac živjela su 32 obrađivača ili pravoslavne porodice (roda).[130] Međutim, stotinu godina kasnije na Glasincu je živjelo više od 200 pravoslavnih porodica,[131] što znači da je Glasinac trajno naseljen pravoslavnim stanovništvom tek iza 1835. godine.

Na svom proputovanju preko Glasinca 1857. godine, ruski konzul u Bosni A. Giljferding je zabilježio "da su stanovnici glasinačkih sela većim dijelom pravoslavci,[132] čime je konstatirao etničke promjene do kojih je došlo na Glasincu sredinom XIX. stoljeća, kad su se dogodila najveća doseljavanja pravoslavaca.

Planina Romanija, koja se smatra kolijevkom hajdučije na južnoslavenskim prostorima,[133] oduvijek je bila privlačna svi-

128) A. Sućeska, n. dj., str. 194

129) Isto

130) Godine 1835. kao obrađivači zemlje na čiflucima begova Tankovića kao i na nekim manjim čiflucima spominju se sljedeći pravoslavci: Jovan Sičević, Jovan Arnaut, Joko Zoranić, Milovan Hamović, knez Maksim, Sava Malović, Risto Trapno, Ilija Kosorić, Pop Sava, Savo Bjeljanin, Marko Sličević, Stanisa Stanković, Simo Ćurković, Milić Devejić (?) Nikola Gavričić, Marko Konjokrad, Doko Đukanović, Jovan Đurđević, Đoko Golijanin, Janko Konjokrad, Jovan Batinić, Stevan Vitomirović, Stanoje (bez prezimaena) i Ostoja Abazović. A. Sućeska, N. dj., str. 200

131) Godine 1933.-1935. na Glasincu je živio 201 pravoslavni rod; M. S. Filipović, n. dj., str. 125

132) A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972., str. 94

133) M. S. Filipović, n. dj., str. 105

ma koji su bježali od zakona i koji su tražili pogodne prostore za svoje nečasne radnje. Kao hajdučka oblast ne samo za Bosnu, ona je i sa prostora Srbije, Crne Gore i Hercegovine privlačila pravoslavne hajduke koji su u prošlosti dolazili i nastanjivali se na njenim obroncima i Glasincu - o čemu se čitalac može informirati u posebnom poglavlju koje slijedi. Za ovu priliku informacija da su se iza 1783. g. na Glasinac bile naselile pravoslavne čifčije iz Gacka. Zbog sumnje da su hajduci, turske vlasti objesile su više od 20 ljudi.[134]

Sa izuzetkom prisilnog naseljavanja Crnogoraca iz 1814. g. - zbog odmetništva i brojnih zuluma i prema pripadnicima vlastitog naroda[135] sva ostala naseljavanja pravoslavnog stanovništva na Glasinac bila su nenasilna, uzrokovana ekonomskim potrebama. O njihovom karakteru u svojim Memoarima koji se odnose na prvu polovinu XIX. stoljeća, ugledni tuzlanski trgovac i podnačelnik grada do 1914. g. Živko Crnogorčević je zapisao:

"Djed moj Živko sa svoja dva brata Lukom i Jeremijom i ostalom porodicom doselio se iz Drobnjaka, današnja Crna Gora, na Glasinac, kod odžaka Šahinpašića, u selo Vidriće, kotar Rogatica. Naravski da ih je u isto selo dotjerala nuzda i nevolja, pošto je to uvijek bivalo: kad izda godina, onda toljagu i ponjavu na nju, pak ajde u Bosnu da se izrane. Te ako im se dopadne, i ostaju Hercegovci dje su i došli. Dakle, pošto su tude smjestili se, onda se je i porodica stalożila i smirila".[136]

Narodna tradicija glasinačkih pravoslavaca zabilježila je da su se oni u XIX. stoljeću najviše doseljavali na slijedeći način: "Kad pođe iz Hercegovine, natovari na konja haljine i druge stvari, a čeljad ide pješke. Došavši na Glasinac, zadržali bi se u zaklonu pod kakvim drvetom po mjesec-dva dana i za to vrijeme tražili mjesto gdje će se naseliti. Ako takav došljak ima roda na Glasincu, onda mu je lakše: rod se zauzme da novom došljaku naše mjesto, moli age da ga prime ili da mu odvoji dio od svog čitluka.[137]

Kad bi došao na Glasinac, pravoslavac je tražio mjesto gdje će se naseliti. Obraćao se nekom od glasinačkih begova i aga i tražio zemlju koju će da obraduje. Na osnovu historijskog pamćenja glasinačkih pravoslavaca, to se u praksi do-

134) Isto, str. 130
135) E. Pelidija, *Pohodi...*, str. 101
136) *Memoari Živka Crnogorčevića*, priredio za štampu M. S. Filipović; izdanje ANU BiH, Sarajevo, 1966., str. 11
137) M. S. Filipović, n. dj., str. 155

gađalo na slijedeći način: 'Daj mi, aga, de da živim!' A on pruži čibuk na brdo: 'Eno ti!' - 'čije je'? - 'Moje. I, njemu novi čifčija daje hak.'[138]

Svi pravoslavni stanovnici koji su u XIX. stoljeću doseli na Glasinac bili su vlaškog porijekla i potiču od hercegovačkih i crnogorskih aromunskih Vlaha. Zbog njihovog vlaškog porijekla, glasinački Bošnjaci oduvijek su ih nazivali Vlasima. Da nije bio u pitanju nikakav pogrdan naziv, historijske činjenice ukazuju na doseljeničko porijeklo. I pored pretežno slavenskih imena i prezimena koja su vremenom prihvatili i sa sobom donijeli na Glasinac, neka od doseljeničkih prezimena sigurno upućuju na vlaško aromunsko porijeklo njihovih vlasnika. Doseljenički rod Furtula nesumnjivo je dobio prezime od vlaške rumunske riječi *furtul* (*krađa*).[139] Svoje vlaško aromunsko prezime donio je na Glasinac i pravoslavni rod Beatovića, čije prezime je postalo od vlaške rumunske riječi *beat*, što znači - *pijan*.[140]

Pod uticajem srpske ekspanzionističke politike, čiji je osvajački program prema Bosni i Hercegovini obznanjen u tajnom spisu *Načertanije* autora Ilije Garašanina iz 1844. g., pod vrlo snažnim uticajem velikosrpske propagande preko Srpske pravoslavne crkve, koja je 1876. g. sagradila crkvu u Sokocu, glasinački pravoslavci postepeno su sebe počeli nazivati Srbima tek iza 70-tih godina XIX. stoljeća.

UKMEĆIVANJE DOSELJENOG PRAVOSLAVNOG STANOVNIŠTVA I NJEGOV POLOŽAJ NA GLASINCU DO 1878. GODINE

Proces ukmećivanja doseljenog pravoslavnog stanovništva, odnosno proces čiflučenja i uspostave agrarnih (čiflučkih) odnosa na Glasincu protekao je bez bilo kakvih potresa i kršćanskih ustanaka koji su se u drugim krajevima Bosne dogodili 1875.-1878. godine. On je svoj završni oblik i pravnu potvrdu i razradu dobio u takozvanoj Saferskoj naredbi iz 1849. godine po kojoj su općenito najveća poreska davanja bila upravo na Glasincu i u rogatičkom kadiluku. Vlasniku zemlje, čifluksahibiji, glasinački pravoslavni kmet davao je polovinu od sijena, trećinu od žita, trećinu od povrća, a od

138) Isto, str. 40
139) Isto, str. 82
140) Isto

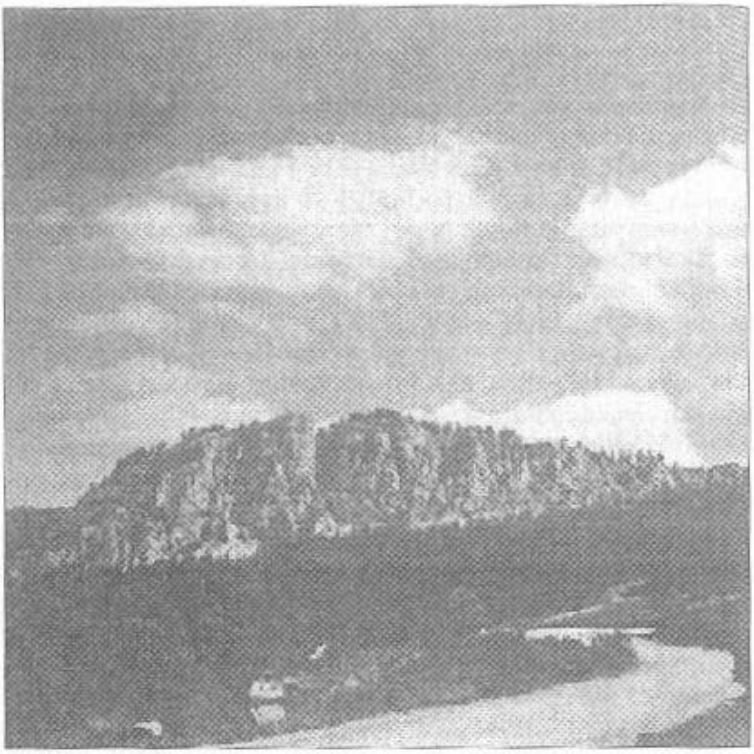

Romanija

krompira su neki davali polovinu a neki trećinu.[141] I pored toga, na Glasincu nije bilo agrarnih nemira sve do 1918. godine, što se u dosadašnjoj historijskoj literaturi objašnjavalo svježim procesom ukmećivanja pravoslavnih kmetova "čija borbena svijest se javila sa zakašnjenjem u odnosu na ostale krajeve BiH",[142] što je samo djelomično tačno.

Proces relativno kasnog ukmećivanja pravoslavnih kmetova koji je na Glasincu trajao i u vrijeme donošenja Saferske naredbe samo je jedan od uzroka koji su Glasinac u vrijeme kršćanskih buna i ustanaka u XIX. stoljeću ostavili po strani. Na njegov mir znatno veći učinak imala su njegova velika terenska prostranstva izuzetno pogodna za uzgoj stoke i stočarsku privredu, koja je doseljenom pravoslavnom stanovništvu omogućavala više nego solidne uvjete za život.

141) V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformatskog režima Abdul-Medžida*, Beograd, 1949., str. 316-323

142) A. Sućeska, n. dj., str. 204

Uspostavu agrarnih odnosa na Glasincu u XIX. stoljeću - bez buna i kršćanskih ustanaka - neophodno je sagledati u svjetlu ogromnih promjena životnih uvjeta pravoslavnih doseljenika do kojih je došlo njihovim doseljavanjem na Glasinac. U istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori njihov raniji život pratila je stalna glad koja ih je i pokretala na seobe na Glasinac, o čemu, između ostalog, upečatljivo govori i porodično predanje glasinačkih Amovića koje kaže: "Pričaju da su Obren i Milovan krenuli iz Drobnjaka od 'glada'. Nevjesta jednog od njih donijela im ručak na oranje. Oni ručali, a nju nisu pozvali, i ona zaplače od gladi. Kad je pitao djever što plače, ona rekne: 'Pa znate da nema'. Oni onda isijeku rala i krenu u Bosnu".[143] Za Amoviće i za sve ostale pravoslavce iz istočne Hercegovine i Crne Gore Glasinac i Bosna bili su obećana zemlja.

Na velikim terenskim glasinačkim prostranstvima idealnim za uzgoj stoke doseljeno pravoslavno stanovništvo u XIX. stoljeću nesmetano je uzgajalo krupnu i sitnu stoku za koju se plaćao samo državni namet. Broj stoke u posjedu pravoslavnih vlasnika bio je više nego zadovoljavajući u odnosu na njihove životne potrebe. Na osnovu rezultata popisa stočnog fonda u rogatičkom kadiluku i džematu Glasinac - koji je zbog poreskih obaveza koje iz njega proizlaze bio sa sigurnošću znatno veći - A. Sućeska je izračunao prosječan broj stoke za svaku glasinačku kmetsku porodicu na čiflucima begova Tankovića na Glasinačkom polju. U odnosu na ukupan stočni fond koji je popisom ustanovljen na čiflucima glasinačkih Tankovića i ukupan broj njihovih u popisu navedenih pravoslavnih kmetova, jedna glasinačka kmetovska pravoslavna porodica 1835. g. u prosjeku je imala: 64 ovce, nešto više od jednog vola i jednog konja, od 2-3 krave, po 5-6 junadi i po 2-3 sitna konja.[144]

Historijsko narodno predanje glasinačkih pravoslavaca - koje doseže daleko u XIX. stoljeće - pamti da je bilo uobičajeno imati buljuk[145] od četiri do pet stotina ovaca. Bilo je pravoslavaca koji su imali i po hiljadu ovaca,[146] i za njih se može reći da su imali veliko bogatstvo. Jednog bogatog pravoslavnog kmeta, koji je imao 40 konja i mnogo krava i ovaca, upoznao

143) M. S. Filipović, n. dj., str. 231
144) A. Sućeska, n. dj., str. 208
145) Zbog velikog broja ovaca u stadu ovčije stado, na Glasincu zvalo se "buljuk". Buljukom se zvalo i krdo goveda; M. S. Filipović, n. dj., str. 28
146) Isto

je i ruski konzul u Bosni A. Giljferding na svom proputovanju preko Glasinca 1857. godine.[147]

Ukupan godišnji prihod sa begovske ili spahijske zemlje koju je pravoslavni kmet dobijao na korištenje najvažniji je faktor koji je određivao sveukupni život i glasinačkog kmeta i vlasnika zemlje. Feudalna davanja vlasniku zemlje imala su smisla jedino ako su zadovoljavala egzistencijalne minimume zemljišnog vlasnika i korisnika. Osnovno pitanje je koliki je bio ukupan prihod koji je načisto ostajao pravoslavnom kmetu poslije izmirenja njegovih obaveza iz čiflučkog odnosa i je li on od svog dijela ukupnog prihoda mogao da živi. Kao što pokazuju historijski izvori, uspostavom čiflučkih (agrarnih) odnosa na Glasincu, glasinačkom pravoslavnom kmetu ostajalo je dovoljno za solidan život, pa i više. Uz obavezu čifluksahibije da mu napravi kuću, štalu i hambar, [148] glasinački pravoslavni kmet nije imao ekonomskih razloga da podiže bune i ustanke, do kojih je u Bosni došlo sredinom XIX. stoljeća, a naročito u vrijeme velike Istočne krize 1875.-1878. g.

U historijskom pamćenju pravoslavnog glasinačkog stanovništva najveći glasinački zemljoposjednici, begovi, bili su dobri ljudi. Oni nisu sprečavali bogaćenje svojih čifčija. Zajedno sa glasinačkim spahijama, agama, oni su se ponosili svojim dobrim i imućnim pravoslavnim čifčijama[149] kojima su omogućili sva vjerska prava i slobode. Od početka XIX. stoljeća pravoslavno stanovništvo imalo je svog popa,[150] a od 1873. g. u Sokocu je počelo da podiže svoju prvu crkvu, čija gradnja je završena 1876. g.[151]

Veliko stočno blago Glasinca - koje je bilo blagodat svih njegovih stanovnika - evidentno je i na osnovu činjenice što je on za čitavo vrijeme turske vlasti bio zborno mjesto za vojnu obuku i pohode bosanske vojske. Historijski izvori pokazuju da su se na Glasincu okupljale bosanske spahije još 1669.-1670. godine prilikom vojnog pohoda na Nikšić, 1737. godine prilikom rata sa Austrijom, u vrijeme srpskih ustanaka,[152] itd. U vrijeme kad nije bilo konzervirane hrane i kad je prirodna hrana činila osnovu vojničke ishrane, velika glasinačka bogatstva u stoci i stočarskim proizvodima omogućavala su da se

147) A. Giljferding, n. dj., str. 98
148) M. S. Filipović, n. dj., str. 42
149) Isto, str. 41
150) A. Sućeska, n. dj., str. 200
151) M. S. Filipović, n. dj., str. 201
152) Isto, str. 109.

ishrane hiljada bošnjačkih vojnika za vrijeme i od dva mjeseca.[153] Istovremeno, zbog velikog bogatstva u stoci i velikih sezonskih stočarskih kretanja u vrijeme stočarske sezone, na Glasincu se nalazila jedna od unutrašnjih carina u Bosanskom sandžaku i Bosanskom pašaluku na kojoj se od progonjene stoke uzimala carina zvana mururija.[154]

ROMANIJSKI I GLASINAČKI HAJDUCI, POČECI BOŠNJAČKIH STRADANJA

Prve studije o hajdučiji na južnoslavenskim prostorima pokazale su da je kolijevka hajdučije planina Romanija.[155] Navedenu tezu potvrđuju brojnih historijsiki izvor i srpska narodna poezija. Istovremeno, vlaško porijeklo naziva planine i pravoslavnog stanovništva Romanije i Glasinca implicira i pripadnike romanijskih hajdučkih družina: Vlahe koji su se na Romaniji i Glasincu stotinama godina bavili svojim omiljenim zanimanjem, hajdučijom. Po velikom broju pravoslavnih hajduka stalno prisutnih u dugom historijskom kontinuitetu na Romaniji i Glasincu - od srednjovjekovnih hajduka do Karadžićevih četnika - Romanija je odavno stekla zao glas hajdučke planine poznate na svim južnoslavenskim prostorima. Romanijska hajdučija kao stalna historijska pojava na prostorima Romanije i Glasinca vremenom je dala osnovni pečat životu i mentalitetu romanijskog i glasinačkog pravoslavnog stanovništva. Nepobitna je činjenica da brojni zločini i nasilja stoljećima profiliraju svijest mnogih generacija romanijskih pravoslavnih nečasnika, od hajduka do Karadžićevih četnika. Posljednja agresija na BiH i brojni zločini počinjeni nad Bošnjacima Glasinca samo su logičan nastavak romanijske pravoslavne tradicije. U vrijeme kad se čitavo čovječanstvo sa čuđenjem pita zbog čega je centar takozvane Republike srpske u Bosni u malom romanijskom gradiću i beznačajnom vikend-naselju Pale - kad četnici pod svojom kontrolom drže desetinu većih gradova u Bosni - odgovor na postavljeno pitanje jedino može dati historija: stoljetna hajdučka razbojnička tradicija na osno-

153) Godine 1862. bosanski vezir Topal Osman-paša sa bosanskom vojskom na Glasincu je proveo dva mjeseca. V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Izabrana djela*, knjiga I., Sarajevo, 1985., str. 257

154) V. Skarić, *Iz prošlosti...*, str. 45

155) Navedenu tezu prvi je iznio Dušan J. Popović u svojoj studiji *O hajducima*, knjiga I., Beograd, 1930., str. 94

vu povijesnih zakonomjernosti svoga razvitka logički je iznjedrila centar Karadžićeve paradržave.

Znatan promet putnika i robe preko planine Romanije i Glasinca gdje su se u tursko doba račvali važni trgovački putovi,[156] uslovio je pojavu velikog broja drumskih razbojnika, hajduka.

Obim i intenzitet hajdučkih pljački i nasilja na Glasincu i Romaniji u XVI. stoljeću bio je u tolikom porastu da je glasinačka hajdučija uskoro postala i državni, osmanski problem. Nešto prije 1590.godine sultan Murat II.. naredio je lokalnom funkcioneru Hadži Ibrahim agi da na Glasincu podigne svoje vakufske objekte i osnuje kasabu, pa je on podigao džamiju, karavansaraj, mekteb i određen broj dućana. Da bi na Glasinac privukao i naselio što veći broj stanovnika koji će se starati o sigurnosti putnika, Hadži Ibrahim-aga još je odredio da njegov fakuf preuzme i izvjesne mjesne poreze umjesto naseljenog stanovništva. Iz deftera Bosanskog sandžaka s početka XVII.. stoljeća vidi se da je Glasinac postao kasabom. Naselje je doslovno zabilježeno kao: "Kasaba Glasinac, utemeljena na osnovu sultanske zapovijedi". Prva i tada jedina glasinačka mahala koju su činile 62 muslimanske kuće zapisana je: "Mahala časne Hadži Ibrahim-agine džamije u navedenom mjestu, podignuta na osnovu carske zapovijesti."[157]

Turski defter bosanskog sandžaka sa početka XVI stoljeća nedvosmisleno ukazuje na hajdučiju kao osnovni razlog osnivanja kasabe Glasinac. U defteru stoji: "Na predstavku inspektora (mufetiša) carskih mukata, sarajevskog kadije Hasana, stigao je carski ferman od 24. šabana 997. (8.VII..1589.) godine) u kojem stoji javljeno da je prolaz preko brda Doljan, što pripada Rogatici, vrlo opasan. Zbog razbojnika niko se od putnika ne usuđuje da dođe u selo koje se nalazi u blizini tog brda. Zato je dobrotvor Hadži Ibrahim-aga u tome naselju podigao džamiju, karavansaraj, dućane i mekteb. Ako bi došao carski ferman da to mjesto postane kasaba, te ako bi stanovnici koji tu dođu i nastane se bili oslobođeni od poreza avariz-i i divaniye i tekalif-i örfiye, putnici bi stalno dolazili i prolazili a to bi bilo i za državnu blagajnu korisnije. Mnogi no-

156) Za vrijeme turske preko Glasinca su vodili i na Glasincu su se ukrštali slijedeći putevi: Bosanski put, Carigradski put, Hercegovački put, Mlinarski put, Goražđanski put; Najveći značaj je imao Carigradski put. M. S. Filipović, n. dj., str. 15-16

157) A. Hadnžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI. stoljeću, uloga države i vakufa*, POF XXV, Sarajevo, 1975., str. 68.

madi (hajmane) i stanovnici koji nisu upisani ni kod jednog spahije već su se naselili. A spomenuti dobrotvor Hadži Ibrahim-aga, želeći naseliti i oživjeti to mjesto, odredio je da umjesto stanovnika njegov vakuf plaća gospodaru zemlje po 125 akči godišnje na ime poreza: tržnog badža, pristojbe za povrtlarstvo i pristojbe za pčelinje košnice. I dokle god stanovnici te kasabe budu čuvali spomenuti derbend, izlazili u susret putnicima i namjernicima te se brinuli o svojim ispašama, od njih se neće tražiti navedeni porezi, a vakuf će plaćati godišnje po 125 akči. Budući da je došao ferman o oslobađanju stanovnika od poreza avarizi divanije i tekalif-i örfiye, to je na opisani način zavedeno i u ovom novom defteru."[158]

Struktura stanovništva novoformirane kasabe Glasinac potpuno je u skladu sa obimom i intenzitetom glasinačke hajdučije u navedeno vrijeme. Polovicu stanovništva navedene mahale (kasabe) činila je vojska: 27 spahija, jedan zaim i jedan džindija.[158]

Jedan od poznatijih zapisa o romanijskim hajducima nastao je iz pera francuskog putopisca Kiklea (Qiclet), koji je, na svom putovanju preko Romanije i Glasinca 1658. godine, zapisao :

"Sutradan jutrom, u utorak, dobiv od izokolnih stanovnika podprege, i pošto smo krenuli po našoj odredbi u svemu besplatno podvoreni, krenusmo s istom družinom iz Mokrog, te se stadosmo penjati uz opasnu i tešku planinu, i radi razbojnika, kojih je puno, i radi tijesnih i hrđavih puteva zvanu STRAŠNOM ROMANIJOM, i premda su dan prije bili orobljeni ljudi, potisnula je naša jaka pratnja hajduke u guste šume ove planine kojima je zaodjenuta. I prolazeći vidjesmo oko trideset grebova ljudi, koji su jadno poginuli od tih hajduka i malo dalje sanduk, koji su isti obili, da otmu novac u njemu i druge stvari, što su ih dan prije našeg prolaska ukrali nekim putnicima.

Proslijedivši naš put, ostavismo na desno selo Glasinac, gdje ima jedna džamija i jedan han, gdje smo večerali i noćili, pošto smo spavali oko 7 sati u hanu zvanom Mačkovac."[159]

Jedan od najpoznatijih romanijskih hajduka svih vremena bio je Starina Novak. Pretpostavlja se da je hajdukovao u drugoj polovici XVI. stoljeća. U srpskoj narodnoj pjesmi za njega se kaže da je "Od Glasinca, polja širokog, sa visoke gore Ro-

158) Isto, str. 70
159) V. Skarić, *Sarajevo...*, str. 119

manije".[160] Njegovo ime, sinonim razbojništava, pljačke i svih ostalih nečasnih djela "u borbi protiv Turaka", osnovni je fundament na kojem je nastao srpski hajdučki ep, i odavno je bilo ušlo u sve čitanke osnovaca. U srpskoj povijesti Starina Novak predstavlja prvu ličnost od koje je od najobičnijeg drumskog razbojnika stvoren nacionalni heroj.

U historiji razbojništava i zločina odavno je poznato da ona okupljaju i udružuju one koji ih čine. Kao što se u časnim ljudskim zanimanjima najpoznatiji slikari okupljaju i dokazuju u Parisu, bankari u New Yorku, itd., razbojnici su oduvijek imali svoja poznata mjesta koja su pohodili oni najsposobniji i najpoznatiji, da se pokažu i dokažu. Navedena mjesta predstavljala su i predstavljaju centre u kojima se razmjenuju zločinačka iskustva vještine i sposobnosti. Na osnovu velikog broja najpoznatijih pravoslavnih hajduka koji su sa širih južnoslavenskih prostora dolazili na Romaniju i na njoj hajdukovali, Romanija predstavlja najpoznatije razbojničko i hajdučko mjesto na prostorima bivše Jugoslavije, pravi razbojnički Eldorado.

Pravoslavna narodna tradicija pamti da su na Romaniju dolazili i da su po Romaniji i Glasincu hajdukovali: Bajo Pivljanin iz Crne Gore, Limun- harambaša iz Srbije, Pavle Jelisavčić i Risto Jelisavčić od Višnjice, Jovan Kalajdžija rodom iz Crne Gore, Ćerasim Bajagić iz Pive, Maksim, Janko i Filip Filipović iz užičke Crne Gore, Stojan Kovačević iz Hercegovine, itd.[161] Od navedenih, Bajo Pivljanin i Limun harambaša spadaju u najpoznatije hajduke koje je opjevala srpska i crnogorska narodna pjesma.

Pred I. srpski ustanak 1804. g. po Glasincu su četovali hajduci iz hercegovačkih i crnogorskih plemena, Gacka, Pive, Drobnjaka, Banjana i Nikšića. Oni su stalno ugrožavali Carigradski put. Pod pritiskom ovih hajdučkih četa bošnjačko stanovništvo Glasinca i okoline sklanjalo se u gradove ili u veća bošnjačka naselja.[162]

Želja za pohodom u razbojnički Eldorado i za razbojničkim plijenom - od stoke do trgovačke robe koja se pronosila glasinačkim putevima - dovodila je mnoge hajduke sa strane koji su dolazili i na Glasincu se nastanjivali. Prvi takav slučaj zabilježio je sarajevski hroničar Mula Mustafa Bešeskija. On je zapisao da su se 1783. godine u rogatičkom srezu pojavili raz-

160) M. S. Filipović, n. dj., str. 106
161) Isto, str. 106-108
162) Isto

bojnici koji su došli iz Gacka i koji su se naselili na kugom upražnjene čifluke. Pošto su činili razbojništva, turske vlasti ubile su i na kolac nabile više od 20 ljudi.[163]

U psihologiji je svih kriminalaca koji bježe od zakona da oni redovno izaberu pogodna mjesta na koja će se moći sakriti i udružiti sa onima koji dijele istu sudbinu. U cilju prikrivanja svog zločinačkog identiteta i svojih nekadašnjih zlodjela, mnogi od njih prihvataju se časnih ljudskih zanimanja, kao što su se, svojevremeno, čifčije iz Gacka sredinom XIX stoljeća bile prihvatile zemljoradnje. Isti motivi u XIX. stoljeću doveli su i naselili na Glasinac neke glasinačke pravoslavne rodove čiji potomci i danas žive na Glasincu i poput svojih predaka čine nove zločine prema Bošnjacima. Bježeći od zakona i zakonskih kazni za najrazličitija krivična djela koja su počinili u istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori u XIX. stoljeću, na Glasinac su se sakrili i naselili:

Mijatovići iz Sokoca, starinom Uroševići iz Kočana kod Nikšića odakle je na Glasinac došao pradjed im Mijat sa sinovima Lukom, Petrom i Markom, "pošto je Marko ubio Turčina u mlinu."[164] Miletići iz Sokoca; predak im je na Glasinac doselio iz Govze, općina Jeleč, pošto je kao kiridžija ubio nekog zaptiju i brata tog zaptije,[165] Šobići iz Podromanije, starinom iz Drobnjaka u Crnoj Gori; preci im se naselili pod Bukovaču na Glasincu "zbog nekog zla s muslimanima iz Gacka".[166] Pajići sa Glasinca, doselili iz Drobnjaka u Crnoj Gori; pošto je jedan od njihovih predaka ukrao nekom begu konja;[167] Rašeljaci, Roševljaci ili Rodijeljci, iz Hercegovine na Glasinac izbjegli su "zbog krvi";[168] Kapovići, na Glasinac im se naselio predak Ilija pošto je iz Zagrede ispod Garča u Crnoj Gori pobjegao "zbog krvi";[169] Kneževići, predak im doselio na Glasinac pošto je u Crnoj Gori ubio nekog harambašu.[170] Novoseli, na Glasinac doselili iz Gacka pošto su im preci Marko i Vasko ubili dvojicu aga,[171] Beatovići, porijeklom iz Pive, preci im bili hajdučki jataci koji su pobjegli

163) Rizo Muderizović, *Kronika Mula Mustafe Bašeskije*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu za 1918. godinu, str. 71
164) M. S. Filipović, n. dj., str. 202
165) Isto, str. 204
166) Isto, str. 207
167) Isto, str. 210
168) Isto, str. 211
169) Isto, str. 218
170) Isto, str. 222
171) Isto, str. 228

na Glasinac da izbjegnu kaznu; zovu se i Vojinovići i Marići.[172] Vujičići, porijeklom iz Crne Gore, predak im doselio na Glasinac bježeći od kazne "zbog toga što je nekom Turčinu odsjekao ruku."[173] Borovčani, porijeklom iz Drobnjaka u Crnoj Gori gdje im je predak Ilija bio četnik.[174] Kneževići, porijeklom iz Drobnjaka u Crnoj Gori; predak Janko "izbjegao zbog krvi" i naselio se na Glasinac.[175] Svi naprijed navedeni podaci su na osnovu historijske tradicije navedenih porodica i njihovog porodičnog predanja koje je pod patronatom Srpske akademije nauka i Univerziteta u Beogradu 1931.-1933. g., na Glasincu prikupio M.S.Filipović i objavio u studiji "Glasinac", Beograd, 1950. g. Pošto se svi normalni ljudi ne žele ponositi sličnom tradicijom i nastoje da je zaborave, vrlo je vjerovatno da ona nije potpuna i da su je neki pravoslavni rodovi prikrili i da je nisu iskazali autoru.

O nekadašnjem hajdučkom zanimanju predaka nekih glasinačkih pravoslavaca čiji potomci sada žive na Glasincu upečatljivo govore njihova sadašnja prezimena: Konjokrad,[176] Furtula i Furdilović (od rumunske vlaške riječi *furtul - kradljivac*)[177]

Od hajduka koji su u XIX. stoljeću živjeli i hajdukovali na Glasincu i okolini pravoslavna narodna tradicija upamtila je slijedeće: Milić Novosel, Gavrilo Šibalija, Marinko Leovac, Marko i Tanasko Malović, svi sa Glasinca; Petar Gramzov, Ilija Mirisavljević i Jovo Mirisavljević, sa Pala.[178]

Pravoslavno stanovništvo koje se doselilo na Glasinac iz istočne Hercegovine i Crne Gore od ranije je imalo snažne tradicije četovanja i pljačkanja tuđe imovine ne samo od Turaka, već i od svojih istovjernih sunarodnika. U pismu koje su, početkom XVIII. stoljeća, uputili tadašnjem mletačkom providuru Bartolu Moru, starješine Grahova pišu da su Crnogorci svojom pljačkom dodijali ne samo turskoj i mletačkoj vlasti nego i njima.[179] Nešto kasnije, navedene pljačkaše i odmetnike bosanski vezir Numan Paša Ćuprilić za kaznu je prisilno

172) Isto, str. 230
173) Isto, str. 245
174) Isto, str. 212
175) Na Glasincu su se naselili u selo Sijerci; isto, str. 155. Kneževići koji se spominju u fusnoti 172 naselili su se u selo Kusače. Kod M. S. Filipovića nije jasno je li u pitanju isti rod.
176) Isto, str. 235
177) Isto, str. 82
178) Isto, str. 107
179) E. Pelidija, *Pohodi...*, str. 101

preselio na Glasinac. U odnosu na njihovo ranije zanimanje, čini se da nije mogao izabrati bolje mjesto gdje će ih naseliti. Iako se njihov najveći broj - od preko 2.000 zarobljenika koji su 1714. g. prisilno dovedeni i naseljeni na Glasinac - usljed kuge i bolesti na Glasincu, nije dugo održao, on je predstavljao značajan doprinos romanijskoj hajdučkoj tradiciji.

Povijesno je interesantno pitanje u kojoj mjeri su na Glasincu učinjena razna zlodjela u znaku nacionalnog i vjerskog predznaka zločinca i žrtve. Naime, poznato je da sve bjelosvjetske kriminalce ne ujedinjuju njihova nacionalna i vjerska pripadnost i njihova nacionalna svijest. Naprotiv, njih ujedinjuju zločinački interes i njihova zločinačka svijest. Historija hajdučke glasinačke i romanijske svijesti pokazuje da Romanija i Glasinac nisu izuzetak. Poslije doseljenja pravoslavnog stanovništva na Glasinac, njegova zločinačka svijest nije birala žrtvu na osnovu njene nacionalne i vjerske pripadnosti. O tome svjedoče brojni izvori, između ostalog, i molba nekog Mula Mehmeda i njegovog kmeta Tome iz 1782. g. upućena sarajevskom muteselimu koju donosimo u prijevodu Derviša M. Korkuta:

"Neka je živ i zdrav naš svijetli i plemeniti gospodar!

Podnosim ovu poniznu predstavku: Dok je na miru sjedio naš kmet zimija [180] Toma, nastanjen na našem kmetovskom selištu kojem smo vlasnici u selu Loznić,[181] koje pripada općini Prača, u srezu Rogatici, odmetnuli su se u eškiju i obrazovali (hajdučku) četu stanovnici sela Nepravdići, koje pripada džematu Glasinac istoga sreza, Simo, njegov brat Đuro, Sava i Mitar i njihov otac Bogić, te Luka i brat mu Petar iz sela Obretić,[182] zatim Stojan i Mihat (Mijat) iz sela Sjedce[183] u srezu Birač. Spomenute zimije su složno i zdogovorno krenule na stazu odmetništva, te došli na čifluk potpisanog vašeg sluge, opkolili i pritijesnili moju kuću, obili na njoj sva vrata i dali se na razne smutnje te su istukli moje kmete i nekoliko ih izranili ratnim oružjem, pa su, osim raznih zlodjela iz moje kuće popljačkali mnogo pokućstva i pogazili čast mojih kmetova i još im ni to nije bilo dosta, nego su silom ugrabili hrišćansku kćer moga kmeta i spomenutu poveli i vodili je po

180) Zimija (ar.) nemuslimanski podanik Turske carevine, raja; A Škaljić, N. dj. str. 654.
181) Vjerovatno je u pitanju selo Loznik ili Podloznik, sjeverno od Prače.
182) Vjerovatno je u pitanju današnje selo Obrtići u općini Sokolac.
183) U popisu naseljenih mjesta u BiH nije navedeno ovo mjesto.

planinama i s njom hodali i drznuli se da počine razna razaranja. Meni je učinjena velika šteta i oni su time dali povod da mi čifluk ostane pust, pa se ponizno obraćam Vašoj visokoj milosti s molbom da preko vašeg sluge mubašira spomenute zločince dovedete preda se i održite im suđenje i da date puno zadovoljenje za čast mojih kmetova, te da pribavite naknadu za vrata koja su porazvaljivali u mojoj kući i da im se oduzmu predmeti koje su opljačkali.

Ponizan Toma, Vaš sluga

Ponizni Mula Mehmed.

Iznad ove molbe napisao je muteselim slijedeće:

"Sadašnjoj gospodi kadijama Rogatice i Birča (znanje im se povećavalo), ajanu i vojvodi Rogatice i povjerniku (eminu) biračke mukate (čast im se visila!).

U predstavci poimenično navedene hrišćane i hrišćanku netaknutu djevicu koju su oni silom odveli, svakako pohvatajte preko određenog mubašira i preko šerijatskog suda i njegovih izvršnih organa, te ih zajedno sa njihovim parničarima predajte mubaširu i kao uhapšenike predvedite meni da im se održi rasprava.

9. safera 1196 (24. I. 1782.).

Siromah Derviš Mustafa, sadašnji sarajevski muteselim".

Na istom aktu piše kadija:

"Izvještavamo Vas iskreno.

Ovog časa su pred šerijetski sud dovedeni zimija Đuro iz Nepravdića, jedan od poimenice navedenih hrišćana u mobli i hrišćanka, zimijka, pa kad je pročitana bujruldija[184], oni su rekli: "čuli smo i pokoravamo se". Pošto su provedene propisane formalnosti, stavljeno je pitanje spomenutoj djevojci, a ona je odgovorila da su se oni vjenčali jedino svojom dragom voljom i da nije bilo nikakve sile ni kinjenja, a ni od stvari da nisu uzeli nijedne akče. Osim toga, rekla je da su tvrdnje tužioca protiv njih puka kleveta. Na to je došla velika skupina ljudi i na izloženi način to iskazala na šerijatskom sudu, pa pošto bez tužitelja i bez dokaza ne mogu po šerijatskim propisima ni za što biti krivi, u ovoj je stvari mubašir zadovoljan. Ovako je stvar tekla, o čemu Vas izvještavam po mubaširu.

Pisano 14 safera 1196 (29. I. 1782.).

Mustafa"[185]

184) Bujrudija (tur.) naredba, zapovjedno pismo paše, valije; A. Škaljić, n. dj., str. 152

185) Hamdija Kreševljaković, *Muteselimi, Izabrana djela*, knjiga I., Sarajevo, 1991., str. 274-275

Pored standardnih hajdučkih zlodjela, molba Mula Mehmeda i njegovog kmeta Tome iz 1782. g. jedan je od starijih historijskih zapisa koji govore o posebnoj vrsti zločina glasinačkih pravoslavnih zločinaca; o zločinu silovanja. Navodi iz molbe gdje se kaže "da su hajduci pogazili čast mojih kmetova" odnose se na zločin silovanja. Na istovjetan zločin upućuju i navodi iz naredbe sarajevskog muteselima kadijama Rogatice i Birča i ajanu i eminu biračke mukate u kojima se za kćerku kmeta Tome kaže "da je bila netaknuta djevica". Pošto silovanje predstavlja vrlo delikatan zločin sa naročito teškim posljedicama po žrtvu, u ovom slučaju je očito da je otac navedene djevojke, u njenom interesu, odustao od tužbe (molbe) zbog čega nije prisustvovao suđenju. Sudska presuda šerijatskog suda kojom je presuđeno po molbi (tužbi) tužitelja predstavlja nesumnjiv dokaz poštovanja zakonskih odredbi iz šerijatskog prava i karakter pravne države koja je postojala u BiH za vrijeme turske vlasti.

Nasrtanje romanijskih hajduka "na čast pravoslavnih kmetova" i odvođenje njihovih kćeri historijski izvori su zabilježili više puta. Svojom muraselom, od 31.5.1786. g., sarajevski muteselim je naredio da se uhvati i pred sud dovede hajduk Marko, koji je na silu odveo Petru, Siminu kćer, iz Gornjeg Hodidjeda.[186]

U najstarije vrijeme - sve do ustanka u Bosni 1875-1878. g., kad se pod uticajem velikosrpske propagande uz pomoć hajdučkih družina počinju ostvarivati srpski osvajački planovi prema Bosni - romanijski i glasinački hajduci nisu birali svoje žrtve na osnovu njihove vjerske i nacionalne pripadnosti. Žrtve su birali na osnovu svog zločinačkog interesa i svoje zločinačke svijesti, o čemu svjedoče brojni historijski izvori.

Hajdučka zločinačka svijest romanijskih hajduka bila je, a i danas je, iznad njihove kršćanske, i znala se surovo manifestirati čak i nad kršćanskim svećenicima i njihovim hramovima. Romanijski hajduci nerijetko su se zalijetali i u susjedno Olovo, a i sam franjevački samostan Svete Bogorodice nije bio pošteđen njihovih napada. Zbog toga su olovski fratri u XVII. i u XVIII. stoljeću u više navrata molili turske paše, među njima i Mustafa-pašu Olovčića, da se poduzmu mjere protiv "eškije koja hara po tom kraju".[187]

186) Isto
187) Jeremija Ješo Perić, Olovo, Tuzla, 1981., str. 23

Savremeni hroničari zabilježili su da su u vrijeme I. srpskog ustanka u okolini Sarajeva vladale vrlo hrđave prilike. Po okolini Sarajeva kršćani su se odmetali u hajduke i uznemiravali ne samo muslimansko nego i kršćansko stanovništvo.[188]

Sve do 70-tih godina XIX. stoljeća zločinački interes pravoslavnih glasinačkih i romanijskih hajduka bio je osnovni interes koji ih je okupljao i pokretao na zločine. Do tada pravoslavna hajdučija ni u kom slučaju nije bila rezultat međuvjerskih i međunacionalnih suprotnosti u Bosni za vrijeme turske vlasti. Naprotiv, stalno je postojala velika bošnjačka tolerancija prema pripadnicima drugih konfesija i manjinskih etničkih i vjerskih grupa. Imovinska i lična sigurnost i garantiranje svih ljudskih prava pravoslavcima, katolicima, Jevrejima, Albancima, Ciganima, Karavlasima, Cincarima, Čerkezima, itd. osnova su historijske podloge na kojoj je nastao čuveni bosanski suživot različitih naroda i kultura. Za miran suživot u slozi i zajedništvu postojali su obostrani interesi svih stanovnika Bosne čemu su svi davali i svoj doprinos. Na drugoj strani, hajduci su smetali svima i sve su podjednako ugrožavali.

Za vrijeme turske vlasti u Bosni je bilo i hajduka Bošnjaka.[189]Međutim, historijski izvori nastali za vrijeme turske vlasti - koji se odnose na hajduke - ukazuju da je njihov broj bio znatno manji od broja pravoslavnih hajduka. Za udio i broj Bošnjaka u glasinačkoj i romanijskoj hajdučiji s pravom se može reći da je bio neznatan. Historijski izvori sve do austrougarske okupacije BiH na Glasincu i Romaniji ne poznaju niti jednog hajduka Bošnjaka. Tek iza 1878. g. i okupacije BiH, zajedno sa pravoslavnim hajducima Tandarićem i Zekanovićem, na Glasincu je hajdukovao i neki Vrabac, po nacionalnosti Bošnjak, kojeg su austrougarske vlasti uhvatile i osudile na kaznu zatvora u trajanju od šest godina.[190]

Bez opsežnije studije o hajdučiji u čitavoj Bosni vrlo teško je dati precizan odgovor na vrlo važno pitanje: Zbog čega su glasinački i romanijski hajduci pravoslavci? Čini se da uzroke ne treba tražiti u njihovoj religiji, već u njihovoj pravoslavnoj crkvi i srpskom svetosavlju. Kao i u Kur'anu, u 10 osnovnih biblijskih zapovijedi kaže se: Ne ubij! Ne ukradi! Ne poželi nikakve tuđe stvari, itd Prema tome, protiv hajdučije su

188) Safet-beg Bašagić Redžepašić, N. dj., str. 122
189) V. Skarić, *Sarajevo...*, str. 106-107
190) M. S. Filipović, n. dj., str. 109

osnovne moralne i etničke norme i principi kršćanstva. Nažalost, to nije i stav Srpske pravoslavne crkve.[191]

O odnosu Srpske pravoslavne crkve prema hajdučiji svjedoče određeni historijski izvori koji govore o nekadašnjem odnosu hajduka i pravoslavne crkve. Saradnik Vuka Karadžića, Vuk Vrčević, u svojoj knjizi "Narodne pripovijesti i presude iz života po Boki Kotorskoj, Hercegovini i Crnoj Gori", Dubrovnik 1890., donosi zanimljivu pripovijest pod naslovom: "Lijek kosovskijem ranama. Ogranici iz života i poslovanja četnika po Hercegovini. Pripovijedanje očigledaca". Pripovijest je zanimljiva ne samo zato što je u njoj pojam četnik sinonim za hajduka, već i zato što slikovito govori, između ostalog, i o odnosu hajduka prema njihovoj pravoslavnoj crkvi. Na Blagovijest, tek što zima počne malo popuštati, hajdučki (četnički) harambaša okuplja hajdučku družinu i daje joj opće upute za predstojeći đurđevdan, kad će se ponovo okupiti i krenuti u hajdučiju. Okupljeni su, kako je Vrčević zapisao u formi narodne pjesme:

"Sve po pušci i po desnoj ruci, Od zla oca, a od gore majke...". Harambaša im, između ostalog, kaže:

"Znate braćo, da su se naši stari pri polasku u četu vazda zakona i čistote držali, a to pred Uskrs ispovijeđeni i pričešćeni se... Tako treba i vi da uradite, ako hoćete da nam četovanje za rukom pođe i da se doma zdravo povratimo."[192]

Kao što se vidi, srpska pravoslavna crkva putem svojih svećenika pred hajdučke pohode koji su počinjali sa Đurđevdanom ispovijedala je i pričešćivala hajduke. Je li to bilo samo zbog srpske nacionalne ideje i instrumentaliziranja hajduka

---

191) Kako se Srpska pravoslavna crkva u prošlosti odnosila prema hajdučiji svojih vjernika pokazuje njen odnos prema suvremenoj hajdučiji Karadžićevih četnika i genocidu nad Bošnjacima. Srpska pravoslavna crkva nikad nije osudila genocid nad Bošnjacima. Naprotiv, ona ga je stalno podržavala i duhovno osmišljavala. Na Vidovdan 1993. godine najviši predstavnici Srpske pravoslavne crkve posjetili su Glasinac. Tom prilikom su otvoreno pozvali Karadžićeve četnike "da oslobode Sarajevo" - u kome su prethodno ubili više od 10.000 civila, od kojih 1.572 djece. (Pošto Bošnjaci u Sarajevu čine većinu, najveći broj ubijenih su Bošnjaci.) Na Vidovdan 1994. godine ponovo su posjetili Glasinac i u glasinačkoj crkvi ga proglasili "bosanskim Kosovom", itd., itd. Na kraju, pošto Srpska pravoslavna crkva dobro zna da je njena djelatnost i uloga u genocidu nad Bošnjacima potpuno suprotna osnovnim moralnim i etičkim principima kršćanstva, ona se - zajedno sa Karadžićevim četnicima - javno izjasnila protiv posjete pape Ivana Pavla II. Sarajevu koja je bila planirana za 8. 9. 1994. godine.

192) Vuk Vrčević, Narodne pripovijesti i presude Dubrovnik 1890, str. 42

za njeno ostvarenje? Kako pokazuje srpski publicist Sreten Vukosavljević ("Pisma sa sela", Beograd 1962.), interes crkve ponekad je bio i neposredan hajdučki plijen. Po Vukosavljeviću, podjela hajdučkog plijena bila je "zli red, ali neki red i moral" po kojem je dio plijena - ukoliko je bio veći i u novcu - pokatkad davan i Pravoslavnoj crkvi.[193]

Zbog velikog broja hajduka u vrijeme turske vlasti, Glasinac je bio jedno od rijetkih mjesta u Bosni gdje se od putnika uzimao poseban danak u novcu, takozvane selamet akče. Danak je uziman za izdržavanje straža koje su bile postavljene sa ciljem da se brinu za sigurnost putnika i robe.[194] Jednu oružanu stražu koja je ljeti osiguravala Carigradski put preko Romanije zapazio je A.Giljferding na svom proputovanju preko Romanije i Glasinca 1857. g. Prema njegovim zapisima, boravili su "na vrhu planine" u nekom čađavom kućerku, toliko niskom da se čovjek u njemu nije mogao uspraviti. Prema Giljferdingovom zapažanju, poslove osiguravala vršili su dosta aljkavo. Razilazili su se po okolnim selima gdje su jeli i pili o trošku seljaka, a putnike preko Romanije prepuštali njihovoj sudbini.[195]

Hajdučke čete na Glasincu i Romaniji zadavale su mnoge neprilike putnicima, glasinačkim Bošnjacima i turskim vlastima. Turske vlasti su u više navrata bezuspješno pokušavale uništiti i iskorijeniti hajdučiju. Jedan opsežniji pokušaj čini se da se dogodio oko 1800. g. Međutim, tek su austrougarske vlasti u BiH uspjele da je iskorijene.[196]

Glasinački hajduci pravoslavci u XVIII. i početkom XIX. stoljeća za Bošnjake, muslimane koji su živjeli na Glasincu, postali su prava napast. U historijskom narodnom predanju bošnjačke porodice Selmanović iz sela Novoseoci koje je zasnovano na istinitim događajima i koje se decenijama prenosi sa koljena na koljeno, kaže se da je neki glasinački .hajduk sa profesionalnim nadimkom Drpa, godinama pljačkao i terorisao selo. Pljačkao je ljude, otimao stoku, zalijevao bošnjačka sijena vrelom vodom da istruhnu, itd. Kad se više nisu mogli trpjeti njegovi zulumi, jedan od najhrabrijih Selmanovića uspio je da ga ubije.[197] Kasnije, po hajduku Drpi, Selmanovići su

193) Sreten Vukosavljević, *"Kako se pozdravlja"*, "Politika", Beograd, 1938., objavljeno i u: *"Pisma sa sela"*, Beograd, 1962. str. 23
194) V. Skarić, Iz prošlosti..., str. 45
195) A. Giljfering, n. dj., str. 92
196) M. S. Filipović, n. dj., str. 108
197) Prema predanju, ubio ga je čekićem kojim se otkiva kosa.

jedno vrijeme nazivani Drpama,[198] što im nije bilo pravo. I danas, na hajduka Drpu podsjeća naziv jednog brda pored Novoseoca koje se zove Drpino brdo.

Zbog lakše odbrane od hajduka glasinački Bošnjak je svoju kuću, po pravilu, gradio u neposrednoj blizini drugog Bošnjaka. Tako su nastajala zbijena bošnjačka glasinačka sela u kojima su kuće grupisane jedna uz drugu. Tipičan primjer ovakvog naselja je selo Novoseoci gdje su sve kuće grupisane oko jedne glavne ulice. Kuće su udaljene samo nekoliko metara jedna od druge.[199] Slična bošnjačka naselja su i sela Mrvići, Pediše, Košutica, kao i Bjelosavljevići, Pobraci i Čavarine[200] u kojima sada žive Srbi.

Strah od hajduka ostavio je traga i na arhitekturu glasinačkih kuća. U prošlosti, na svim kućama su obavezno bila dvoja vrata,[201] - da se u slučaju opasnosti na jedna od njih može pobjeći.

Hajdučki način života glasinačkog pravoslavnog stanovništva ostavio je trajan pečat na kulturu življenja. Pravoslavci su od svojih kuća pravili jazbine u kojima su krili opljačkanu robu. Njihov je izum - koji u Bosni nije nigdje poznat osim na Glasincu - je skriveni trap u kući ispod kućnog poda. Trap je služio kao ostava za skrivanje najrazličitijih stvari.[202] Sličnu tvorevinu na Balkanu poznaju jedino Rumuni,[203] što je još jedan očit dokaz o aromunskom vlaškom porijeklu današnjih glasinačkih Srba. Uporedo sa trapovima - koje su Bošnjaci gradili pored svojih kuća i u kojima su držali krompir - pravoslavci su imali još jedan originalni hajdučki izum koji su primjenjivali prilikom gradnje svojih kuća. Neke njihove kuće pravljene su sa dvostrukim zidovima. U prostoru između zidova krili su skupocjene ili ukradene stvari. Tek je austrougarska vlast iza 1878. g. iskorijenila gradnju sličnih kuća.[204]

Od 70-tih godina XIX stoljeća - pod uticajem velikosrpske propagande - romanijski hajduci se sve više uvlače u srpske osvajačke planove prema Bosni. Oni postepeno postaju izvršioci agresivne spoljne politike Srbije, čiji osvajački cilj je bila

198) U popisu čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. godine jedan čifluk u selu Pavičići nalazio se u posjedu Mustafe spahije Drpe iz sela Novoseoci; A. Sućeska, n. dj., str. 267
199) M. S. Filipović, n. dj., str. 48
200) Isto, str. 46
201) Isto, str. 54
202) Isto
203) Isto, str. 55
204) Isto

Bosna. Preko hajdučkih zlodjela, Srbija je nastojala destabilizirati Bosnu i u njoj pokrenuti velike kršćanske ustanke. Godine 1875. u Bosni je došlo do velikog kršćanskog ustanka protiv Turske. Ustanak je Srbija nastojala iskoristiti za pripajanje Bosne Srbiji. Međutim, velike evropske sile na Berlinskom kongresu 1878. g. pomrsile su račune Srbiji. Članom 25 Kongresa Austro-Ugarska je dobila pravo da okupira BiH i da u njoj zavede red.

Prva akcija glasinačkih hajduka koja je bila u direktnoj vezi sa tajnim subverzivnim aktivnostima zvanične srpske politike u Bosni bila je pljačka turske pošte koja se dogodila 23.7.1872. g. u Javoru (Dikalji) ispod Romanije. Hajduci su napali poštu i opljačkali hurče sa pismima i novcem. Ranili su surudžiju, koji je poslije nekoliko dana podlegao. Poslije razbojništva prebjegli su u Srbiju.[205] Hajduke je predvodio Golub Babić,[206] u kršćanskom ustanku 1875.-1878. g. jedan od istaknutijih ustaničkih vođa.

Nakon što je BiH okupirala Austro-Ugarska imperija 1878. g., austrougarske vlasti suočile su se sa problemom hajdučije. Efikasnom organizacijom svoje vojske i policije, oni su uspjeli da je suzbiju i da je iskorijene. U Podromaniji su izgradili kasarnu, u kojoj se 1895. g. nalazilo 178 vojnika. Osnovali su i džandarmerijske stanice u Sokocu, Praći, Sjemeću, Sjeverskom, Žljebovima, Ustipraći, Međeđi i Rogatici.[207]

Promitivna romanijska i glasinačka hajdučija, suočena sa čuvenom germanskom organizacijom, istrajnošću i revnošću prvi put u svojoj povijesti dobila je rigoroznog protivnika i morala je uzmicati. Svakako, to je još jedan razlog zašto i danas Karadžićevi Srbi u Bosni prihvataju sve bjelosvjetske vojnike i policajce u ulozi mirotvoraca UN-a, osim njemačkih. Oni se danas bez većih problema sa vojnicima UN u Bosni igraju mačke i miša. Međutim, oni dobro znaju kako su prošli njihovi hajdučki preci poslije 1878. g. Strah ih je da im se historija ne ponovi.

Sa uspostavom austrougarske vlasti, sa prostora Romanije i Glasinca postepeno nestaje čuvena pravoslavna hajdučija. Njeni pretposljednji protagonisti bili su hajduci Tandarić, Zekanović i Vrabac. Tandarića i Zekanovića vlasti su uspjele da ubiju, a Vrapca su poslale na robiju u Lepoglavu. Posljednji

205) Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji, Izabrana djela*, knjiga III., Sarajevo, 1991., str. 333
206) M. S. Filipović, n. dj., str. 123
207) V. Kosorić, n. dj., str. 63

su bili Risto i Periša Mačar Rosnić, braća. Uhvaćeni su i obješeni 1881. g.[208]

Romanijska i glasinačka hajdučija predstavlja historijsku pojavu koja je na Romaniji i Glasincu trajala stoljećima. Po svom intenzitetu i broju pripadnika, ona je za vrijeme turske vlasti od Romanije i Glasinca stvorila razbojničko okupljalište koje su pohodili najpoznatiji hajduci i sa širih južnoslavenskih prostora.

Na osnovu vjerske i etničke pripadnosti hajduka, za hajdučiju se može reći da je imala vlaško-pravoslavni karakter. Na njenu pojavu i jačanje u vrijeme turske vlasti u Bosni djelovali su brojni faktori: prirodno-geografski, društveno-ekonomski, etničko-socijalni, vjerski, politički, itd., od kojih su, čini se, dominantni etnički i vjerski. Od najstarijih vremena pa do sredine XIX. stoljeća ona se po svojim osnovnim karakteristikama nije bitno razlikovala od sličnih srednjovjekovnih pojava drumskog razbojništva, piratstva, gusarenja, itd. Međutim, od sredine XIX. stoljeća zvanična politika Kneževine Srbije - preko pravoslavne propagande - bosansku i romanijsko-glasinačku hajdučiju počinje koristiti za svoje osvajačke ciljeve prema Bosni. U destabilizaciji Bosne i njenog suživota različitih naroda, religija i kultura - po ugledu na srpske hajduke iz I. srpskog ustanka - najobičnijim hajdučkim razbojništvima Srbi daju karakter nacionalno-oslobodilačke borbe. Istovremeno, Srbi agresivnom nacionalnom politikom - uz svesrdnu pomoć Srpske pravoslavne crkve - kod romanijskih i glasinačkih Vlaha i hajduka počinju izgrađivati svoju nacionalnu svijest, u čemu su, na kraju, i uspjeli. Međutim, njihove političke planove i velike nade koje su polagali u veliki ustanak u Bosni 1875.-1878. g. pokvarile su velike evropske sile koje su BiH na Berlinskom kongresu 1878. g. dodijelile Austro-Ugarskoj. Dolaskom austrougarske vojske i policije u Bosnu, nestalo je i glasinačke i romanijske hajdučije.

Malo je koja historijska pojava dala pečat cjelokupnom nacionalnom biću nekog naroda kao što je to hajdučija kod Srba. Analizom povijesnih događaja u Srbiji početkom XIX. stoljeća uočljivo je da srpski hajduci koji su predvodili "bunu na dahije" 1804. g. sve do 1807. g. ne pomišljaju da stvore svoju državu, što ne iznenađuje. Hajdučka svijest oduvijek je bila više zločinačka nego državnička. Nacionalno-oslobodilačka svijest srpskih ustanika u borbi protiv Turske nastala je tek iza 1807.

208) Isto (upor., M. S. Filipović, n. dj., str. 109)

godine kad su Srbi - na ruski nagovor - odbili povoljan tzv. Ičkov mir koji su im nudili Turci. Od 1807. g. "buna na dahije" počinje prerastati u nacionalno-oslobodilački ustanak, a hajduci postaju državnici. Ulaskom hajduka u državničke dvore, hajdučija dobija državničko ruho. Njena nekadašnja zločinačka iskustva postaju najvažniji državni instrument u vođenju srpske spoljne politike, čije su osvajačke namjere prema Bosni izložene u tajnom spisu Načertanije, nastalom 1844. g. Sva srpska hajdučka iskustva u formi tajne državne politike prenošena su na bosanske hajduke. Istovremeno, u javnom životu Srbije - uz neizostavne gusle i guslare - hajdučija je postala najomiljenijom temom srpske kulture i umjetnosti. Kao obavezno štivo, ušla je u čitanke srpskih osnovaca, itd. Kao historijska pojava - kao što se dogodilo kod svih naroda svijeta - ona nije otišla u historiju i postala relikt prošlosti, tradicije, folklora, itd. Nastavila je da živi sve do danas. Tako je, nažalost, za razliku od naroda koji su svoje kulture i civilizacije stvarali na osnovu svog pozitivnog historijskog naslijeđa i naučnog i tehničog razvitka, srpski narod u temelje svoje nove države ugradio pljačku i nasilje, kojih nije uspio da se oslobodi sve do danas. Romanija je i danas najveće svetište srpskih beščasnika, kao što je bilo i u prošlosti. Za Romaniju se u jednoj od najpoznatijih srpskih historija Bosne kaže: "Slavna Romanija Starine Novaka"[209]. Stoga, nimalo ne iznenađuje da je prijestonica Karadžićeve paradržave na Romaniji, na Palama.

Četnici još od 2. maja 1992. godine opsjedaju Sarajevo sa namjerom da ga osvoje, da pobiju Bošnjake i da svoju hajdučku prijestonicu iz šume premjeste u grad. Pred očima cjelokupnog čovječanstva trajala je jedna od najdužih barbarskih opsada legalne, međunarodnopriznate prijestonice Republike Bosne i Hercegovine, članice UN. Iako goloruki, branitelji Sarajeva i BiH su se, ipak, uspješno branili. Kao što je i antički Rim prebrodio brojne barvarske najezde i ostao simbolom kulture i civilizacije, to je uspjelo i Sarajevu i BiH. U sukobima između dobra i zla, pobjednik je unaprijed poznat. Barbarizam i fašizam ne mogu odnijeti pobjedu.

Prihvatanjem srpske nacionalne ideje bosanski i romanijski hajduci dobili su snažno moralno i psihološko uporište i nacionalno "opravdanje" za sve učinjene i neučinjene zločine prema Bošnjacima. Hajdučka otpadnička kriminogena svijest dobila je moralnog i političkog patrona u kolektivnoj pervertira-

209) S. Ćorović, N. dj., str. 17

noj kršćanskoj svijesti znatnog dijela susjedne Srbije, u kojoj je posljednjih stoljeća osmanske vlasti protiv muslimana bilo sve dozvoljeno, od ubistva do krivokletstva. Na navedeni način pojedinačna primitivna svijest i lična odgovornost svakog bosanskog pravoslavnog drumskog razbojnika postepeno su prerastale u osjećaj kolektivne i državne svijesti i interesa susjedne države Srbije, što je bio novi izazov i podsticaj na masovnost - kako zločinaca tako i novih zločina. U novim okolnostima postepeno se mijenjao i promijenio moralni odnos hajduka prema grijehu i zločinu. Zločinci i hajduci su izgubili i ono malo savjesti, koju, u svojoj intimi, duboko skrivenu, nose i najveći kriminalci. Kod romanijskih i glasinačkih hajduka postepeno se izgradila svijest da ni najveći grijeh nije grijeh kad ga toliki kolektiv (država Srbija) prima na se. Jedino tako se može shvatiti i razumjeti sredina u kojoj se najveća zločinačka svirepost počinje cijeniti kao najveće junaštvo, a najveći zločinci postaju najveći nacionalni heroji, od hajduka do četnika, od Starine Novaka do Radovana Karadžića.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE DRUŠTVENO-EKONOMSKOG I POLITIČKOG POLOŽAJA GLASINAČKIH BOŠNJAKA 1878.-1918.GODINE

Brzim razvojem evropskog kapitalizma i dozrijevanjem uvjeta za formiranje nacionalnih država na Balkanu, Osmanska carevina se veoma teško i sporo uključivala u moderne tokove političkog, ekonomskog i kulturnog razvoja. Reformski pokušaji njenih sultana dali su izvjesne pozitivne rezultate, ali nisu uspjeli uspostaviti čvršću integraciju Carstva. Historijski razvoj balkanskih naroda sve više se odvijao u suprotnom pravcu. Bosna i Hercegovina, kao najisturenija pokrajina evropskog dijela Turske, imala je značajnu ulogu u produbljivanju krize centralne vlasti. Od ukidanja janjičara, 1826. g., do 1830. g. u Bosni i Hercegovini vladali su anarhija i sukobi feudalne aristokratije i privilegiranih društvenih slojeva sa centralnom vlašću.

Tridesetih godina XIX. stoljeća u Bosni je došlo do općeg nezadovoljstva protiv turske vlasti. Prouzrokovano je dotadašnjim općim odnosom Turske prema Bosni u XVIII. i XIX. stoljeću, kad je, u ratovima sa Austrijom, Bosna bila prepuštena sama sebi i reformama turskog sultana Mahmuda II. koji je odlučio da ukine i kapetane i spahije i uvede redovnu vojsku.

U vrijeme kad su se susjedni balkanski narodi počeli odvajati od Turskog carstva i stvarati svoje samostalne nacionalne države, u Bosni je postojala snažna svijest o njenoj posebnosti u okvirima turskog carstva i želja da se ne ostane po strani.

Godine 1831. u Bosni je došlo do velikog pokreta za autonomiju u okvirima Turskog carstva. Na čelu pokreta nalazio se gradačački kapetan Husein Gradaščević. U pokretu su uzeli učešća svi društveni slojevi Bošnjaka, od seljaka do uleme. U odnosu na Tursku, pokret je istakao brojne zahtjeve, od kojih su najvažniji: da se u Bosni prestane sa uvođenjem reformi, da se u Bosni ostavi dotadašnji poredak, da se Bošnjaci ne regrutiraju u nizam, da se posjedi muslimana u Smederevskom sandžaku vrate muslimanima, da veliki vezir u Bosni bude Bošnjak a ne Turčin, itd. Pošto je u Srbiji već za vrijeme I. srpskog ustanka došlo do otvorenog pokušaja za proširenjem Srbije na Bosnu - osvajanjem Jadra, Rađevine i Užica 1807. g. - i pošto je Turska na Akermanskoj konferenciji 1826. g. i u Jedrenu 1829. počela popuštati pred srpskim zahtjevima za teritorijalnim proširenjem - Bošnjaci su istakli još jedan vrlo važan zahtjev: da Srbi ne šire svoje granice na račun Bosne. Odbijanje bošnjačkih zahtjeva dovelo je do rata sa Turskom u kojem je bosanska vojska, u julu 1831. g., kod Lipljana na Kosovu odnijela pobjedu. Bosanska autonomija svečano je proglašena 12.9.1931. g. Međutim, nešto kasnije, početkom maja 1932. g., Turska je uspjela ugušiti pokret.

Poslije ugušenja pokreta za bosanskom autonomijom Turska je nastavila sa provođenjem reformi u Bosni. U dugom nizu nemirnih godina, ustanak u Bosni 1875.-1878. g. imao je presudnu ulogu: pokrenuo je složeno Istočno pitanje, izazvao dva rata, živu diplomatsku aktivnost velikih evropskih sila i konačno doveo do Berlinskog kongresa, na kojem je, članom 25, Bosna i Hercegovina data na upravu Austo-Ugarskoj.

Bošnjaci Bosne i Hercegovine nisu prihvatili odredbe Berlinskog kongresa. U Sarajevu je već 5. jula 1878. g. formiran Narodni odbor od predstavnika svih konfesija, sa zadatkom da pripremi oružani otpor austrougarskim trupama. On je 27. jula 1878. g. zbacio osmanlijsku vlast u Sarajevu i formirao svoju Narodnu vladu.[210]

210) Dr. Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo, 1976., str. 15

Uspostava austrougarske vlasti u Bosni 1878. g. tekla je putem austrougarske vojne sile koja je u Bosni naišla na žestok otpor. U toku vojnog zaposjedanja Bosne i Hercegovine, austrougarska vojska je vodila oko 60 većih i manjih bitaka, u kojima je izgubila 6.000 vojnika i oficira (od toga je 946 poginulih, 3.980 ranjenih i 72 nestala). Okupaciju je otpočela sa 82.000 vojnika, ali je u toku borbi okupacione snage stalno pojačavala pa su na kraju brojala 200.000 vojnika. Toj sili od 29. jula do 20. oktobra 1878. g., kad je austrougarska vojska definitivno zauzela BiH, suprostavilo se oko 93.000 boraca iz Bosne i Hercegovine.[211]

"Borbe za južnu i istočnu Hercegovinu počele su u drugoj polovini septembra. Okupacione snage od 7.600 vojnika krenule su 19. septembra preko Romanije u tri kolone ka Glasincu, gdje se 6.500-9.000 boraca otpora utvrdilo na brdima Mlad i Vitanj. Do žestoke borbe je došlo 29. septembra kod Bandina odžaka i Šenkovića u kojoj je iz stroja izbačeno 478 austrougarskih vojnika, od kojih su 87 poginuli. Srazmjerno broju trupa, to je bio najveći gubitak okupatora na bosanskom ratištu. Ali, bolje opremljena i organizirana okupaciona vojska dobila je odlučujuću bitku za jugoistočnu Bosnu".[212]

U velikim borbama protiv austrougarske vojske na Glasincu 29. 9. 1878. g. uzeli su učešće predstavnici svih glasinačkih bošnjačkih rodova, o čemu svjedoči bošnjačko narodno predanje. Bili su to hrabri i ponositi ljudi, veliki heroji, o čemu svjedoče i najveći gubici u redovima austrougarske vojske. U krvavoj i neravnopravnoj borbi, koja je trajala od 7 do 13 sati,[213] poraz je bio častan. Međutim, na sve je djelovao deprimirajuće. Mnogi nisu mogli da ga prihvate i ponesu breme njegovih posljedica. Neznanje, strah, defetizam, bošnjački prkos i inad, itd. mnoge su odveli u apsolutnu krajnost i bili uzrok da odmah donesu potpuno pogrešnu odluku: da napuste Glasinac i isele u Tursku. Oni najhrabriji ipak su bili na drugoj strani i ostali su. Znali su da je najveći grijeh ostaviti svoju rodnu grudu okupatoru, da se i bez oružja može boriti: strpljenjem, istrajnošću, moralnom, fizičkom i biološkom obnovom svog naroda, snagom njegove tradicije, religije, kulture i nepokolebljive vjere u bolju sutrašnjicu.

211) Isto, str. 16
212) Dr. Ilijas Hadžibegović, *Foča za vrijeme austrougarske vladavine 1878-1918.*; Godišnjak Društva istoričara BiH, godine XXXI.-XXXIII., Sarajevo 1982., str. 103
213) V. Kosorić, n. dj., str. 62

Poslije vojnog poraza kod Bandina odžaka i Šenkovića 29. 9. 1878. g., pojedini predstavnici glasinačkih bošnjačkih rodova donijeli su odluku da se isele u Tursku. Iselile su se pojedine porodice iz rodova Tankovića iz Baltića i Kule, Šahipašića iz Gornjih i Donjih Odžaka, Hadžića - Junuzovića iz Košutice, Cvrkova iz Parževića i Hrbata iz Pobraca.[214] Iselio se i cjelokupan rod Ćeovića iz Mrvića, koji su porijeklom Albanci.[215]

Odluku da se isele u Tursku poslije 1878. g. donijelo je i jedno cjelokupno glasinačko bošnjačko selo. Rod Očuza, jedan od najstarijih na Glasincu, donio je odluku da kolektivno napusti svoje Bjelosaliće. Desetak porodica iz sela - kako pamti narodna tradicija - zauvijek je napustilo Glasinac. Izuzetak je samo jedan muški pripadnik roda koji se zamjerio ocu i prešao da živi u susjedno selo Novoseoce, gdje se rod ponovo razgranao. Na putu za Tursku, jedan od pripadnika roda zaustavio se u Novom Pazaru, gdje je živio do završetka I svjetskog rata, kad je odlučio da se vrati nazad. Međutim, njegovu zemlju u Bjelasolićima već su bili prisvojili komšije Srbi, koji mu nisu "dopustili" povratak u selo. Naselio se u Novoseoce kod svoje rodbine.[216]

Iseljenju Očuza u Tursku znatno su doprinijeli i neke komšije Srbi, svojom hajdučijom. Uhvatili su Ahmeta Očuza i za noge ga objesili u njegovoj kolibi. Ispod glave su mu naložili vatru tražeći pare i zlato. Vjerovatno bi ga i ubili da ga nije spasila neka humana Srpkinja, koja je uspjela umoliti hajduke da mu poštede život. Potom, kako kaže narodna tradicija sačuvana u susjednom selu Novoseoci, Ahmet se sa porodicom uputio u Tursku.[217]

Poslije iseljenja Očuza, njihove zemlje u Bjelasolićima prisvojili su Srbi, bez bilo kakve nadoknade ranijim vlasnicima. Promijenili su i naziv sela. Jedno od najstarijih glasinačkih sela, u čijoj neposrednoj blizini se nekad nalazilo sjedište glasinačke Crkve bosanske, u duhu srpskog svetosavlja, Srbi su prekrstili u - Bjelosavljeviće. Do 50-tih godina ovog stoljeća Očuzima iz Novoseoca dozvoljavali su da kose svoje staro

214) M. S. Filipović, N. dj., str. 152

215) Isto, str. 108

216) Indikativno je da M. S. Filipović u studiji *Glasinac* samo na jednom mjestu spominje rod Očuza (str. 128). Uopće ne spominje njihovo srednjovjekovno greblje. Naziv sela Bjelosalići krivotvorio je u Bjelasoviće!? (str. 243); Nije evidentirano ni njihovo iseljenje; M. S. Filipović, *Glasinac*, Beograd 1950.

217) NS 80-VI/94

Očusko greblje, kad su im zabranili košćevinu i posjete mezarima predaka.[218]

Zahvaljujući prvenstveno snažnom pravnom sustavu austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini i njenom civilizacijskom odnosu prema romanijskoj hajdučiji - koju je uspjela iskorijeniti - austrougarska vlast na Glasincu uspijevala je obuzdati srpske zahtjeve za bošnjačkom zemljom. Zadržavajući ranije agrarne odnose, Austro-Ugarska je štitila najvažniju bošnjačku imovinu, njihovu zemlju. Uz garantiranje osnovnih ljudskih prava i sloboda i lične i imovinske sigurnosti, nova vlast se kod glasinačkih Bošnjaka predstavila u mnogo ljepšem svijetlu nego što se očekivalo. Kao evropski narod, Bošnjaci su došli u priliku da bolje upoznaju Evropu, i vrlo brzo su počeli prihvatati savremene tekovine evropske kulture i civilizacije. Sa tradicionalnim osjećajem za red, rad i poredak, oni su u novoj državi vrlo brzo iznalazili svoje mjesto. Na drugoj strani, Srbima je Austro-Ugarska pokvarila ranije osvajačke namjere prema Bosni i oni su je prihvatili kao najvećeg neprijatelja.

Za vrijeme austrougarske vlasti na Glasincu je 1879. g. izvršena rekonstrukcija puta koji je od Sarajeva preko Podromanije i Rogatice vodio u Višegrad. Tada su otkrivene čuvene glasinačke prahistorijske gromile. U razdoblju 1902.-1906. g. izgrađena je željeznička pruga Sarajevo-Višegrad, čime je izgubio na značaju kolski put preko Glasinca.[219]

Prema statističkim podacima iz popisa stanovništva u BiH 1910. g. na Glasincu je (bez Preljubovića i Kuta) bilo 517 kuća (550 domaćinstava) sa 3.832 stanovnika, od kojih 3.220 pravoslavnih (84%), 604 muslimana (15,8%), 5 katolika i 3 "ostalih". Od 31.decembra 1.910. pa do 31. decembra 1933. broj stanovnika - bez katolika i "ostalih" - kretao se ovako:[220]

	1910.god:		1933.god:		Višak:	
Pravoslavnih	3.220	84%	5546	84,9%	2326	72,2%
Muslimana	604	15,8%	980	15,1%	376	62,2%

Stanovništvo Glasinca za vrijeme austrougarske vlasti i za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije bavilo se stočarstvom i zemljoradnjom (god.1910.

218) Isto
219) V. Kosorić, n. dj., str. 63-65
220) M. S. Filipović, n. dj., str. 127

90,86% stanovništva sreza). Preko rogatičke pijace u razdoblju od 1878. do 1918. g. čuveni glasinački brdski konji i goveda eksportom su dospijevali i na inozemna tržišta.[221] U periodu od 1918. do 1941., po kvalitetu stoke i njenom broju, rogatički srez je bio među prva tri sreza u BiH. Na 1.000 zemljoradnika dolazilo je od 300-349,3 konja. Sa 1877,9 grla goveda na 1.000 stanovnika, nalazio se na prvom mjestu u BiH.[222]

Austrougarski popisi provedeni na području BiH i rogatičkom srezu pokazuju imovinsko-pravno stanje u vlasništvu nad zemljom i vlasničke promjene do kojih je postepeno dolazilo poslije uspostave austrougarske vlasti. Prema popisu iz 1910. g. rogatički srez je imao 2.168 zemljoradničkih muslimanskih (bošnjačkih) porodica na svojoj zemlji. Samo 98 muslimanskih porodica nije imalo svoju zemlju i bile su u kmetskoj zavisnosti. Na drugoj strani, 1.382 pravoslavne (srpske) porodice živjele su kao kmetovske na aginskim (bošnjačkim) zemljama, a samo 378 pravoslavnih porodica imalo je svoju zemlju.[223]

Prema popisu iz 1910. g., u redovima zemljoposjednika kao feudalnih gospodara nad kmetovskom i beglučkom zemljom bilo je ukupno 699 porodica; od toga, muslimanskih begovskih i aginskih 644 ili 92,13%, pravoslavnih 52 porodice ili 7,44%, katoličkih 2 ili 0,29% i jevrejskih 1 ili 0,14%. Ovi podaci pokazuju da je u redove ranije isključivo muslimanskih bošnjačkih posjednika do 1910. g. ušao i izvjestan broj bogatijih Srba koji su na područje sreza doselili poslije uspostavljanja austrougarske vlasti.[224] Međutim, narodna bošnjačka tradicija na Glasincu sve do 1918. g. ne poznaje krupne zemljoposjednike Srbe. Sve do 1918. g. najveći dio glasinačke zemlje pripadao je Bošnjacima. Izuzetak je ona zemlja koja je poslije iseljenja nekih bošnjačkih rodova i porodica u Tursku, kmetovi Srbi prisvajali kao svoju.

Za vrijeme I svjetskog rata na Glasincu su koncentrirani veliki odredi austrougarske vojske koji su upućivani na front prema Loznici i Višegradu. Poslije Cerske bitke sredinom augusta 1914. g., uslijedio je snažan kontraudar srpske i crnogorske vojske, koja je prodrla na Glasinac. Srpske i crnogorske vojne trupe na Glasincu su činili pripadnici tri dobrovoljačka odreda Užičke divizije: Gornjački, Zlatiborski i

221) V. Kosorić, n. dj., str. 66
222) Istó, str. 90
223) Isto, str. 72
224) Isto

Vemičev odred i Sandžački odred crnogorske vojske, koji je brojao 23.000 ljudi.[225]

Za vrijeme boravka na Glasincu, u jesen i zimu 1914.-1915. g. pripadnici crnogorske i srpske vojske počinili su brojne zločine nad Bošnjacima. Prilikom povlačenja, zapalili su glasinačka bošnjačka sela kojom prilikom je posebno stradalo selo Novoseoci - o čemu se čitalac može informirati u posebnom poglavlju. Zapalili su i Rogaticu, iz koje su kao taoce odveli 40 najviđenijih Bošnjaka. U februaru 1916. g. poslije austrougarskog zauzimanja Crne Gore, taoci su vraćeni nazad. Nekoliko ih je umrlo u zarobljeništvu.[226]

SRPSKA NASILJA NA GLASINCU 1918.-1919. GODINE; PLJAČKA BOŠNJAČKE IMOVINE

Kraj I. svjetskog rata i stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca doveli su do velikih agrarnih nemira u Bosni i Hercegovini. Seljaci-kmetovi su jednostrano raskidali svoje veze sa zemljovlasnicima, uskraćujući im obavezna davanja, zauzimali selišta i beglučke zemlje, palili i pljačkali kuće i gospodarske objekte zemljoposjednika, a često je dolazilo i do ubistava. Pošto su zemljoposjednici najčešće bili Bošnjaci, a kmetovi Srbi, agrarni sukobi sve više su poprimali karakter nacionalnih i vjerskih obračuna. Od polovice 1919. g. srpski sveščenici, učitelji i dobrovoljci inicirali su stvaranje staleške organizacije seljaka, tzv. "težačke organizacije BiH". Ova organizacija podsticala je organiziranje skupština seljaka, obično u blizini crkvenih zdanja, gdje su na velikim skupovima donošene razne rezolucije i memorandumi najvišim organima državne vlasti sa zahtjevima da se kmetska selišta i begluci podijele zemljoradnicima bez ikakvih uvjeta i odštete.[227]

Atmosferu srpskih nasilja i pljačke bošnjačkih dobara lijepo odslikava jedna anegdota zabilježena po završetku I. svjetskog rata u rogatičkom kraju. Na pitanje jednog zemljoposjednika postavljeno nekom seljaku zašto mu sve pali i uništava, kad zna da mu je njegov otac primio djeda na zemlju, te da mu on lično zla nikad nije činio, seljak je odgovo-

225) Isto, str. 78
226) isto, str. 79
227) M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*, Sarajevo, 1992., str. 46

rio: "Vi ste Turci nas petsto godina uništavali". Aga mu je na to mirno rekao: "Pa razgodi i ti na petsto godina, a ne sve u jedan dan."[228]

Krajem 1918. g. na Glasincu su se dogodila brojna nasilja nad glasinačkim Bošnjacima i velike pljačke njihove imovine. U dosadašnjoj historijskoj literaturi o Glasincu - po načelu "što nije zapisano nije se ni dogodilo" - o navedenim događajima zapisano je samo nekoliko usputnih bilješki na nekoliko različitih strana.[229] Pa, ipak, iz zapisanog i narodne bošnjačke tradicije, koja se decenijama prenosi sa koljena na koljeno, očito je da su Bošnjaci bili izloženi pravom genocidu. Na udaru su se naročito našli najugledniji i najkrupniji glasinački zemljoposjednici iz rodova Tankovića i Šahinpašića. Sve njihove gospodarske objekte, feudalne kule, konake i odžake u Kuli, Balticima, Gornjem i Donjem Odžaku itd. glasinački Srbi su opljačkali i zapalili.[230] Na izuzetno svirep način ubijen je jedan od begova Šahinpašića tako što su mu Srbi otkinuli glavu - o čemu je već bilo riječi. Po svireposti i intenzitetu zlodjela obilato su nadoknadili veliku hajdučku pauzu na koju ih je prisilila Austro-Ugarska u razdoblju 1878.-1918. g.

Velike agrarne nemire i svu ozbiljnost situacije u rogatičkom srezu dobro ilustrira šifrirani telegram predsjedniku Narodne vlade za BiH predsjednika Ministarskog savjeta Stojanu Protiću upućen 16. januara 1919. g. u kome se, pored ostalog, predlaže uvođenje vanrednog stanja u rogatičkom kotaru i da se naredi komandi II. armije da, uz pomoć vojske, izvrši razoružavanje stanovništva "pošto Narodna vlada svojim sredstvima u dva maha nije mogla to učiniti".[231]

U skladu sa obećanjima koja je srpska vlada 1916. g. dala solunskim dobrovoljcima, po završetku I. svjetskog rata svaki dobrovoljac dobio je po pet hektara zemlje. Niko u načelu nije imao ništa protiv dobrovoljaca. Međutim, nastao je problem kad je broj dobrovoljaca porastao od 17 hiljada - koliko ih je registrirano na Solunskom frontu - na oko 140.000 po za-

228) Isto, str. 10

229) M. S. Filipović u studiji *Glasinac* pišući o rodovima Tankovića i Šahinpašića, zapisao je "da im je 1918. godine na Glasincu sve izgorjelo", ali nije naveo ko je podmetnuo požare!?; n. dj., str. 118

230) O paljevini i pljački posjeda Tankovića i Šahinpašića 1918. godine sačuvano je historijsko narodno pamćenje i ono se prenosi sa generacije na generaciju.

231) M. Imamović, n. dj., str. 87

vršetku rata. U BiH, broj od 10.000 dobrovoljaca porastao je na 27.000 ljudi - koji su imali dobrovoljačka uvjerenja. Skoro svi su bili Srbi i svima je trebalo pronaći i dodijeliti zemlju. Rješenje se pronašlo uzurpacijom ispaša i šumskog zemljišta,[232] kao i dodjelom one zemlje koju su bošnjački zemljovlasnici ranije morali napustiti usljed brojnih nasilja i pljačke. Sa najplodnije zemlje u Glasinačkom polju već su bili otjerani njeni posjednici. Skoro svo Glasinačko polje 1919. g. isparcelizirano je i razdijeljeno dobrovoljcima,[233] od kojih mnogi nisu ni vidjeli solunskog fronta.

Pljačka bošnjačke imovine na Glasincu 1918. - 1919. g. i brojna nasilja glasinačkih Srba, u suštini, predstavljaju samo nove zločine u povijesnom kontinuitetu čuvene romanijske i glasinačke hajdučije. Velikosrpska propaganda - prvenstveno preko pravoslavne crkve u Sokocu - novim zločinima dala je savremeniji smisao nacionalne borbe i srpskih nacionalnih interesa. Bošnjaci su proglašeni vječitim srpskim neprijateljima za sva prošla i buduća vremena. Njihova najveća krivica pronađena je u njihovoj religiji. Islam je poistovjećen sa Turskom, a Bošnjaci sa Turcima, čiju vojnu pobjedu nad Srbima na Kosovu polju 1389. g. srpski nacionalisti nikad neće preboljeti. Sigurno je da bi Bošnjaci doživjeli i znatno veća stradanja da nije postojao strah beogradske vlade od mogućih posljedica masovnih zločina. Stoga je prva vlada Kraljevine SHS upozorila zemaljsku vladu u Sarajevu "da dalji progoni muslimanskog stanovništva mogu biti kobni za unutrašnje odnose u zemlji i za opšti položaj Kraljevine u inostranstvu."[234] Sa svoje strane, pravom poplavom pravnih propisa, požurila je da - pod vidom agrarne reforme - pljački bošnjačke zemlje da legitimitet i legalitet.[235] Tako je fizičko uništenje bošnjačkog naroda započeto 1918. g. odgođeno za povoljnija vremena - do II. svjetskog rata.

Između dva svjetska rata glasinački Bošnjaci prošli su težak period adaptacije na nova vremena. U vrijeme svog boravka na Glasincu 1930. - 1933. g. M.S.Filipović je za njih zapisao da su se povukli u svoje sklonita sela i u sebe, smatra-

232) Isto, str. 72-75
233) M. S. Filipović, n. dj., str. 28
234) M. Imamović, n. dj., str. 46
235) Isto

juci neuspjehe propale Turske svojom nesrećom.[236] Na drugoj strani, njihove komšije Srbi nametnuli su Glasincu i cijelom kraju svoja obilježja. U odnosu prema Bošnjacima, njihov tradicionalni hajdučki odnos osmišljen je novom formom organiziranja: kroz fašistički četnički pokret. Godine 1934. u Sokocu je osnovano "Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine". Brojalo je ukupno 53 člana.[237] Sa početkom II. svjetskog rata, zajedno sa četnicima iz Srbije, romanijski i glasinački četnici nastavili su tradiciju svojih hajdučkih predaka u velikom genocidu nad Bošnjacima.

TOPONIMSKA SRBIZACIJA GLASINCA*

Znatno prije oružane agresije na BiH 1992. godine na brojne bosanske toponime izvršena je perfidna agresija. Brojni bosanski toponimi, naročito poslije 1981. godine, lukavo su srbizirani. Na udaru su se prvenstveno našle one oblasti BiH značajne za njenu povijesnu državnost, među njima i Glasinac. O srbizaciji Glasinca zorno svjedoče vojne geografske karte bivše JNA nastale 1953., 1959., i 1982. godine, kao i novije geografske karte BiH. Njihovom uporedbom sa reljefnom austrougarskom kartom nastalom krajem XIX. stoljeća, uglavnom objektivnom i tačnom, otkrivaju se brojni lukavo i vješto srbizirani glasinački toponimi. Ozbiljniji naučni pristup toponimskoj srbizaciji Glasinca bez ikakve sumnje ubjedljivo pokazuje da toponimske razlike između navedenih geografskih karata nisu nikakve štamparske greške vojnih jugoslovenskih kartografa i da sve ima obilježje jednog multidisciplinarnog antibosanskog sistema na čijem čelu je stajala najznačajnija naučna institucija Srba, Srpska akademija nauka i umjetnosti u Beogradu.

---

* Navedeno poglavlje objavljeno je i kao poseban rad u izdanju Vojne biblioteke Armije RBiH, Sarajevo, 1996. (rad je recenzirao prof dr Ibrahim Bušatlija)

236) M. S. Filipović, n. dj., str. 162

237) Nusret Šehić, četništvo u BiH (1918.-1941.) ANUBIH, *Djela*, knjiga XL., Sarajevo, 1971., str. 68-78

I. VAŽNIJI GLASINAČKI GEOGRAFSKI NAZIVI KOJI SU KRIVOTVORENI, IZOSTAVLJENI, ILI UCRTANI U VOJNE KARTE NA POGREŠNA MJESTA

Bjelosalići, jedno od najstarijih bošnjačkih glasinačkih sela čiji je autentičan naziv ucrtan u austrougarsku kartu nastalu krajem XIX. i početkom XX. stoljeća.[238]

U vojne karte bivše JNA iz 1953. i 1959. g. selo je ucrtano pod nazivom Bjelosavići.

U studiji "Glasinac" M.S.Filipović za Bjelosaliće upisao dva naziva: Bjelosavići i (Bjelasovići).[239] Nije dao nikakvo obrazloženje zašto je upisao različite i netačne nazive. Naziv "Bjelasovići" koji je izdvojio u posebnu zagradu vjerovatno je trebao da označi stariji naziv od naziva koji je upisan bez zagrade.

Gosina, planina. Ovaj pogrešan naziv je unesen u vojnu kartu bivše JNA iz 1982. g. i ostale novije karte BiH. Označava planinu koja se nalazi na južnom obodu glasinačke visoravni.

U vojne karte iz 1953. i 1959. g. unesen je također pogrešan naziv: Kosinja.

Austrougarska reljefna karta Glasinca nije obuhvatila južne predjele Glasinca i planinu Gosinu, čiji se naziv udomaćio i za koji se smatralo da je autentičan. Međutim, naziv planine kako se on izgovarao na Glasincu krajem XIX. i početkom XX. stoljeća upisan je u tekst studije ukupno pet puta pod nazivom: Gosinja.[240] Ni on nije autentičan i treba da glasi: Gostinja, o čemu će biti riječi u posebnom podnaslovu poglavlja.

Djedovići, selo koje se nalazi jugoistočno od brda Vitanj. Ovaj autentičan naziv je upisan u austrougarsku kartu. Zapadno od sela je ucrtano i upisano i Djedovačko Polje.

U vojne karte bivše JNA iz 1953. i 1959. selo uopće nije ucrtano, kao ni Djedovačko Polje. U vojnu kartu iz 1982. g. selo je uneseno i upisano kao Đedovci. Djedovačko Polje nije ucrtano.

U studiji "Glasinac", selo je upisano pod istim nazivom kako je uneseno u vojnu kartu iz 1982.: Đedovici. Djedovačko Polje je uneseno kao - Đedovačko Polje.[241]

---

238) Ćiro Truhelka, n. dj. str. 106.-107.
239) Miljenko S. Filipović, n. dj. str. 243
240) ć. Truhelka, n. dj., 99.-106.
241) M. S. Filipović, N. dj., 237.-238.

Hreljin grad, autentičan toponim na brdu Plješ, na koti 932. U austrougarsku kartu toponim je ucrtan kao prethistorijska ilirska gradina. Međutim, u istu kartu za Hreljino polje, koje se nalazi kod sela Košutica, upisan je naziv: Luburić-polje, što je jedna od rijetkih netačnosti u austrougarskoj karti.

U vojne karte bivše JNA Hreljin grad uopće nije unesen.

U vojne karte bivše JNA umjesto Hreljinog polja upisan je naziv: Luburić-polje.

U studiji "Glasinac" Hreljin grad i Hreljino polje spominju se na nekoliko mjesta. Upisani su bez slova *h* - Reljin grad i Reljino polje. Upisan je i alternativni naziv za Hreljino polje: Luburić-polje, uz obrazloženje da "neki vele da je polje dobilo oba imena po jednom istom čoveku, po nekom Relji Luburi".[242]

Pavičići su jedno od najstarijih glasinačkih bošnjačkih sela. U austrougarsku kartu selo je ucrtano na mjestu gdje se nalazi stoljetno seosko odredište i gdje se sve do posljednje agresije nalazilo devet bošnjačkih kuća i jedna vikendica: na sjeveroistočnoj strani Drpinog brda, spram sela Novoseoci.

U sve vojne karte bivše JNA selo je ucrtano na pogrešno mjesto: južno od Drpinog brda.

U studiji "Glasinac" selo se spominje na više mjesta pod njegovim autentičnim nazivom: Pavičići. Međutim, autor studije M.S.Filipović je, u geografskom smislu, smjestio selo na isto mjesto gdje i vojni kartografi. Za geografski položaj sela je zapisao: "Selo je u polju koje je odvojeno od Glasinačkog polja na sjeveru Megarskim i Drpinim brdom." Muslimanske kuće su pod Drpinim brdom, na ivici Glasinačkog polja, a bilo je kuća u polju pored puta. Ostala brda kojima je selo ograđeno s drugih strana zovu se: Tičijak, Kicelj, Opaljeno brdo, Čengića brdo, Crni vrh, Glavice".[243]

Karatića brdo, kako ga glasinački Bošnjaci nazivaju stotinama godina, nalazi se oko tri km zračne linije istočno od sela Novoseoci (kota 1068).

U vojnu kartu iz 1982. g. brdo je upisano pogrešno, kao Karadžića brdo.

U studiji "Glasinac" selo je upisano pogrešno, kao Karačića brdo.[244]

Gornji Odžak je staro bošnjačko selo koje se nalazi istočno od sela Pediše.

---

242) Isto, str. 91
243) Isto, str. 240
244) Isto, str. 242

U austrougarsku kartu selo je uneseno pod svojim autentičnim nazivom - Gornji Odžak.

U vojnu kartu iz 1982. g. selo uopće nije uneseno. Šire područje od nekoliko okolnih sela, među kojima je i selo Donji Odžak, označeno je kao Novo selo.

U studiji "Glasinac" selo se više puta spominje pod autentičnim nazivom. Gornji Odžak.[245]

Donji Odžak, staro je bošnjačko glasinačko selo koje se nalazi sjeverno od Gornjeg Odžaka.

Autentičan naziv sela unesen je u vojne karte iz 1953. i 1959. g.

U vojnoj karti iz 1982. g. na mjestu sela upisan je naziv: Novo selo.

U studiji "Glasinac" selo je upisano pod autentičnim nazivom: Donji odžak.[246]

Tvičak, brdo koje se nalazi jugozapadno od sela Novoseoci.

U austrougarsku kartu i sve vojne karte brdo je upisano pogrešno, kao Tičijak. Pod istim nazivom je upisano i u studiji "Glasinac".[247]

Grabovik, jedan je od planinskih vrhova planine Gostinje, jugozapadno od sela Sočice.

U vojne karte bivše JNA planinski vrh Grabovik unesen je pod nazivom: Grabovac. U studiji "Glasinac" se ne spominje.

Ozarkovići, staro glasinačko selo. Iz nepoznatog razloga, u austrougarske i karte bivše JNA uneseno kao Ozerkovići.

II. BOŠNJAČKI TOPONIMI SA GLASINCA KOJIMA JE U VOJNIM KARTAMA BIVŠE JNA ODUZETO SLOVO H

Podhaluga toponim u južnom dijelu Glasinačkog polja, šest km zračne linije južno od Sokoca. U vojnim kartama - Podaluga.

Haliluci, toponim dva km zračne linije istočno od Sokoca. U vojnim kartama - Aliluci.

Hrabar, brdo na istočnom obodu Glasinačkog polja, na vojnoj karti iz 1982. g. kota 1088. U vojnim kartama - Rabar

Hrastovača, brdo tri km zračne linije sjeverno od Sokoca.

245) Isto, str. 213.-214.
246) Isto
247) Isto, str. 240.

Na vojnim kartama iz 1953. i 1959. g. - Rastovača

Homarić, brdo pet km zračne linije istočno od sela Novoseoci, na obroncima Romanije. Na vojnim kartama iz 1953. i 1959. g. - Omarić

Homar, brdo istočno od sela Margetići. Na karti iz 1982. g. (kota 1155) - Omar.

Hrenovica, selo u kanjonu rijeke Prače, u vojnim kartama - Renovica.

U studiji "Glasinac" svi bošnjački toponimi sa Glasinca, kao i sva bošnjačka lična imena i prezimena koja u svom nazivu sadrže slovo *h*, upisani su bez slova *h*.

II. SRPSKI GEOGRAFSKI NAZIVI UCRTANI I UPISANI U PODRUČJA STARIH BOŠNJAČKIH SELA KOJA SU PRIKAZANA KAO VEĆE GEOGRAFSKE OBLASTI

U vojne karte bivše JNA na posebno zanimljiv način ucrtana su i upisana stara glasinačka bošnjačka sela. Mada su uvijek imala karakter pretežno zbijenih, zgusnutih naselja, ucrtana su pretežno ne kao sela već kao šire geografske oblasti koje obuhvaćaju više geografskih subjekata, brežuljaka, brda, udolina, itd. U pitanju su ona sela koja imaju stare bošnjačke nazive, u kojima su nekad živjeli Bošnjaci i iz kojih su vremenom, uglavnom, potisnuti ili su u njima do 1992. godine činili manjinu. Na ovako široko ucrtane i ispisane prostore, koji se ne doimaju kao sela, vojni kartografi ucrtali su manje urbane nukleuse koji nose isključivo srpske nazive. Nazvani su po prezimenima srpskih rodova koji nastanjuju pojedina sela u koja su svojevremeno kao kmetovi doselili njihovi preci.

Srpski nazivi ucrtani u sve vojne karte bivše JNA i umetnuti između šire ispisanih slova bošnjačkih glasinačkih sela vizualno ostavljaju dojam ucrtanih sela, a stvarna sela koja su to bila i koja to jesu i koja su zaista sela - kao šire geografske oblasti.

Urbani srpski nukleusi ucrtani u područja starih bošnjačkih sela u vojnim kartama bivše JNA su:

Čaići zaselak nastanjen Srbima u selu Nepravdići. Ucrtan je u vojne karte iz 1953., 1959. i 1982. g.

U studiji "Glasinac" nalazi se detaljan opis Nepravdića, ali se i ne spominje zaselak.

Šulića Kuće, srpski zaselak ucrtan u širem području sela Sijerci. U studiji "Glasinac" i ne spominje se zaselak.

Vranjevići, zaselak Srba Vranjevića ucrtan u prostor bošnjačkog sela Sijerci (vojna karta iz 1982. g.). U studiji "Glasinac" Vranjevići su njiva u Sijercima.[248]

Nadići zaselak Srba Nadića ucrtan u staro bošnjačko selo Vidriće. U vojne karte iz 1953. i 1959. g. ucrtano je i selo i srpski zaselak. Međutim, u vojnu kartu iz 1982. g. Vidrići nisu ucrtani i uneseni, a unesen je Nadića zaselak.

U studiji "Glasinac" zaselak Nadići opisan je kao selo u naselju Vidrići.[249]

Malovići, zaselak Srba Malovića ucrtan u vojnu kartu iz 1982. g. u područje bošnjačkog sela Margetići.

Zaselak se uopće ne spominje u studiji "Glasinac".

Duži, u vojnoj karti iz 1982. g. zaselak ucrtan u prostor starog bošnjačkog sela Sokolovići.

U studiji "Glasinac" se navodi da su Duži selo u Drobnjaku, odakle vode porijeklo glasinački Srbi sa prezimenom Malović.[250]

Cvijetić u vojnoj karti iz 1982. g. zaselak Srba sa istoimenim prezimenom koji je ucrtan južno od Sokolovića, u blizini kote 1.114 (Karta iz 1982.).

U studiji "Glasinac" zaselak se ne spominje.

Šuka, u vojnoj karti iz 1982. g. zaselak Srba sa istoimenim prezimenom. Ucrtan je na prostor bošnjačkog sela Pobratci.

U studiji "Glasinac" se i ne spominje zaselak.

Bijekovići u vojnoj karti iz 1982. g. zaselak je ucrtan na prostoru starog bošnjačkog sela Ozarkovići. Istoimeno prezime nose Srbi nastanjeni u Ozarkovićima.

Zaselak se ne spominje u studiji "Glasinac".

Jolovići, u vojnoj karti iz 1982. g. zaselak ucrtan u područje starog bošnjačkog sela Bandin Odžak.

U studiji "Glasinac" zaselak se ne spominje.

Odovići, u vojnoj karti iz 1982. zaselak Srba sa istoimenim prezimenom, ucrtan u prostor bošnjačkog sela Bandin Odžak.

U studiji "Glasinac" ne spominje se zaselak.

Amovići, u vojnoj karti iz 1982. g. zaselak Srba sa istoimenim prezimenom, ucrtan na prostor nekadašnjeg bošnjačkog sela Čitluci.

U studiji "Glasinac" ne spominje se zaselak.

---

248) Isto, str. 222
249) Isto, str. 217
250) Isto, str. 220

Radovan, hidronim, ucrtan u vojnu kartu iz 1982. g. na područje starog bošnjačkog sela Gazivode.

U studiji "Glasinac" u selu Gazivode zabilježen je izvor sa dva alternativna naziva: Radovan-česme.[251]

Zašto su vojni kartografi bivše JNA u vojnim kartama široko ispisivali prostore starih bošnjačkih glasinačkih sela sa očiglednom namjerom da ih predstave ne kao sela već kao manje geografske oblasti. Očito je da su tražili geografski prostor da ucrtavaju i ispusuju neka nova srpska "sela". Nazivi Ćaići, Vranjevići, Nadići, Malovići, Duži, Cvijetić, Šuka, Bijekovići, Jolovići, Odovići, Amovići, ucrtani i ispisani na kartama između široko razmaknutih slova bošnjačkih sela za sve neupućene zaista se doimaju kao glasinačka sela. Na drugoj strani, razvučeni i široko ispisani nazivi starih bošnjačkih sela Sijeraka, Margetića, Sokolovića, Pobrataca, Ozarkovića, Bandina, Odžaka i Čitluka redovno izgledaju kao šire geografske oblasti kakvih uopće nema na austrougarskoj karti i gdje su glasinačka sela i ucrtana kao sela.

Na osnovu analize vojnih karata uočava se da široko ispisivanje bošnjačkih glasinačkih sela - u koja su ucrtani i umetnuti srpski zaseoci - nije nikakav opći princip ili sistem kojim su se na osnovu faktičkog stanja na terenu svojevremeno rukovodili vojni kartografi. Faktičko stanje na terenu sve do 1992. g. poznavalo je i desetine bošnjačkih zaselaka koji su postojali i koji su se nalazili u gotovo svakom bošnjačkom selu, a nazivani su po prezimenima nastanjenih Bošnjaka. Činjenica je da nijedan bošnjački zaselak nije ucrtan niti unesen u vojne karte bivše JNA. Iz vojnih karata bivše JNA ne može se zaključiti da su u pitanju bošnjačka sela. Naprotiv, nazivi Šuka, Duži, Amovići, Radovan, upućuju na potpuno suprotan zaključak.

Iz samih vojnih karata bivše JNA, bez obzira što se one bitno razlikuju od austrougarske karte, ipak nije moguće izvoditi potpune i neosporne zaključke. Zaključku zasnovanom samo na analizi geografskih karata može se uvijek prigovoriti da je subjektivan i da je zasnovan na subjektivnom čitanju karata. Stoga, za neosporan zaključak neophodno je odgovoriti na najvažnije pitanje: kako su vojni kartografi čitali i tumačili geografske karte Glasinca koje su iscrtavali i čime su se rukovodili u radu? Odgovor u potpunosti pruža studija "Glasinac" autora Miljenka S. Filipovića.

---

251) Isto, str. 226.-228

Opisujući najstarija bošnjačka glasinačka sela M.S.Filipović je uspio da ih opiše ne kao sela već kao šire urbane oblasti. On ih je nazvao "naseljima". Analizom studije vidi se da se njegov pojam "naselja" sastoji od dva ili više posebnih sela koja čine "naselja", što bi bilo prihvatljivo ako "naselje" zaista čine posebna sela. Međutim, on je za posebna "sela" u "naselju" proglasio svaki srpski zaselak, svaku manju ili veću skupinu srpskih kuća i nazvao ih po prezimenima srpskih ukućana. Tako je 14 starih bošnjačkih sela, kako ih stoljećima nazivaju Bošnjaci, nazvao "naseljima" i podijelio ih na ukupno 63 "sela" sa ukupno 475 kuća.[252]

Opis glasinačkih sela M.S. Filipovića pun je apsurda. Tako čak 13 njegovih "naselja" imaju istovjetne nazive sa jednim od sela koja su u njihovom sastavu. Jedini izuzetak je "naselje" Sajice, koje je pretpostavio starom bošnjačkom glasinačkom selu Vražićima - koje je naveo kao "selo".[253]

Vjerovatno u namjeri da otkloni bilo kakve sumnje u svoj naučni rad, Miljenko S. Filipović je u svojoj naučnoj terminologiji prilikom opisa pojedinih glasinačkih sela povremeno koristio sintagme: "grupa kuća u naselju", "mjesta na kojima su kuće" i "dijelovi pojedinog naselja,"[254] i za sve ispisivao pojedinačne nazive. Onima koji nikad nisu bili na Glasincu i koji ga ne poznaju preostajalo je da zaključe da autor pravi razliku između pojedinih oblasnih naselja, sela i pojedinih zaselaka. Potvrdu su mogli naći i u vojnim kartama bivše JNA.

Primjer pogrešnog lociranja starog bošnjačkog sela Pavičići baca posebno svjetlo na Filipovićev naučni rad i ozbiljno ga dovodi u sumnju. Već je rečeno da je on u studiji "Glasinac" selo locirao na mjesto različito od mjesta ucrtanog na austrougarskoj karti i da je odredio njegov položaj na širem geografskom prostoru. Kad je geografski položaj Pavičića omeđio na sjeveru Megarskim i Drpinim brdom, a na drugim stranama brdima Tičijak, Kicelj, Opaljeno brdo, Čengića brdo i Glavica, on je iz njega izdvojio njegovo historijsko bošnjačko jezgro koje se nalazi na sjeveroistočnoj strani Drpinog brda i gdje se do posljednje agresije nalazilo devet bošnjačkih kuća i jedna vikendica. Na navedeni način locirao je Pavičiće na područje široko raštrkanih pravoslavnih kuća. Zašto i Pavičiće nije nazvao "naseljem"? Selo je u studiji nazvao "selom" i nije ga nazvao "nase-

252) Isto, str. 201.-246.
253) Isto, str. 280. u fus-noti Filipović je ostavio mogućnost da naziv sela potiče od roda Saica-Saičić koji je porijeklom iz Vasojevića u Crnoj Gori.
254) Isto, str. 201.-246.

ljem" samo zato što nije imao čime da ga valjano podijeli. Posebnim selima ipak nije mogao nazvati svaku pojedinačnu pravoslavnu srpsku kuću razbacanu od brda do brda.

Zašto u kartama bivše JNA naziv sela Pavičići nije ispisan široko, mada je selo u studiji "Glasinac" locirano na širok i selu neautentičan prostor. Naziv sela nije ispisan široko samo zato što na jednom, u studiji široko određenom prostoru Pavičića nema većih srpskih zaselaka. Istina, na navedenom prostoru nalaze se pojedinačne srpske kuće znatno udaljene jedna od druge. Dvije od kuća su ucrtane i upisane u karte pod nazivima: Elez i Tomović. Upada u oči da su nazivi ispisani u jednini, i doimaju se kao neodređeni toponimi. Njihovi nazivi nose prezimena nastanjenih Srba.

Vojne karte bivše JNA i studija "Glasinac" predstavljaju očit pandan. M.S.Filipović i vojni kartografi, svaki sa svog aspekta, multidisciplinarno su prekrojili najvažnije glasinačke bošnjačke toponime. Krivotvoreni, izostavljeni ili pogrešno ucrtani autentični glasinački toponimi na vojnim kartama bivše JNA potpuno su identični toponimima koji su opisani u studiji "Glasinac", iz čega se mogu izvoditi potpuno komplementarni zaključci o glasinačkoj geografiji i historiji.

Vrlo važno je istaći da, u hronološkom smislu, počeci multidisciplinarnog prekrajanja glasinačkih toponima datiraju u isto vrijeme. Reambulacija za vojne karte Glasinca iz 1953. i 1959. g. izvršena je na Glasincu 1930. g. [255] u isto vrijeme kad je na Glasincu boravio Filipović i prikupljao građu za svoju studiju.[256]

Hronološka podudarnost reambulacije vojnih karata i boravka M.S.Filipovića na Glasincu otvara potpuno realnu i vjerovatnu pretpostavku. Vjerovatno je da je reambulaciju za vojne karte Glasinca 1930. g. lično izvršio (ili je u njoj učestvovao) Miljenko S. Filipović. Visokoobrazovan i stručan, u vrijeme kad su se antropogeografi i etnolozi na prostorima bivše Jugoslavije mogli nabrojati na prste, teško da je bio po strani. Velika vjerovatnoća njegovog učešća u reambulaciji temelji se i na logičnoj potrebi inicijatora i organizatora prekrajanja autentičnih toponima da oni budu multidisciplinarno usklađeni i da jedni drugima ne protivriječe.

Ko je organizator multidisciplinarnog prekrajanja najvažnijih bošnjačkih toponima na Glasincu? Prije odgovora na

255) Na vojnim kartama bivše JNA iz 1953. i 1959. godine stoji da su urašene na osnovu reambulacije iz 1930. godine

256) M. S. Filipović, n. dj. str. 4.

ovo veoma važno pitanje, neopohodno je istaći da su ona provedena putem vještih i perfidnih falsifikata i da svaki falsifikat kao pojam podrazumijeva precizno određenu visokostručnu djelatnost koju određuje falsificirana suština. Kad su u pitanju historija i geografija, multidisciplinarno falsificiranje činjenica iz navedenih naučnih disciplina podrazumijeva naučnu zloupotrebu koju je organizirala naučna institucija koja ih akademski povezuje.

Srpska akademija nauka i umjetnosti je organizator multidisciplinarnog prekrajanja i falsificiranja najvažnijih glasinačkih toponima. Na navedeni zaključak upućuje ne samo njezin patronat nad antropogeografsko-etnološkim istraživanjima Glasinca provedenim 1930. - 1933. g. Studija "Glasinac" M.S. Filipovića primljena je na V. skupu Odjeljenja društvenih nauka Srpske akademije nauka, 23. oktobra 1948. g.[257] čime je SANU i zvanično stala iza studije.

Boravak akademika Filipovića i vojnih kartografa na Glasincu 1930. - 1933. g. i njihovo prekrajanje glasinačkih toponima neophodno je sagledati i sa aspekta šestojanuarske diktature i njenih posljedica po BiH. Njihov boravak na Glasincu dogodio se u vrijeme najveće razgradnje BiH. Već tada, je na snazi bio Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja kojim je BiH podijeljena na četiri banovine. Prema memoarskim zapisima I. Meštrovića, izrada Zakona bila je motivirana antimuslimanskim pobudama Milana Srškića, jednog od njegovih autora. Podjelom BiH na banovine bila je razbijena kompaktnost muslimana na tlu BiH.[258]

Istraživanja Glasinca koja su poduzeli srpski naučni radnici na Glasincu 1930. - 1933. g. nisu bila u interesu nauke, što pokazuju ne samo djela koja su ostavili iza sebe nego i opće političke prilike koje su tada vladale u zemlji. Većina jugoslavenskih intelektualaca za vrijeme diktature bila je naklonjena profašističkom režimu kralja Aleksandra Karađorđevića i njihovu naklonost režimu u to doba niko nije dovodio u sumnju.[259] Intelektualnoj servilnosti režimu svakako da je doprinosio i strah od brutalnih represalija koje je režim poduzimao protiv opozicije. Tokom 1929. g. u zemlji je iz političkih razloga uhapšeno 9.326 i ubijeno 56 osoba, veliki broj nepo-

257) Isto, str. 2

258) Nedim Šarac, *Uspostavaljanje šestojanuarskog režima 1929. g. sa posebnim osvrtom na BiH*, Sarajevo, 1975., str. 194.-243. i 276.-281.

259) Isto, str. 244.

dobnih je otpušten iz državne službe, itd.[260] Stoga, osnovano se može pretpostaviti da su naučna istraživanja Glasinca organizirana pod patronatom SANU 1930. - 1933. g. bila politički motivirana i da im je cilj bio unaprijed određen.

Kontinuitet velikosrpske ideje u odnosu na BiH, od nastanka Načertanija Ilije Garašanina 1844. g. do 1992. može se najočitije pratiti kroz historijat četništva, pokreta koji je najradikalnije provodio velikosrpsku politiku zatiranja Bosne i Bošnjaka. Mada je četništvo za bošnjačke historičare dugo vremena bilo tabu tema, prva naučna studija o četništvu na tlu BiH pokazala je njegov historijski kontinuitet u BiH, kako po istim ljudima koji su u četništvu imali istaknutu ulogu tako i po konstantnoj velikosrpskoj ideji proširenja Srbije na BiH.[261] Međutim, kontinuitet četništva u BiH logički i analogno podrazumijeva i opći kontinuitet četničke velikosrpske ideologije za koju se u vrijeme posljednje agresije na BiH nedvojbeno utvrdilo gdje joj je centar: u SANU u Beogradu. Savremeni srpski akademici i četnički ideolozi poput Milorada Ekmečića, Dobrice Ćosića, Matije Bećkovića, itd. samo su puki nasljednici istih onih akademika SANU koji su organizirali "naučna" istraživanja Glasinca 1930. - 1933. g.

Perfidni kontinuitet velikosrpskog zatiranja glasinačkih Bošnjaka, u svjetlu zatiranja njihove historije i geografije, posebno je došao do izražaja prilikom popisa stanovništva u BiH 1991. g. Tada, Bošnjaci iz sela Pavičići, nastanjeni u devet seoskih kuća, popisani su kao stanovnici susjednog bošnjačkog sela Novoseoci. U materijalima popisa selo Pavičići je prikazano kao jednonacionalno srpsko selo.[262] Na navedeni način zorno je demaskiran osnovni cilj zbog kojeg su Pavičići svojevremeno pogrešno locirani, i u studiji "Glasinac" i u vojnim kartama bivše JNA.

IV. OSNOVNI HISTORIJSKI I METODOLOŠKI ASPEKTI NASILJA NAD GEOGRAFSKOM KARTOM GLASINCA

Osnovni uzroci velikog nasilja nad geografskim kartama Glasinca leže i u velikom značaju Glasinca za historiju Bosne

260) Isto, str. 207.

261) Nusret Šehić, n. dj., str. 9.

262) Materijali popisa stanovništva u BiH 1991., *Općina Sokolac, naselja i nacionalna struktura, selo Pavičići.*

i Hercegovine i Bošnjaka. Obim i veličina nasilja u direktnoj su vezi sa bošnjačkom historijom koja se nigdje u Bosni ne reflektira tako snažno kao na Glasincu, čega su velikosrpski akademici i kartografi duboko svjesni. I velika osebujnost nasilničke mašte koja je primijenjena u nasilju uzrokovana je velikim tokovima bošnjačke glasinačke historije, koju nije lahko izbrisati i koja doseže do ilirskih vremena. Svi Bošnjaci koji u drevnim Ilirima vide svoje najstarije pretke, u Glasincu vide svoju najstariju kulturnu i historijsku prijestonicu.

Ilirska teza o porijeklu Bošnjaka na Glasincu ima svoje najsnažnije uporište. U prilog teze idu svi oni dokazi koji polaze od pretpostavke da se neprijatelji nikad ne sahranjuju zajedno u ista greblja. Slaveni koji su prodirali na Glasinac krajem VI. i početkom VII.. stoljeća bili su neprijatelji Ilira. Ako prihvatimo pretpostavku da su oni osvojili Glasinac i na Glasincu se nastanili, logički je pretpostaviti da su osnovali i svoja posebna slavenska greblja. Međutim, posebnih slavenskih grebalja na Glasincu nema. Naprotiv, na osnovu arheoloških istraživanja koncem XIX. stoljeća, arheolog Franjo Fiala ustanovio je da su glasinačke ilirske gromile osnova na kojoj su nastala najstarija bošnjačka greblja. Na osnovu višegodišnjih istraživanja, Fiala je ustanovio skoro redovno pravilo u sahranjivanju glasinačkog stanovništva: glasinački stećci najčešće su locirani na glavicama gromila, a stariji bošnjački, tzv. šehidski nišani uz njihove okrajke.[263]

Analizom vojnih geografskih karata Glasinca koje su iscrtavali kartografi bivše JNA i studije "Glasinac" M.S. Filipovića, posebno je indikativno da su višestruko krivotvoreni ili potpuno izostavljeni oni geografski nazivi koji su najznačajniji za historiju Bošnjaka. Jedan od njih je i naziv za staro glasinačko selo: Bjelosalići.

Naziv Bjelosalići u studiji "Glasinac" je krivotvoren kao Bjelosavljevići i (Bjelasavići), a u vojnim kartama iz 1953. i 1959. g. kao Bjelosavići. U vojnu kartu iz 1982. g. unesen je naziv: Bjelosavljevići. Kao što se vidi, M.S. Filipović i vojni kartografi pokazali su mnogo mašte u nastojanju da izbrišu autentičan seoski naziv. Tri krivotvorena naziva imaju jedan zajednički cilj: da autentičnom nazivu suprotstave čak tri druga naziva - da bi se izazvala konfuzija i četverostruka dilema koji naziv je pravi. Osporavanje autentičnog identiteta Bjelasolića putem izmišljenih i krivotvorenih naziva neodoljivo pod-

263) Franjo Fiala, n. dj. str. 595.-723.

sjeća na osporavanje nacionalnog identiteta Bošnjaka i na tri kvazinaučne teze - po kojima su Bošnjaci proglašavani za Srbe, Hrvate i Turke.

Historijski značaj Bjelosalića ogleda se u slijedećem: Bjelosalići su zasigurno postojali kao selo još u srednjem vijeku, što dokazuje obližnja nekropola stećaka koja broji 344 spomenika i koja se po broju stećaka nalazi na četvrtom mjestu u BiH. U blizini stećaka ispod kojih se sahranjivala glasinačka vlastela nalazilo se i pučko greblje, takozvano Očusko greblje, nazvano po autohtonom bošnjačkom rodu sa prezimenom Očuz. Svoje današnje prezime rod je dobio u vrijeme uspostave turske vlasti na Glasincu, kad je prihvatio islam. U srednjem vijeku u selu ili u njegovoj neposrednoj okolini nalazilo se sjedište Crkve bosanske na Glasincu, dubrovačka carina, itd.[264]

Autentičan naziv sela Bjelosalići ne samo da ima historijsko uporište u glasinačkoj bošnjačkoj tradiciji, njega potvrđuju i historijski izvori.

Najstariji do sada poznati naziv Bjelosalići potiče iz 1835. g., kad je nastao Popis čitluka u rogatičkom kadiluku.[265]

Posebno upečatljiv odnos akademika Filipovića prema Bjelosalićima nastao je prilikom njegovog opisa najstarijih seoskih grebalja. Tražio je i našao formulaciju da uopće ne spomene najveće bošnjačko greblje na Glasincu, Očusko greblje na lokalitetu "crkvina" pored sela. Greblje zaprema prostor veći od 12 duluma zemlje. Pošto se u blizini nalazi i novije pravoslavno greblje, nastalo poslije 1918. g. Filipović se dosjetio i zapisao: "Greblje je za sve kod starog crkvišta na Crkvini".[266] Na drugoj strani, pomno je opisivao svaki pravoslavni greb na Glasincu, od hajdučkih do savremenih, ispisivao nazive, itd.

Hreljin grad, jedan od najznačajnijih glasinačkih toponima koji se nalazi na brdu Pliješ, istočno od Bjelosalića, uopće nije ucrtan i unesen u vojne karte. Dobio je naziv po jednoj od najznačajnijih ličnosti srednjovjekovne Bosne, Hrelji Bošnjaninu. Zbog Hreljinog velikog značaja za historiju Glasinca i BiH, o čemu historijska nauka još uvijek nije izrekla svoju konačnu riječ, za njega su odavno vezane falsificirane povelje dubrovačke porodice Ohmučević. Povelje su krivotvorili srpski falsifikatori historijskih izvora sa ciljem da u pogodnom trenutku glasinačkoj vjerskoj zajednici Crkve bosanske daju pravoslavni karakter.[267]

264) Podrobnije u poglavlju o Crkvi bosanskoj na Glasincu.
265) Avdo Sućeska, n. dj., str. 277.
266) M. S. Filipović, n. dj., str. 243.
267) I. Pašić, n. dj., str. 17.

Hreljin grad je, u suštini, ilirska gradina, kako je i ucrtan u austrougarsku kartu. Ilirsko obilježje toponima pretpostavlja mogućnost da je Hrelja Bošnjanin ilirskog porijekla. Ovaj istaknuti bosanski plemić zasigurno pripada najstarijem bosanskom plemstvu koje se spominje još u XI.-XII.. stoljeću u Ljetopisu popa Dukljanina pod nazivom "magnates Bosnae".[268] Sa uspostavom turske vlasti na Glasincu, potomci Hrelje Bošnjanina primili su islam i dobili počasnu plemićku titulu beg. Nije poznato kad su se raselili sa Glasinca. Poznato je da su se neki od Hreljinih potomaka naselili u Rogaticu, gdje su podigli prvi rogatički han, Hreljin han.[269] Potomci Hrelje Bošnjanina, Bošnjaci sa prezimenom Hrelja, i danas žive u Bil I. Nastanjeni su u Sarajevu, itd.

Hreljino polje je glasinački toponim koji je dobio svoj naziv po Hrelji Bošnjaninu. Kao ni Hreljin grad, nije unesen u vojne geografske karte. Nalazi se na području starog bošnjačkog sela Vidrići. Posljednji Bošnjaci koji su nastanjivali selo pomrli su od kuge u XIX. stoljeću, znatno prije 1878. g. i uspostave austrougarske vlasti na Glasincu. U vrijeme arheoloških istraživanja Glasinca, kad je nastala arheološka karta visoravni, u Vidrićima su živjeli isključivo Srbi. Sigurno je da su oni austrougarskim kartografima dali pogrešan naziv polja: Luburić-polje, kako je i ucrtano i upisano u austrougarsku kartu. Zašto su dali netačan naziv, odgovorio je indirektno M.S. Filipović u svojoj studiji "Glasinac".

U obrazloženju naziva Luburić-polje M.S. Filipović je u svojoj studiji zapisao da "neki vele da je polje dobilo oba naziva (Hreljino Polje - Luburić-polje) po jednom istom čovjeku, po nekom Relji Luburi".[270] Na navedeni način on je nastavo sa prekrajanjem glasinačke historije i geografije, s tim što su, uz toponime, na red došle i najznačajnije bošnjačke historijske ličnosti.

U studiji "Glasinac" za glasinačkog Hrelju (u studiji - "Relju") je ponuđeno trostruko prezime: Krilatica, Bošnjanin-Lubura. Navedene su i neke legende o Hrelji: o njegovom skakanju sa bedema svog grada na Glasincu, o Marku Kraljeviću, Milošu Obiliću i Hrelji koji su se na Glasincu nadmetali u bacanju kamena s ramena, o "Relji od Pazara", "Relji Krilatici" koji je skakao u srednjoj Bosni, na "Reljinu polju" kod Valje-

268) Ferdo Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, SANU, knjiga LXVIII., Beograd, 1928., str. 312
269) *Monografija Rogatica*, str. 21
270) M. S. Filipović, n. dj., str. 91

va, itd. U namjeri da odvoji legendarno od historijskog, Filipović je zapisao da je jedina historijska ličnost cesar Hrelja, vojskovođa srpskog kralja Uroša II. i cara Dušana. Za cesara Hrelju je naveo da su ga dubrovački Ohmućevići smatrali glasinačkim Hreljom,[271] iz čega nedvojbeno proizlazi, po Filipoviću, da je glasinački Hrelja srpskog porijekla.

Analizom krivotvorenih i izostavljenih glasinačkih toponima u odnosu na njihov historijski značaj, uz analizu prikaza Hrelje Bošnjanina, moguće je donijeti osnovne zaključke o najvažnijim aspektima metodološkog sistema koji je M.S. Filipović primijenio u nasilju nad glasinačkom geografijom i historijom. Činjenica je da je on redovno osporavao historijski i geografski identitet onih historijsko-geografskih subjekata na Glasincu koji su od fundamentalnog značaja za historijski identitet Bosne i Bošnjaka, što je činio na sljedeći način: autentičnom nazivu je suprostavljao dva-tri krivotvorena naziva. U njegovom radu nema eksplicitnog objašnjenja niti obrazloženja zašto je za najvažnije glasinačke toponime i historijske ličnosti navodio dva-tri alternativna naziva. Svojim krivotvorenim i izmišljenim nazivima redovno je davao srpska obilježja. Njegovi krivotvoreni naziv "Bjelasovići" i "Bjelosavljevići", "Radovan", itd. doimaju se kao patronimi srpskog porijekla. Opisujući stara bošnjačka sela kao "naselja", a srpske zaseoke kao srpska "sela", on je krivotvorio bošnjačku suštinu gotovo svih glasinačkih naselja, čime je stvorio historijski neutemeljenu i falsificiranu antropogeografsko-etnološku osnovu i uporište za krivotvorene geografske karte. Na osnovu njemu znanih i potpuno neutemeljenih legendi za koje uopće nije navodio izvore i koje počinju sa riječima "neki kažu", kao i sumnjivih historijskih izvora koji nemaju nikakve veze sa Glasincem, on je Hrelju Bošnjanina u potpunosti srbizirao i opisao kao ličnost iz srpske historije. Na osnovu priprostih analogija sa srpskim predznakom, jednostranih i površinskih analiza u kojima nije uopće cijenio one historijske izvore i dokaze koji bi mu mogli biti zaprekom u dokazivanju, lukavim domišljanjima u falsificiranju najrelevantnijih historijskih činjenica, može se reći da je počinio naučni zločin. Nažalost, njegov "naučni" rad predugo je pratila skoro apsolutna šutnja. Uz jedan jedini svijetli izuzetak, [272] bošnjački geografi i historičari njegove generacije uopće nisu reagirali na njegove falsifikate i nasilje nad sveukupnom geografijom, historijom i tradicijom Glasinca.

271) Isto

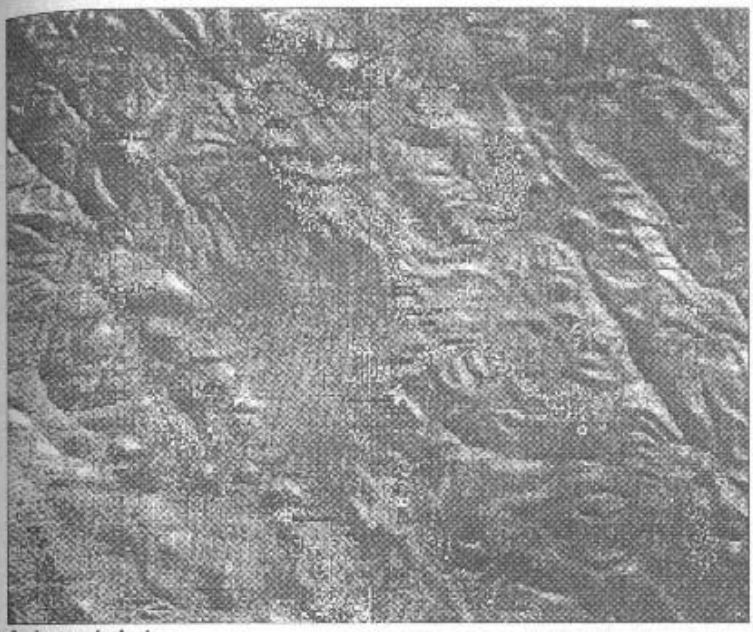

Austrougarska karta

Vojna karta bivše JNA iz 1982. godine

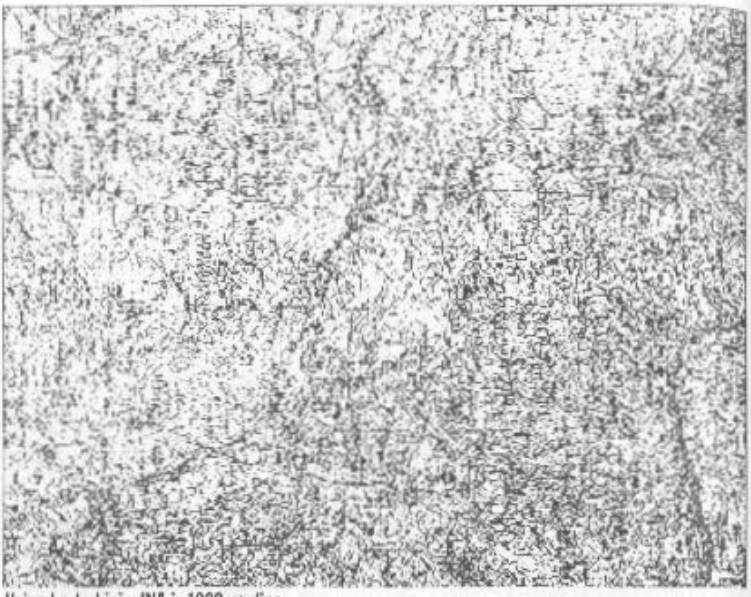

Vojna karta bivše JNA iz 1982. godine
(donji dio karte gdje je ucrtana planina "Gosina")

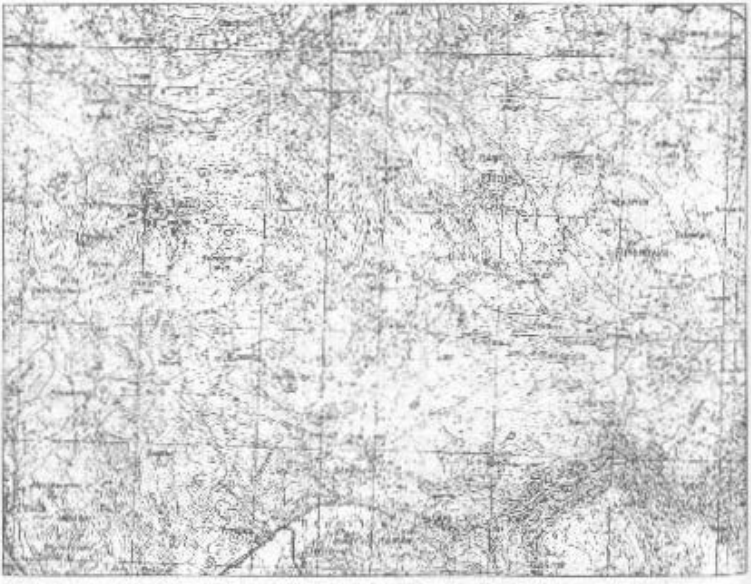

Vojna karta iz 1953.-1959. godine gdje je za Gostinju upisan naziv Kosinja

V. PLANINA GOSINA JE BOGUMILSKA PLANINA GOSTINJA

Malo je koja institucija iz bošnjačke prošlosti tako revnosno i temeljito zatirana kao što je Crkva bosanska. Dokaze o njenom postojanju na sve moguće načine zatirali su i velikosrpski i velikohrvatski nacionalisti, od historičara do geografa, itd. Tragove njenog postojanja u Bosni brisali su i organi Katoličke crve sa istom gorljivošću sa kojom su svojevremeno porogonili njene vjernike,[273] pripisivana je katoličkoj crkvi,[274] proglašavana Pravoslavnom crkvom,[275] itd. Pa, ipak, očiti historijski dokazi o njenom autentičnom bosanskom bitku još uvijek nisu izbrisani, i pored svih zatiranja koja su u istoj funkciji: u funkciji zatiranja i nestanka Bosne i Bošnjaka. Jedan od njih je i ime planine koju poznajemo pod krivotvorenim nazivom: Gosina, kako je ucrtana i navedena u savremenim geografskim kartama. Njen autentičan i historijski naziv je Gostinja, potiče iz srednjeg vijeka, i u izravnoj je vezi sa Crkvom bosanskom.

Na savremenim geografskim kartama planina Gosina je ucrtana na južnom obodu glasinačke visoravni. Zaprema prostor od oko 20 km2 i ima osam planinskih vrhova visokih iznad 1.000 metara. Na njenim padinama od pamtivijeka se nalazi desetak bošnjačkih sela.

Austrougarska reljefna karta Glasinca, objavljena u prethodno navedenom djelu Ćire Truhelke, nije obuhvatila južne predjele Glasinca i planinu Gosinu. Međutim, naziv planine kako se ona zvala krajem XIX. i početkom XX. stoljeća unesen je u tekst studije ukupno pet puta pod nazivom: Gosinja.[276] Navedeni naziv zabilježen je prije 100 godina i zapisali su ga austrougarski naučni radnici onako kako su ga oni svojevremeno čuli od tadašnjih Bošnjaka. Glasinački Bošnjaci su au-

272) Kad je u pitanju studija *Glasinac*, od generacije bošnjačkih geografa i historičara stasale poslije II. svjetskog rata jedino je akademik Avdo Sućeska osporavao jednu od Filipovićevih historijskih teza - po kojoj su na Glasinac Srbi naseljeni "kao zarobljenici bosanskih spahija i paša"; A. Sućeska, n. dj., str. 201.

273) Anto Babić, n. dj. str. 294.

274) Jaroslav Šidak smatrao je da je Crkva bosanska do 1232. / 1233. godine pripadala području Zapadne crkve; J. Šidak, *Problem "bosanske crkve" u našoj istoriografiji od Petrovića do Glušca*, Rad Jugoslavenske akademije, broj 259., Zagreb, 1937.

275) Vaso Glušac, *Istina o Bogomilima*, Beograd, 1945.

276) Ć. Truhelka, n. dj., str. 99.-126.

tentičan naziv planine, Gostinja, izgovarali bez suglasnika *t*, koji se teže izgovara, što je očito tzv. desonorizacija u izgovaranju suglasnika *t*.

Naziv planine Gostinje ima posesivno značenje i označava planinu koja je nekad bila u posjedu svećenika Crkve bosanske.

Ankarski profesor bošnjačkog porijekla Tayyib Okić u više turskih katastarskih deftera iz XV. i XVI. stoljeća pronašao je sela, baštine, mezre (ziratna zemljišta), vinograde, čifluke, mulkove, selišta, zemin (veće komplekse zemljišta), njive, vrtove, šume i pašnjake, sve u posjedu Crkve bosanske i njenih svećenika krstjana među kojima su upisana i dva gosta.[277] Pošto defteri koji sadrže navedeni popis nisu objavljeni, za sada nije moguće tačno utvrditi koje su zemlje u "zemlji Pavlovića", u koje je pripadao i Glasinac, pripadale Crkvi bosanskoj. Međutim, sa velikom vjerovatnoćom može se pretpostaviti da su u navedene zemlje spadala i Gostinja i njena bošnjačka sela, tim prije što je, neovisno od Okića, Nedim Filipović, na osnovu popisnog deftera iz 1489. g., utvrdio da su za prisustvo bogumila u Bosni karakteristični nazivi koji svoja imena izvode iz riječi gost.[278]

Pored turskih, na prisustvo pripadnika Crkve bosanske na planini Gostinji neposredno upućuju i zapadni historijski izvori koji se odnose na Crkvu bosansku u istočnoj Bosni.

Gostinja planina se početkom XV. stoljeća nalazila pod vlašću bosanskog velikaša Pavla Radenovića i njegovih sinova. Sjedište im je bio utvrđeni grad Borač, koji se nalazio oko pet km istočno od Gostinje. Na lokalitetu Varošište, kod Mesića, i danas su vidljivi njegovi tragovi. Prije 1415. g. Pavle Radenović je na južnim padinama Gostinje podigao grad Pavlovac.[279] Za Pavlove sinove, koji su naslijedili oca i njegove zemlje i koji se poslije očeve smrti u historijskim izvorima nazivaju Pavlovići, sa sigurnošću znamo da su bili okorjele pristaše Crkve bosanske. Oni su u svojoj službi godinama držali istaknute krstjane, kako se često nazivaju pripadnici Crkve bosanske. Od 1404. do 1423. Pavle Radenović i njegovi si-

277) Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1990., str. 38.

278) Isto, str. 57.

279) Hamdija Kreševljaković, *Gradovi u BiH, Sabrana djela*, Knjiga II., Sarajevo, 1991., str. 390. U itinereu dubrovačkog poslanika Radoslavu Pavloviću, od 11. maja 1923., spominje se najstariji naziv za Pavlovac: "sotto Novi in Praza"; D. K. Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978., str. 99.

novi u svojoj službi držali su krstjanina Vlatka Tumrlića.[280] Od 1432. do 1432. g. Pavlov sin Radoslav Pavlović u svojoj službi držao je Radina Butkovića, jednog od najpoznatijih svećenika Crkve bosanske.[281]

Činjenica o tridesetogodišnjem prisustvu uglednih krstjana na prostorima Gostinje na početku XV. stoljeća, uz vjersku pripadnost oblasnih gospodara Crkvi bosanskoj, ne ostavlja nikakve dileme o vjerskim prilikama koje su vladale na planini u navedeno vrijeme, i u potpunom je skladu sa njenim bogumilskim nazivom. Svakako, vjerska pripadnost stanovništva planinskih sela smještenih na njenim obroncima i stanovništva nastanjenog u oblasti planine podrazumijeva vjersku pripadnost stanovništva njenog najvećeg i najznačajnijeg naselja, Pavlovca. Iz organizacije svećeničkog reda Crkve poznato nam je da su njeni svećenici živjeli u vjerskim zajednicama i zajedničkim kućama, hidžama i gostinjcima.[282] Navedenih gostinjaca najvjerovatnije je bilo i na planini, što otvara dvije mogućnosti nastanka planinskog naziva. Naziv Gostinja nastao je na osnovu bogumilskih gostinjaca, ili gosta, najviših svećenika Crkve, koji su na planini mogli posjedovati svoje i crkvene zemljišne komplekse, sela, itd. I jedna i druga mogućnost nazivu Gostinja daju istovjetnu bogumilsku suštinu.

Srednjovjekovnu predosmansku historiju Bosne i njene Crkve bosanske, osim pojedinačnih (uzgrednih) radova, nikad nije proučavao niti jedan Bošnjak. Na drugoj strani, iz reda srpskog i hrvatskog naroda izraslo je nekoliko generacija historičara koji su se bavili i koji se bave historijom srednjovjekovne Bosne i njene Crkve bosanske. Zanimanje za srednjovjekovnu Bosnu iskazuje i skoro svaki bosanski franjevac, ali i poneki pravoslavni pop. Žalosno je, ali istinito da od 1867. g., kad je napisana prva naučna rasprava o Crkvi bosanskoj pa do unazad desetak godina, među desetinom historičara koji su pisali o Crkvi Bosanskoj nema uopće Bošnjaka. Stoga, ne iznenašuje što Bošnjaci tek sada otkrivaju svoju srednjovjekovnu prošlost i svoje bogumilske planine, zašto su i sami krivi. Generacije bošnjačkih intelektualaca kao da su se stidjele svoga bogumilskog kršćanskog porijekla, i svoj raskid sa kršćanstvom, do kojeg je došlo sa uspostavom osmanske vlasti u Bosni, dokazivale stotinama knjiga napisanih na orijentalnim jezicima, od kojih se niti jedna ne odnosi na sre-

280) A. Babić, n. dj., 286.
281) Isto
282) M. Hadžijahić, n. dj., str. 45.

dnjovjekovnu Bosnu. Sami su pristajali da im njihovu srednjovjekovnu povijest tumače Srbi i Hrvati, a oni su je tumačili i pisali, uz nekoliko časnih izuzetaka, najčešće po mjeri velikodržavnih interesa Srbije i Hrvatske.

Tamo gdje se Bošnjaci nisu zanimali niti mnogo uzbuđivali kad im je prvi put prekrojen naziv njihove planine, sela ili čovjeka, začeti su najstariji počeci njihovog slabljenja u Bosni.

Primjer prekrajanja naziva planine Gostinje samo je jedan u mnoštvu srpskih prekrajanja i falsifciranja bošnjačke historije, ali i bošnjačkog neinteresiranja, inertnosti i neznanja. U vojne karte iz 1953. i 1959. g. za planinu Gostinju upisan je naziv Kosinja. Karte su urađene na osnovu reambulacije iz 1930. g., u isto vrijeme kad je M. S. Filipović u svojoj studiji "Glasinac" zapisao Gosina.[283] Na dvije samo naizgled različite i jedna drugoj suprostavljene strane, upisana su dva različita naziva i suprostavljena autentičnom. Prepušteno je vremenu da ono pokaže kojem će se krivotvorenom nazivu Bošnjaci poslušno prikloniti, što je pokazala karta iz 1982. g. i upisani naziv: Gosina.

BANJA STIJENA JE BANOVA STIJENA

Planinu Gostinju na jugoistoku određuje selo Sočice i jedan zanimljiv toponim: Banja stijena, kako je i ucrtan i upisan u sve vojne i turističke karte. U studiji "Glasinac" se navodi samo na jednom mjestu na potpuno istovjetan način, kao toponim u kanjonu rijeke Prače.[284]

Na mjestu toponima nema nikakvih termalnih niti mineralnih izvora koji bi nazivu davali bilo kakav logički smisao. U historijskoj literaturi i do sada poznatim historijskim izvorima se ne spominje nikakva banja na mjestu ili u bližoj okolici toponima, niti je poznaje bošnjačka tradicija. Važno je istaći da je za vrijeme svog putovanja kroz Bosnu 1530. g. ovim krajem u dva navrata proputovao Benedikt Kuripešić, o čemu je iza sebe ostavio putopis. Mada je na svom putovanju iz Ljubljane u Carigrad i nazad bilježio i termalne izvore i banje po-

283) M. S. Filipović, n. dj., str. 238.

284) Isto, str. 22.

285) Kuripešić je proputovao pravcem: Mokro-Mjedenik na južnim obroncima Romanije gdje se nalazi planinsko ždrijelo preko koga vodi put u selo Bogovići i dalje prema Rogatici. Današnji Kiseljak kod Sarajeva u putopisu je zabilježen kao Saurer prunnen; Benedikt Kuripešić; *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumuniju, 1530.* (u prijevodu Đorđa Pejanovića), Sarajevo, 1950., str. 18-24.

Stećak sa lokaliteta Vilino Kolo, prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevu. Štap na stećku je jedan od vrlo čestih simbola djeda, najvišeg starješine Crkve Bosanske.

red kojih je prolazio, [285] u njegovom putopisu se ne spominje Banja stijena.

U blizini toponima, na kilometar sjeverno, nalazi se Batovo polje, toponim koji se vezuje za desidijatskog kralja Batona, poznatog ilirskog vođu u ustanku protiv Rima (6.-9. g.n.e.).[286] U polju se nalazi nekropola sa 16 stećaka a na lokalitetu Vilino kolo kod Jarovića kuća druga nekropola sa 23 stećka, od kojih je jedan sljemenjak originalno ukrašen predstavom čovjeka sa štapom i glavom drugog čovjeka prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevu.[287] Polje okružuju tri ilirske gradine koje su ucrtane u vojne karte.

U bošnjačkim selima oko Batova polja sačuvano je sjećanje na legendu po kojoj je na Banj stijeni živio ban koji je imao kćerku za udaju. Na Glasincu je živio drugi ban koji je imao sina za ženidbu. Glasinački ban je zaprosio kćerku bana sa Banj stijene, ali je otac nije dao. Za osvetu, glasinački ban začepio je sjerom vunom otvor za vodu kuda je sa Glasinca ispod zemlje tekla voda u Batovo polje, tako da je Polje ostalo bez vode. Tada je banova kćer, iskopala bunar Vrbovik, u Polju. Uz bunar je sagradila i tri kamena korita.

286) Enver imamović..., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja II. svjetskog rata*, Sarajevo, 1994. str. 22.
287) Šefik Bešlagić, *Stećci*, Sarajevo, 1971., str. 251.

Na jednom od korita nalazi se predstava motovila za ispredenu vunu.[288]

Kad je u pitanju do sada poznati naziv toponima Banja stijena, činjenica je da on nije historijski utemeljen u odnosu na prostor na kojem se nalazi i da nema nikakvo naučno uporište koje bi se zasnivalo na logici, historiji ili narodnoj tradiciji. Ne postoji niti jedan dokaz na osnovu kojeg bi se mogao podržati i argumentirano obrazložiti njegov nastanak i do sada poznati naziv. Ni najbliža okolina toponima ne pomaže niti doprinosi njegovom utemeljenju. Naprotiv, sve činjenice koje se mogu dovesti u vezu sa toponima i koje se odnose na toponim su protiv naziva Banja stijena.

Narodna tradicija stanovništva koje je nastanjeno u okolici takozvane Banje stijene upućuje na identitet toponima. Legenda o banu sa Banj stijene, mada nema karakter pouzdanog historijskog izvora, u nedostatku drugih izvora, ostaje jedini relevantan historijski izvor kojeg treba prihvatiti i valorizirati sa realnom vjerovatnoćom. Teško je, za sada, reći da li njegovoj vjerodostojnosti doprinosi postojanje još jednog glasinačkog toponima koji u svom nazivu sadrži riječ ban. To je Bandin Odžak, koji se nalazi na istočnom rubu Glasinačkog polja.

Ukoliko je na Glasincu ikad živio neki ban, u odnosu na njegovu titulu i društveni položaj koji ona podrazumijeva, vjerovatno je da bi njegovo sjedište bilo na mjestu toponima. Toponim ima izuzetan prirodni položaj za ljudsko stanište i najveću blagodet koja nedostaje znatnom dijelu krasnog Glasinačkog polja: živu vodu. Posebno je indikativno da je zavrijedio znatnu pažnju M.S. Filipovića, koji ga je opisao po ustaljenoj metodologiji prekrajanja glasinačkih toponima.[289]

288) Legendu sam zapisao na osnovu kazivanja Ibre Salihagića (1933.) i Pašana Salihagića (1938.) iz Sočica. Trenutno su nastanjeni u Sarajevu. Predstava motovila, kakvu su je oni sačuvali u sjećanju i nacrtali autoru, neodoljivo podsjeća na predstavu štapa sa stećka kod Jarovića kuća.

289) Nazivu Bandin Odžak M. S. Filipović je u studiji *Glasinac* suprostavio dva alternativna naziva koja je izdvojio u zagradu (Bandovo brdo, Bandovo selo). Za postanak toponima zapisano je da on vodi porijeklo po čuvenom muslimanskom glasinačku sa imenom Bando - mada ime Bando nije muslimansko, a vjerovatno ni kršćansko, da su potomci Bande, sa istoimenim prezimenom, nastanjivali okolinu toponima gdje im se nalazio odžak, da jedna porodica sa prezimenom Bando živi (1930.-1933. godine) u Sarajevu - o čemu, za sada, nema nikakve potvrde u historijskim izvorima niti u glasinačkoj bošnjačkoj tradiciji; M. S. Filipović, n. dj., str. 228. Pitanje toponima Bandin Odžak i njegove autentičnosti ostaje otvoreno i ono zavrjeđuje temeljna istraživanja i elaboraciju.

Većina historičara smatra da je riječ ban avarskog porijekla.[290] Na Balkan su je krajem VI. početkom VII.. stoljeća donijeli Avari koji se drugačije nazivaju Obri. Na njihovo prisustvo u Bosni i Hercegovini podsjeća 15 toponima sa nazivom Obre. Na području Glasinca nalazi se samo jedan od njih, selo Obre na zapadnim obroncima Gostinje. Ovaj toponim u bližoj okolici Banja stijene bez sumnje je indikativan, i određena potvrda da njegov autentičan naziv glasi: Banj-stijena.

Značaj naziva Banova-stijena neophodno je sagledati i sa aspekta njegovog značenja za državni i politički razvitak Bosne i Hercegovine u odnosu na vrijeme velikih nasilja nad identitetom BiH. Titula bana podrazumijeva određeni stepen najstarijeg državnog i političkog organiziranja na tlu Bosne i Hercegovine i, bez obzira što za sada o tome nema nikakvih vjerodostojnih historijskih izvora kad je u pitanju Glasinac, ne znači da ih i sutra neće biti i da je u historiji Bosne sve definitivno poznato i otkriveno. U mozaiku naše rane srednjovjekovne prošlosti najviše je zamagljenih i tamnih praznina koje su historijska realnost, ali i plod pojedinih srpskih i hrvatskih medijavelista koji su ih svjesno stvarali pošto nisu bili naklonjeni Bosni.[291] Sigurno je da svima koji su tamnili i brisali historijski identitet Bosne, prije svega, smetaju njeni banovi i sve ono što bi moglo ukazivati na bilo kakvo državno organiziranje i nastanak države Bosne. U srpskoj historiografiji odavno je prisutna teza čiji je cilj da najstariju državu Bosnu svede na najobičniji geografski pojam. Stoga, u velikosrpskoj geografskoj projekciji države Bosne nema mjesta toponimu Banova-stijena. U vrijeme velikih nasilja nad geografskom kartom Glasinca toponim Banova-stijena zasigurno se našao na većem udaru od ostalih glasinačkih toponima i zasigurno je krivotvoren.

Srpskom falsifikatu Banja stijena lokalni Bošnjaci su se suprostavljali istinom i snagom svoje narodne tradicije, iako ih velika većina toga nije ni bila svjesna. Bošnjaci Glasinca, svi odreda, Banju stijenu nazivali su, a nazivaju i danas, Banj-stijena. Ako ih upitate šta znači riječ banj listom će odgovoriti da je to sinonim za banju, pojednostavljen naziv za banju (stijenu). Međutim, riječ Banj u ovom slučaju je magična riječ koja otklanja i posljednju dilemu kad je u pitanju srpski toponim-

290) Nada Klaić, *Srednjovijekovna Bosna*, Zagreb, 1989., str. 16.
291) Sima Ćirović, *Istorija srednjovijekovne bosanske države*, Beograd, 1964.

ski falsifikat jednog od najznačajnijih bosanskih toponima. Riječ banj je starobosanski prisvojni pridjev u značenju banov, o čemu svjedoči i jedan od najstarijih starobosanskih spomenika, znamenita Povelja Kulina bana iz 1189. g.[292]

* * *

Zašto su glasinački Bošnjaci svojevremeno prihvatali prekrajanje svojih toponima? Ukratko, bili su i prisiljeni. Vrijeme najvećih prekrajanja istovremeno je bilo i vrijeme najvećih srpskih pritisaka. Neposredno pred Šestojanuarsku diktaturu kralja Aleksandra Karađorđevića, glasinački Bošnjaci morali su uzmicati ispred Srba i sklanjati se ne samo kao ljudska bića i građani drugog reda. Bili su prinuđeni da ispred Srba sklanjaju i svoju glasinačku džamiju. Godine 1928. džamiju iz Podromanije, pošto su je Srbi svakodnevno skrnavili izmetom, slaninom, itd., kamen po kamen, prenijeli su u sklonitije selo Novoseoce. Dvije godine kasnije, za vrijeme svog boravka na Glasincu M. S. Filipović je za njih zapisao da su se povukli u sebe i u svoja sklonita sela i da su se slabo primjećivali. Zapisao je i da u "nacionalno nesvjesni i neopredijeljeni", ali i to da je stanovništvo Glasinca "etnički homogeno" i da ga vjera dijeli na dvije vjerske grupe: na pravoslavne i muslimane.[293] Iz navedenog se vidi da je na Glasinac došao ne samo da prekraja geografske nazive već i ljude, Bošnjake. Uz Božiju pomoć, Bošnjaci su i tada, i sada, za vrijeme posljednje agresije na RBiH 1992. g., opstali i sačuvali svoj nacionalni identitet. Njihovo je pravo da u svoje historijsko sjećanje i svoje geografske karte vrate svoje autentične toponime. I ne samo na Glasincu, nego i u cijeloj Bosni i Hercegovini.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA GLASINCA 1941.-1945. GODINE

Srpsko državno vođstvo za vrijeme I. svjetskog rata uspjelo je dobro unovčiti njegov tok i završetak. Stvaranjem Kralje-

292) Mak Dizdar, *Stari bosanski tekstovi, Povelja Kulina bana*; Povelju je napisao *"Radoje, dijak banj"*... Sarajevo, 1967. "Banj" - ovaj prvotno pridjevski oblik, po Pavi Anđeliću, upotrebljavao se u srednjem vijeku u Hrvatskoj i Bosni u izrazima: banj do, banj laz itd. Vidi Pavo Anđelić, Visoko i okolina, Visoko 1984. str. 260

293) M. S. Filipović, n. dj., str. 125

vine SHS 1918. godine stvorena je jedna država koja je po veličini svojeg teritorija bila znatno veća od ranije zacrtane velike Srbije. Međutim, za srpske nacionaliste, njena najveća mahana je bila što u njoj nisu živjeli samo Srbi. Oni drugi, Slovenci, Hrvati, Makedonci, Crnogorci, Bošnjaci, itd. između dva svjetska rata na razne načine su se borili protiv srpske hegemonije. Zemlju su razdirali česti unutrašnji sukobi, naročito između Srba i Hrvata. Pred početak II.. svjetskog rata srpski i hrvatski političari uspjeli su uskladiti svoje političke interese dogovorom Cvetković-Maček na račun Bošnjaka. Dogovorom je bila dogovorena podjela BiH između Srbije i Hrvatske. Tada Bošnjake niko nije pitao pristaju li na podjelu svoje zemlje, i stoga je to bio račun bez krčmara čiju provedbu je omeo i skori početak rata. U novonastaloj situaciji, profašistički režimi Ante Pavelića u Hrvatskoj i Milana Nedića u Srbiji - uz četnički pokret Draže Mihajlovića - vojnim sredstvima nastavili su ranije politike osvajanja ili podjela BiH. Prema bošnjačkom stanovništvu zauzeta su dva potpuno oprečna stava: ustaše su Bošnjake proglašavali najčistijem dijelom, "cvijećem" hrvatskog naroda, sa ciljem da se pridobiju za ustaški pokret, dok su četnički fašisti odlučili da ih fizički unište.

Početak II.. svjetskog rata na Glasincu je označio početak novog, velikog stradanja Bošnjaka. Za razliku od nekadašnjih stradanja, u čijoj osnovi je bio primitivni zločinački interes pravoslavnih hajduka, početak II.. svjetskog rata pokazao je evoluciju pravoslavne hajdučke svijesti: od najobičnijeg drumskog razbojništva preko hajdučkog nacionalizma - do fašizma. Iako u svom razvoju nikad nije prošla fazu građanskog društva, primitivna glasinačka hajdučka rulja instiktivno je detektirala i od njega uzela ono što je izrodila njegova kriza. Prije svega, fašizam je ponudio do tada najsavremeniju metodologiju genocida, a genocid Bošnjaka bio je odabrani način da se stvori velika Srbija.

U projektu 'Homogena Srbija' četničkog ideologa Stevana Moljevića, od 30. juna 1941. godine - koji govori o granicama, društvenom uređenju i spoljnoj politici velike Srbije - istaknuti su osnovni četnički metodi u stvaranju velike Srbije: čišćenje državne teritorije od svih koji nisu Srbi i preseljavanja i "izmena žiteljstva".[294] Konkretizaciju genocidnog programa četnički vođa Draža Mihajlović izložio je u svojim instrukcijama od 20. decembra 1941. godine komandantu četničkih

294) Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941.-1945.*, Sarajevo, 1990., str. 8-16

odreda u Crnoj Gori i komandantu limskih četničkih odreda. U instrukcijama, između ostalog, piše:

2) Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije - Crne Gore - Bosne i Hercegovine - Srema - Banata i Bačke;

4) čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata;

5) Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa;

6) U krajevima očišćenim od narodnih manjina i nenacionalnih elemenata izvršiti naseljavanje Crnogorcima.

Početak II.. svjetskog rata zatekao je glasinačko bošnjačko stanovništvo neorganizirano i nenaoružano. Jedini efikasan način koji je mogao zustaviti četnički genocid bio je oružani otpor, ali je nedostajalo naoružanje. Do naoružanja se moglo doći na dva načina: uključenjem Bošnjaka u antifašističku borbu, koju je protiv okupatora i domaćih kvislinga povela Komunistička partija Jugoslavije, ili priklanjanjem ustaškom pokretu NDH koji se - u skladu sa perfidnom tezom po kojoj su, Bošnjaci "cvijeće hrvatskog naroda" - stavio u položaj "zaštitnika" muslimana u BiH. U velikoj nevolji u kojoj su se našli, Bošnjaci Glasinca nisu imali veliki izbor. Uz priklanjanje KPJ ili ustaškom pokretu, preostala im je još jedna mogu-nost - da bježe ispred četnika kud znaju i da na navedeni na-n spasavaju svoje živote.

Komunistička partija Jugoslavije i njena partijska organizacija na Glasincu - koju su pred rat sačinjavali isključivo Srbi - početkom II. svjetskog rata agitirala je da se Bošnjaci uključuju u antifašističku borbu i imala je određenog uspjeha. U oktobru 1941. godine na Romaniji je formirana Muslimanska partizanska četa. Brojala je oko 60 boraca, pretežno iz Šatorovića, Okruglog i Osova. Međutim, otvorena saradnja partizana i četnika, do koje je došlo tokom 1941. i 1942. godine kod Bošnjaka je stvarala nepovjerenje i sumnje u iskrene namjere komunista i partizana, što je uzrokovalo da se manji broj Bošnjaka uključi u ustaški pokret. Međutim, za njih, kao i za Bošnjake uopće, uslijedila su nova razočarenja. U prljavoj igri i kombinatorici najrazličitijih ratnih koalicija i saveza prisutnih na tlu BiH za vrijeme II. svjetskog rata, 16. januara 1943. godine četnički komandant Radivoje Kosorić, u Kovanju kod Rogatice, potpisao je sporazum sa predstavnicima hrvatske

kvinsliške vlasti u istočnoj Bosni o uzajamnoj saradnji u borbi protiv partizana.[296]

Uzajamni savezi i sporazumi o saradnji sklopljeni između četnika i partizana i četnika i ustaša na tlu BiH za vrijeme II. svjetskog rata, što direktno, što indirektno, redovno su bili na štetu Bošnjaka. Tako su 1941. godine partizani pozvali glasinačke Bošnjake da dođu u Dikalje ispod Romanije na dogovor o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Pozivu se odazvalo nekoliko desetina Bošnjaka iz nekoliko sela sa šireg glasinačkog područja. Četnici (i partizani) sve su pobili u jednoj vrtači. Na istom mjestu, poslije tzv. V. neprijateljske ofanzive, podlegla je ranjena Olga Dedijer, supruga Vladimira Dedijera, kasnije poznatog historičara, koji je istraživao genocid nad Bošnjacima za vrijeme II. svjetskog rata. Na masovnom bošnjačkom stratištu, po završetku rata, nove komunističke vlasti Olgi Dedijer podigli su spomen-ploču. Međutim, nikad nije podignuta nevino stradalim Bošnjacima, niti je u historijskoj literaturi o njihovom ubistvu bilo šta zapisano. O četničkom (i partizanskom) savezništvu i zločinu u Dikaljima 1941. godine jedino svjedoči bošnjačko narodno predanje.[297]

Krajem ljeta 1941. godine, usljed četničkih zločina, bošnjačko stanovništvo Glasinca bilo je prinuđeno da izbjegne u pravcu Sarajeva gdje je ostalo do 1943. g. Povoljan razvoj vojnih događaja u istočnoj Bosni početkom 1943. godine uzrokovao je njegov povratak na Glasinac - za kratko. Usljed novih četničkih zločina već u oktobru iste godine, u jednoj nepreglednoj koloni izbjeglica, zajedno sa rogatičkim izbjeglicama, glasinački Bošnjaci ponovo su ostavljali svoja ognjišta i preko Romanije bježali u pravcu Sarajeva.[298] Na Glasinac su se vratili po završetku II. svjetskog rata.

O četničkim zločinima na području Rogatice i Glasinca za vrijeme II. svjetskog rata sumarno govori predstavka kotarskog predstojnika iz Rogatice, upućena dana 30.8.1944. godine, glavaru Velike župe Vrhbosna. U predstavci se ističe da brojni četnički zločini nad muslimanima iz rogatičkog kotara počinjeni u razdoblju od 1941. do 1944. godine ne bi mogli završiti (stati) ni u najvećoj knjizi. U rogatičkom kotaru za nave-

296) Rasim Hurem, *Monografija Rogatica*, (Rogatica, 1941.-1945.), Sarajevo, 1966., str. 108

297) O navedenom zločinu autor je saznao na osnovu više kazivanja svoje rodbine i poznanika sa Glasinca i Rogatice. Prema narodnom predanju, stradao je nepoznat broj Bošnjaka iz sela Gazije i okolice.

298) R. Hurem, n. dj., str. 134

deno vrijeme ubijeno je 5.478 muslimana. 123 sela su zapaljena, u kojima je spaljeno i uništeno 3.593 kuća. U općini Sokolac zapaljeno je 246 kuća iz 11 sela, a 325 ljudi je ubijeno. Predstojnik posebno ističe da četnici lukavo nastoje prikriti trag svojih zlodjela[299] - što će činiti i u vrijeme posljednjeg genocida nad Bošnjacima 1992.-1995. godine.

Bošnjačko muslimansko stanovništvo Glasinca bilo je najveća nevina žrtva i svih ostalih oružanih sukoba koji su se u razdoblju od 1941. do 1945. godine vodili na Glasincu između njemačkih, ustaških i partizanskih vojnih jedinica. Tako je zbog odmazde za smrt jednog njemačkog vojnika kojeg su ubili partizani (ili četnici), jedna njemačka jedinica, sastavljena pretežno od folksdojčera sa prostora bivše Jugoslavije, 12.7.1943. godine u selu Košutici izvršila pravi masakr. U mjesnoj džamiji - pored koje je na udaljenosti od 200 m pronađen ubijeni (podmetnuti) njemački vojnik - ubijeno je 68 civila, Bošnjaka. Među ubijenim bilo je 12 odraslih muškaraca, od kojih su četverica bili stariji od 60 godina, 16 žena i čak 40 djece. Među ubijenom djecom, jedno dijete je bilo tek rođeno i staro samo jedan dan, 16 djece bilo je staro od jedne do 7 godina, dok je 17 djece bilo staro od 7 do 17 godina. četiri osobe su teže ranjene. Među žrtvama našla se i žena čiji se suprug u vrijeme izvršenja zločina kao njemački vojnik borio na Istočnom frontu.[300]

Četnički zločini nad Bošnjacima počinjeni na širem području Glasinca za vrijeme II. svjetskog rata još uvijek nisu dovoljno istraženi, niti su dobili svoju konačnu naučnu valorizaciju. Uzroci su višestruki, a svi oni na svoj način upečatljivo govore o općem položaju Bošnjaka u BiH poslije II. svjetskog rata do 1992. godine. Jedan od vrlo bitnih je u činjenici da su neki počinitelji zločina nad Bošnjacima Glasinca u toku II. svjetskog rata bili uporedo i u četničkom i u narodnooslobodilačkom pokretu, da bi se krajem rata potpuno priklonili ovom drugom.[301] Njihovim kasnijim dolaskom na vlast, sprečavali su svako istraživanje zločina i genocida nad Bošnjacima. Pošto, i pored velikih žrtava za vrijeme II. svjetskog rata,

299) V. Dedijer, n. dj., str. 441

300) Isto, str. 366-370

301) Od ukupno 22 člana Upravnog i Nadzornog odbora sokolačke četničke organizacije iz 1936. godine devetorica su učesnici u Narodnooslobodilačkom pokretu, 1 je pristupio četničkom pokretu, 2 člana kolebala su se između NOP-a i četničkog pokreta i povremeno su bili i u jednom i u drugom pokretu, 3 su bili po strani i četničkog i pokreta NOP-a. Za ostale nema podataka; N. Šehić, n. dj., str. 215

Ustaško - četnička saradnja

Bošnjaci Glasinca nisu uništeni oni su, u suštini, čekali novu priliku da nastave sa genocidom.

Za najveći broj četničkih zločina na Glasincu počinjenih za vrijeme II. svjetskog rata, nažalost, jedini izvor saznanja predstavlja kolektivno bošnjačko pamćenje. I pored objektivnih poteškoća koje su u odnosu na zločine učinjene prema Bošnjacima činile dosadašnje vlasti, činjenica je da su i sami glasinački Bošnjaci malo činili da ih sačuvaju kao svoju vječnu historijsku opomenu za svoje buduće naraštaje. Ako ništa drugo, uz pomoć Islamske zajednice BiH i svojih imama, uz pomoć svoje inteligencije, itd., u vlastitom angažmanu mogla su se zapisati i sačuvati sjećanja velikog broja svjedoka kojih još ima u životu. Nikad nije kasno. U odnosu na raspoloživo vrijeme neophodno za elementarna historijska istraživanja, u poglavljima ove knjige koja se odnose na pojedina glasinačka sela prikazani su samo neki od četničkih zločina iz vremena II. svjetskog rata. Svako, navedeno razdoblje i tema zavređuju znatno šira istraživanja i svestraniji pristup.

Četnički komandant Kosorić

Partizanka sa iskopanim očima

Četnici kolju

Ratna siročad

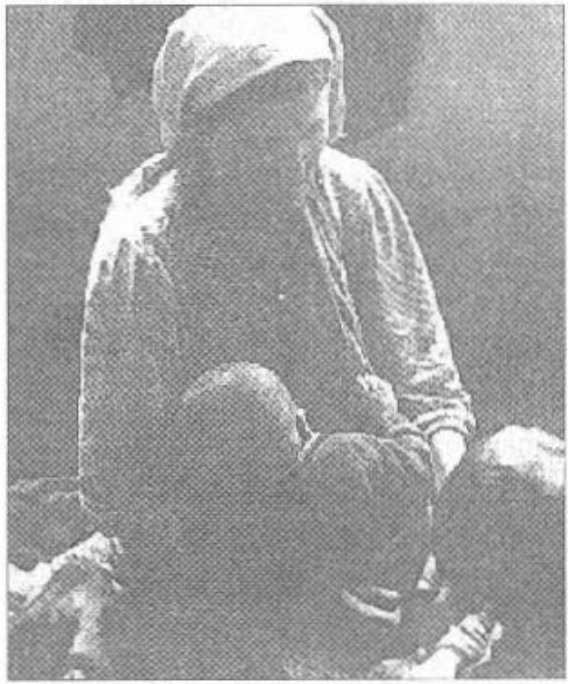

Izbjeglice iz istočne Bosne

UNIŠTAVANJE BOŠNJAČKIH GREBALJA NA GLASINCU

Stoljetno prisustvo Bošnjaka na Glasincu za sobom je ostavilo brojna greblja, od srednjovjekovnih stećaka do muslimanskih mezarja. Njihovo uništavanje traje uporedo sa uništavanjem ljudi. Uništavajući bošnjačka greblja, srpski nacionalisti - od hajduka do Karadžićevih četnika - nastoje izbrisati sve tragove historijskog prisustva Bošnjaka na Glasincu.

Najpoznatija glasinačka srednjovjekova greblja bošnjačkih predaka su čuvene nekropole stećaka. Stećci sa šireg područja Glasinca odavno su svojom monumentalnošću i ljepotom privukli pozornost mnogih putnika koji su prolazili ovim krajem.[302] Spadaju među najljepše na tlu BiH. Svoj odnos prema zemnim ostacima svojih predaka i svojim kulturnim spomenicima iz prošlosti glasinački Bošnjaci su i iskazali vrlo davno, na veoma upečatljiv način: svoju najstariju glasinačku džamiju u Podromaniji u XVI stoljeću podgili su odmah pored svoje nekropole stećaka. Đ. Stratimirović je još 1881. godine pored džamije evidentirao jedan stećak, u njenoj neposrednoj blizini.[303] Danas, u Podromaniji nema ni džamije ni stećaka. Zbog čestih skrnavljenja bogomolje - izmetom, slaninom, itd. - Bošnjaci su je 1928. godine prenijeli u susjedno selo Novoseoce, a stećke, zajedno sa temeljima džamije - kao građevinski materijal - raznijeli su i uništili Srbi.

Svoj barbarski odnos prema stećcima koje nikad nisu smatrali svojom kulturnom baštinom - u odnosu na svoje vlaško porijeklo i svoju pravoslavnu vjeru - glasinački Srbi upečatljivo su iskazali prilikom izgradnje svoje crkve u Sokocu. Stećke sa nekropola u Gradcu pored Sokoca upotrijebili su kao građevinski materijal i svi su završili u temeljima i zidovima crkve.[304] Isto su učinili i sa brojnim stećcima sa nekropole u selu Vidrići kod Sokoca.[305] Kao građevinski materijal za sokolačku crkvu poslužili su i stećci sa najveće glasinačke nekropole stećaka, koja se nalazi pored nekadašnjeg bošnjačkog sela Bjelosalići, a današnjeg srpskog sela Bjelosavljevići,[306] kao i jedan stećak sa nekropole koja se nekad nalazila u selu Kusače.[307]

302) B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumuniju 1530.*, Sarajevo, 1950., str. 24-25
303) Đ. Stratimirović, *Opis polja Glasinca*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH broj III, za 1891. godinu, str. 333
304) M. S. Filipović, n. dj., str. 202
305) Isto, str. 85
306) Isto, str. 79

Pored stećaka koje su Srbi koristili za izgradnju sokolačke crkve, mnoge stećke iskoristili su kao građevinski materijal za izgradnju mostova. Tako su stećke sa nekropole u Vidricima - pored crkvenih potreba - koristili za izgradnju mosta u Luburić-polju,[308] stećke sa nekropole u Pedišama između Kršelja i Jela za most na Trubavi pod Donjim Odžakom,[309] stećke iz Gazivoda za dva mosta na ponornici Rešetnici.[310]

Ako podatke o glasinačkim nekropolama stećaka iz 1930.-1933. godine[311] uporedimo sa podacima iz 70-tih godina ovog stoljeća,[312] činjenica je da su u međuvremenu od samo 40 godina uništene sljedeće nekropole: Nekropola u Gradcu kod Sokoca - sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola u selu Kusače - sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola u Pedišama između Kršelja i Jela - sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola u Gazivodama sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola na Visu u Poljaku kod Sokoca - sa nepoznatim brojem stećaka, dvije nekropole u selu Baltići - sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola na Boroviku - "sa mnogo stećaka",[313] nekropola na Plandištu u Podromaniji pored nekadašnje džamije - sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola u Sajicama - sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola u Brajkovićima sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola u Vranjevićima -sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola u Margetićima - sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola na Previji sa oko 50 stećaka, nekropola u Sijercima - sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola u Smrtićima - sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola u Šenkovićima sa jednim stećkom, nekropola u čitluku - sa nepoznatim brojem stećaka (gdje su se nekad nalazile ukupno dvije nekropole), nekropola na Glavici pored Parževića - sa nepoznatim brojem stećaka, 13 stećaka sa nekropole Bandin Odžak, gdje se 1933. godine nalazilo 40 stećaka, nekropola u Djedovcima - sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola u Jakšinu Dolu u Ozarkovićima - sa nepoznatim brojem stećaka, nekropola na lokalitetu Ravne u Ozarkovićima - sa nepoznatim brojem stećaka.

Na osnovu analize o stanju glasinačkih nekropola stećaka u razdoblju od 1933. do 1970. godine, u navedenom peri-

307) Isto, str. 85
308) Isto
309) Isto
310) Isto, str. 86
311) Isto, str. 7-247
312) Š. Bešlagić, n. dj., str. 238-245
313) M. S. Filipović, n. dj., str. 85

odu na Glasincu su u potpunosti uništene 22 nekropole i 13 stećaka sa nekropole Bandin Odžak. I na osnovu najgrubljih pretpostavki o broju uništenih stećaka - zajedno sa stećcima koji do danas nisu uništeni - za Glasinac se sa sigurnošću može pretpostaviti da je, u odnosu na veličinu svog geografskog prostora, spadao u područja sa najvećim brojem stećaka na tlu BiH.

Među uništenim glasinačkim stećcima jedan je imao izuzetan kulturno-historijski značaj. Bio je to stećak koji se zvao Vrapčev kamen. Nalazio se na lokalitetu Grebnice u selu Pobraći. Ispod stećka sahranjen je jedan od predaka autohtonog glasinačkog bošnjačkog roda sa prezimenom Vrabac.[314]

U dosadašnjoj historijskoj literaturi o Glasincu bilo je pokušaja da se - potpuno neargumentirano i bez ikakvih konkretnih dokaza - odgovornost za uništavanje stećaka pripiše Bošnjacima.[315] Istovremeno, eksplicitno je, od strane srpskih autora navedeno srpsko uništavanje stećaka prilikom izgradnje srpske pravoslavne crkve u Sokocu i glasinačkih mostova.[316] U interesu historijske istine, valja reći da je postojala mogućnost da je i neki nesavjesni glasinački Bošnjak možda uništavao stećke, o čemu nema nikakvih konkretnih historijskih dokaza na osnovu kojih bi se mogli izvoditi zaključci. Naprotiv, kad je u pitanju uništavanje stećaka od strane Srba na osnovu dosadašnjih historijskih izvora postoji osnovama sumnja da je uništavanje imalo i jedan hajdučki motiv: pljačku grebova i grebnih priloga.

U nadi da će pronaći zlato ili neke druge dragocjenosti, mnogi pljačkaši muzejskog blaga i starina pljačkali su, a i sada pljačkaju najrazličitije grebove iz skoro svih historijskih epoha. Do sada su uništeni i opljačkani mnogi prahistorijski, antički i srednjovjekovni grebovi, od Anda do Nila. Mada u grebovima ispod stećaka nema nekih vijrednijih priloga, ni oni nisu ostali pošteđeni pljačke, pa čak ni oni za čije pomicanje je neophodna najsavremenija dizalica.[317]

Na uništavanje i pljačku grebnih priloga glasinačkih stećaka nedvosmisleno upućuju navodi M. S. Filipovića koji je, pi-

314) Rod Vrabaca odavno živi na širem području Glasinca, u selu Kuti

315) Isto, str. 88

316) Isto

317) Autor ovih redova učestvovao je 1982. godine u izmještanju 2 monumentalna stećka iz sela Lužine kod Fojnica pred hotel *Reumal* u Fojnici. Prilikom izmještanja konstatirao je da su grebovi ispod stećaka opljačkani mada su se nalazili izdubljeni u stijeni, a iznad svakog nalazio se stećak teži od 10 tona.

suci o glasinačkim stećcima, za njih zapisao da do 1933. godine nisu arheološki iskopavani i proučavani, uz jedan izuzetak: "Otkopavajući 1929. mramorove u Vidrićima, seljaci su u grebovima nalazili "tahte", kakve se i sada stavljaju u grebove oko mrtvaca mesto kovčega".[318]

U glasinačkom selu Vidrići gdje su neki seljaci 1929. godine otkopavali i uništavali stećke, u navedeno vrijeme nije živio niti jedan Bošnjak. Posljednji su pomrli od kuge u XIX. stoljeću.[319]

Poslije uspostave austrougarske vlasti na Glasincu 1878. g. nova vlast na Crkvini podigla je kameni obelisk, spomenik poginulim austrougarskim vojnicima iz divizije Večej. Bio je izgrađen od stećaka sa nekropole u Bjelosaličima (Bjelosavljevićima).[320] Iza 1918. godine srpska vlast je srušila spomenik.

Jedno od posljednjih većih uništavanja glasinačkih stećaka dogodilo se neposredno poslije II. svjetskog rata. Nova komunistička vlast u Sokocu - koju su činili skoro isključivo Srbi - odlučila je da sagradi društveni dom u selu Bjelosavljevići. Za njegovu izgradnju, kao građevinski materijal, odlučeno je da se iskoriste stećci sa obližnje najveće glasinačke nekropole. Desetine stećaka završilo je u temeljima i zidovima doma. Još uvijek je dobro vidljiv kameni trijem ispred doma izgrađen od glasinačkih stećaka. Među uništenim stećcima možda se nalazio i stećak sa natpisom u kojem se spominjao pisar Mitrović.[321]

Za vrijeme komunističke vlasti bivše Jugoslavije u njenoj historiografiji je prevladavala teza po kojoj su stećci kulturni spomenici svih naroda koji žive u BiH. Koliko je ona naučno validna, a koliko je rezultat srpske i hrvatske politike u sticanju kulturnih (i ostalih) prava na BiH, ne može se u potpunosti odgovoriti bez sveobuhvatne i temeljite naučne studije koja čeka svog historičara. Stećci su bili i ostali jedna od temeljnih vrjednota naše povijesti. Na osnovu svog kulturološkog odnosa prema njima, svako ima pravo da ih smatra svojim. Svojim kulturološkim odnosom prema svim kulturnim spomenicima svijeta čovječanstvo je steklo pravo da ih smatra kulturnom baštinom čovječanstva. Međutim, svi oni koji stećke smatraju historijskom kulturnom baštinom Srba ili Hrvata, moraju odgovoriti na najvažnija pitanja: zbog čega je broj ste-

318) M. S. Filipović, n. dj., str. 86
319) Isto, str. 218
320) Isto, str. 79
321) Isto

ćaka u Srbiji ili Hrvatskoj - pretežno u pograničnim krajevima prema BiH - beznačajan u odnosu na broj stećaka u BiH, i zašto ih uopće nema u srcu Srbije ili Hrvatske.[322]

Na osnovu brojnih uništavanja i ukupnog historijskog odnosa glasinačkih Srba prema stećcima, nesumnjivo je da ih Srbi nikad nisu smatrali svojim kulturnim blagom. Činjenica o njihovom aromunsko-vlaškom porijeklu objašnjava njihov odnos prema stećcima - koji i nisu njihovo kulturno blago. Pred povijesnim činjenicama koje pokazuju barbarski odnos glasinačkih Srba prema stećcima, svojatanja glasinačkih i bosanskih stećaka pojedinih srpskih historičara postaju bespredmetna i naivna; ili su Srbi jedini narod u svijetu koji, pored tuđih, uništava i svoje spomenike?!

Sa dolaskom Turaka na Glasinac počela su da nastaju i prva glasinačka islamska mezarja. Postepenim prelaskom Bošnjana na islam, smanjivao se broj podignutih stećaka a broj nišana rastao uporedo sa brojem muslimana. Pošto je prelazak na islam bio potpuno dobrovoljan proces, svi oni koji nisu željeli da ga prihvate zadržavali su svoju postojeću vjeru. Zajedno sa vjerom svakako da se podrazumijeva da su zadržavali i svoja vjerska i običajna prava, između ostalog i pravo da sahranjuju i da podižu nadgrobne spomenike svojim umrlim u skladu sa svojom religijom i svojim običajima. Vrlo važno je konstatirati da turski historijski izvori pokazuju da su Turci poslije osvajanja Bosne, i za duži period, zadržali razne ustanove zatečenog običajnog prava, ukoliko nisu bile u suprotnosti sa šerijatom.[323] Činjenica da u islamskoj vjeri nikad nije bilo prisile implmicira da su svi oni koji su - sa dolaskom Turaka na Glasinac - željeli ostati u svojoj staroj vjeri mogli nesmetano, u skladu sa svojim običajima, podizati stećke. Međutim, historijska nauka nepobitno je utvrdila da se u Bosni iza XVI. stoljeća uopće ne podižu stećci,[324] što je činjenica od prvorazrednog značaja na koju se u dosadašnjoj historijskoj liteteraturi nije obraćala dovoljna pažnja. Naime, kao što zatečenom stanovništvu u Bosni Turci nisu zabranili slobodu vjeroispovijesti sigurno, je da mu nisu zabranili ni podizanje

322) Uvidom u kartu rasprostranjenosti stećaka na području bivše Jugoslavije očito je da se teritorija rasprostranjenosti stećaka u potpunosti podudara sa historijskim granicama BiH; š. Bešlagić, n. dj., str. 496

323) Adem Handžić, *Fojnica kroz vijekove (Fojnica - osmanski period)*, Sarajevo, 1987., str. 65

324) Š. Bešlagić, n. dj., str. 11-59 (upor. *Istorija naroda Jugoslavije, I. dio, do početka 16. vijeka, "Prosveta"*, Beograd, 1953., str. 567-568)

nadgrebnih spomenika stećaka, a stećci se uopće ne podižu u Bosni i na Glasincu iza XVI. stoljeća.

Iz činjenice da prelazak Bošnjana na islam nije bio prisilan, da su sa uspostavom turske vlasti u Bosni svi oni koji su željeli ostati u staroj vjeri i dalje nesmetano mogli da svojim umrlim podižu nadgrebne spomenike stećke, da se stećci na Glasincu i u Bosni uopće ne podižu iza XVI. stoljeća, da stećke iza XVI. stoljeća na Glasincu i u Bosni u potpunosti zamjenjuju islamski nišani koji zadržavaju mnoge ukrase strećaka - neophodno je izvesti nekoliko vrlo važnih zaključaka: 1) Cjelokupno bosansko stanovništvo na Glasincu s dolaskom Turaka napustilo je svoja autentična vjerovanja Crkve bosanske i prihvatilo je islam; 2) Prestanak podizanja stećaka na Glasincu u XVI. stoljeću pokazuje da je na Glasincu u navedeno vrijeme u potpunosti prevladala nova religija - islam, zajedno sa islamskim običajima podizanja nišana na grebovima umrlih muslimana; 3) Ne postoji nikakav povijesni kontinuitet sadašnjeg kršćanskog pravoslavnog stanovništva na Glasincu i u Bosni u odnosu na nekadašnje kršćansko stnaovništvo Bosne koje je svojim umrlim podizalo nadgrebne spomenike stećke.

Skoro sva današnja glasinačka naselja - sa izuzetkom srpskih koja su nastala poslije Drugog svjetskog rata - imala su svoja islamska mezarja. Njihov velik broj analogan je velikom broju nekrepola stećaka i uzrokovan je povijesnim kontinuitetom autohtonog bošnjačkog naroda na Glasincu i njegovim prelaskom na islam. Prijelazno razdoblje - od stećaka ka nišanima - ostavilo je velikog traga na prve bošnjačke glasinačke nišane, od njihovog izgleda do ukrasa. Najstariji glasinački islamski nišani zadržali su mnoge ukrase sa stećaka, poput astralnih simbola polumjeseca i zvijezde, polulopte ili jabuke, luka i strijele, maća, sablje, kijače, itd. Zadržali su i znatan dio plastike stećaka. U selu Pobraci na lokalitetu Biljeg nalazio se jedan stari nišan koji je, poput vrlo čestog motiva sa stećeka, na sebi imao motiv ruke koja drži sablju, itd.[325]

BOŠNJAČKA MEZARJA NA GLASINCU

SOKOLAC: Na Sokocu, 200 m južno od vrela Sokolac, na jednoj maloj uzvišici nalazio se greb bega Sokolića (ili Sokolo-

325) M. S. Filipović za navedeni nišan saznao je na osnovu kazivanja mještana i na osnovu njihovog opisa spomenika došao je u dilemu je li u pitanju stećak ili nišan; n. dj., str. 86

vića). Uzglavni bašluk na grebu bio je visok oko 2,5 m, a nožni nišan oko 2 m. Do njega se nalazio još jedan greb. Komunističke prosrpske vlsti poslije Drugog svjetskog rata uništile su grebove i na njihovom mjestu poidigli spomenik partizanskom komandantu Slaviši Vajneru Čiči. Staro muslimansko greblje nalazilo se i na lokalitetu Nišani.[326]

BALTIĆI: Stara muslimanska greblja nalazila su se u Donjim Baltićima i na Boroviku. Greblje na Boroviku imalo je kontinuitet u sahranjivanju od srednjeg vijeka do 1918. godine i u njemu se nalaze mnogi stećci.[327] Od 1918. godine u selu žive isključivo Srbi.

PODROMANIJA: Staro muslimansko bošnjačko greblje nalazilo se na Plandištu, pored nekadašnje srednjevjekovne nekropole stećaka i džamije koja je 1928. godine prenesena u susjedno selo Novoseoci. U Podromaniji od 1918. godine žive isključivo Srbi.[328]

SAJICE: Jedno veliko muslimansko greblje nalazilo se na Brdu, a drugo 300 m niže od njega, gdje su se 1933. godine nalazili i nišani na jednom grebu. U naselju odavno ne žive Bošnjaci.[329]

PEDIŠE: Bošnjaci u selu imaju 2 greblja, oba pored sela. Jedno od grebalja je vrlo staro i na njemu su se nalazili najstariji bošnjački, tzv. "šehidski" nišani.[330] Prema popisu stanovništva BiH iz 1991. godine u selu su živjela 153 Bošnjaka.

BOROVAC: U Dolovima se nalazio greb nekog Ćutahije koji je stradao od hajduka. Od 1918. godine u selu ne žive Bošnjaci.[331]

DONJI ODŽAK: U selu su se nalazila dva begovska greblja begova Šahinpašića i jedno greblje u kome su se sahranjivale njihove sluge.[332] Begovi Šahinpašići bili su prisiljeni napustiti selo za vrijeme Prvog svjetskog rata. Po završetku Drugog svjetskog rata, Srbi su promijenili naziv sela i nazvali ga Novo Selo.

BRAJAKOVIĆI: Ovo bošnjačko selo spominje se još 1711. godine u popisu bosanskih spahija na rijeci Prutu.[333] U selu

326) Isto, str. 110
327) Isto, str. 203
328) Isto, str. 206
329) Isto, str. 110
330) Isto, str. 112
331) Isto, str. 212
332) Isto, str. 213
333) Vladislav Skarić, *Popis bosanskih spahija iz 1123.* (1711.) godine, Izabrana djela, knjiga III., Sarajevo 1985., str. 241

odavno ne žive Bošnjaci. Nije poznato gdje se nalazilo bošnjačko greblje; možda na Lazama, gdje se nalazilo neko starinsko greblje bez vidnijih obilježja.[334]

KOŠUTICA: Najstarije greblje Bošnjaka u Košutici nalazilo se na lokalitetu Stupine, odmah pored srednjovjekovne nekropole stećaka. Još 1933. godine na greblju se nalazio jedan najstariji, tzv. "šehidski" nišan ukrašen motivom strijele i luka, kijače, jabuke i polumjeseca, dok su ostali nišani bili pobarani. Jedno muslimansko greblje nalazilo se i ispod sela Popovići, gdje je bila i nekadašnja džamija, koju je 1660. godine vidio Evlija Čelebija. Ispod sela nalazilo se turbe Aziz efendije Akšamije iz Rogatice koji je umro tridesetih godina XIX. stoljeća.[335] Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Košutici su živjela 143 Bošnjaka.

VIDRIĆI: U ovom bošnjačkom selu, čiji stanovnici su pomrli od kuge, najstarija muslimanska greblja nalazila su se na Sječinama, na Srednjem brdašcu pod Vidrićima i na Zidinama u Luburić-polju, pod gradinom.[336]

MARGETIĆI: Na lokalitetu Vranjevići nalazila se nekropola stećaka zajedno sa velikim šehidskim nišanima. Godine 1933. još je stajao uspravno samo jedan nišan ukrašen motivom topuza. U naselju odavno ne žive Bošnjaci.[337]

KUSAĆE: U sredini sela nalazila su se dva bošnjačka muslimanska greblja. U selu odavno ne žive Bošnjaci.[338]

SIJERCI: Na glavici Nišanima nalazilo se veliko starinsko muslimansko greblje. Godine 1933. dva greba imala su nišane. U selu odavno ne žive Bošnjaci.[339]

POBRAĆI: Muslimansko greblje nalazilo se pod Gajem. Na lokalitetu Biljeg pored srednjovjekovne nekropole stećaka - gdje se nalazio Vrapčev greb - nalazio se nišan sa predstavom ruke koja drži sablju.[340] U toku Drugog svjetskog rata posljednji Bošnjaci sa prezimenom Hrbat bili su prinuđeni da napuste selo.

SMRTIĆI: Muslimansko-bošnjačka greblja nalazila su se pod Matinim brdom i na lokalitetu Nišani, gdje su sahranjivani Bošnjaci sa prezimenom Fazlić i prezimenom Kulić.[341]

334) M. S. Filipović, n. dj., str. 214
335) Isto, str. 112
336) Isto, str. 218
337) Isto, str. 113
338) Isto, str. 221
339) Isto, str. 223
340) Isto, str. 224
341) Isto, str. 225

Posljednji Bošnjaci bili su prinuđeni napustiti selo usljed genocida za vrijeme Drugog svjetskog rata.

GAZIVODE: Nekad je naselje imalo više muslimanskih grebalja. Jedno se nalazilo u Velikom Brezjaku. Na jednoj glavici iznad Čutahijinog dola 1933. godine stajao je jedan starinski nišan. Čutahino greblje je bilo kužno greblje u koje su sahranjeni Bošnjaci poslije neke epidemije kuge. U selu je nekad živio rod Čutahija, a tokom XIX. stoljeća doselio se rod Nesirena.[342] Od 1918. godine u naselju žive isključivo Srbi.

BANDIN ODŽAK: U naselju su bila dva muslimanska greblja, kraj kuća Odovića i na Drumu.[343] U naselju odavno ne žive Bošnjaci.

ČAVARINE: Bošnjake u naselju pomorila je kuga u XIX. stoljeću. Njihova greblja najvjerovatnije su bila pod Velikim gajem, gdje se nalazilo neko staro greblje sa oko 50 grebova, i na njivi Potkućnici.[344]

ČITLUCI: Nije poznato gdje se nalazilo bošnjačko greblje, možda u Kojažić- Dolu, gdje se nalazilo neko staro greblje.[345] U naselju odavno ne žive Bošnjaci.

PARŽEVIĆI: Naselje ima više bošnjačkih grebalja. Pod Bukovaćom se nalazi staro muslimansko greblje,[346] a u njegovoj blizini aktivno greblje porodice Šenderović. Porodica Konaković ima svoje aktivno greblje na vrhu Rahime. Pored navedenih, u selu se nalazi i tzv. Cvrkovsko greblje, gdje se ukopavaju umrli pripadnici iz roda Cvrk. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u navedeno vrijeme u selu živjela su 32 Bošnjaka.

ŠENKOVIĆI: Na visu, ispod današnjeg pravoslavnog grebljа nekad se nalazilo staro bošnjačko muslimansko greblje. U selu odavno ne žive Bošnjaci.[347]

KULA: Pod Kulom se nalazilo Bućukovo greblje, gdje je, prema bošnjačkom predanju, sahranjen neki Alija Bućuk.[348] U naselju odavno ne žive Bošnjaci.

VRHBARJE: Muslimansko greblje nalazi se niže sela. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u naselju su živjela 53 Bošnjaka.

342) Isto, str. 226
343) Isto, str. 228
344) Isto, str. 230
345) Isto
346) Isto, str. 232
347) Isto, str. 233
348) Isto, str. 235
349) Isto, str. 237

DJEDOVCI: Nekad su u selu živjeli Bošnjaci sa prezimenom Vrhbarac.[350] Nije poznato gdje im se nalazilo greblje.

OZARKOVIĆI: Nije poznato gdje se nalazilo muslimansko greblje, možda do Sokaka u selu, gdje se nalazi neko staro greblje. U jednoj vrtači 1933. godine nalazio se jedan bašluk.[351] Bošnjaci odavno ne žive u selu.

KAZMERIĆI: Selo je bilo svojina Bošnjaka Dedića iz Nepravdića.[352] Nije poznato je li se u selu nalazilo muslimansko greblje.

NEPRAVDIĆI: Ovo staro bošnjačko glasinačko selo pred posljednju agresiju 1992. godine imalo je samo jednu bošnjačku kuću. Selo ima više muslimanskih bošnjačkih grebalja: aktivno greblje ispod sela, za Usvinjakom staro muslimansko greblje, i na Dedića Brdu greblje od "mubarećije" (kuge). U selu se nalazilo i bošnjačko turbe sa nišanima koje je već 1933. godine bilo propalo.[353]

PAVIČIĆI: Ovo staro bošnjačko selo pred posljednju agresiju imalo je devet kuća u kojima je živjelo 5 bošnjačkih domaćinstava. U popisu stanovništva iz 1991. godine iskazano je kao jednonacionalno srpsko selo!?[354] Na zapadnoj strani Megarskog brda nalazilo se najstarije greblje u koje su se ukopavali bezi Pavice.[355] Bošnjaci Selmanovići iz sela ukopavaju se u svoje greblje Rakovac, a Karići u greblje pored džamije u Novoseocima.

NOVOSEOCI: Pored seoske džamije nalazi se najstarije bošnjačko greblje sa pet tzv.šehidskih nišana,[356] a pored njega aktivno seosko greblje. Rod Selmanovića ima svoje greblje na lokalitetu Rakovac. Uz rijeku Rešetnicu nalazi se i tzv. Očusko greblje, gdje se od XIX. stoljeća ukopavaju pripadnici glasinačkog roda Očuz. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u selu je živjelo 117 Bošnjaka.

PRIMČIĆI: U polju kod Jezera nalazilo se staro muslimansko bošnjačko greblje. između dva svjetska rata Bošnjaci iz sela ukopavali su se u svoje seosko greblje koje se nalazilo ispod seoskog puta.[357] Za vrijeme Drugog svjetskog rata posljednji Bošnjaci su napustili selo.

350) Isto, str. 238
351) Isto, str. 238
352) Isto, str. 238
353) Isto, str. 239
354) Popis stanovništva BiH 1991. godine *Općina Sokolac, Pavičići*
355) M. S. Filipović, n. dj., str. 241
356) Isto, str. 242
357) Isto, str. 242

BJELOSALIĆI (BJELOSAVLJEVIĆI): Ispod Crkvine, na udaljenosti od oko 200 m nalazilo se vrlo staro tzv. Očusko greblje, koje je zapremalo prostor od 12 duluma. Kontinuitet u sahranjivanju u greblju neprekidno je tekao u srednjem vijeku i poslije uspostave turske vlasti na Glasincu. Ovo greblje u koje su se stoljećima sahranjivali pripadni autohtonog glasinačkog bošnjačkog roda Očuz jedno je od najvećih i najstarijih na Glasincu.[358]

MRVIĆI: Najstarije bošnjačko greblje nalazilo se ispod Vukosavljevića i zvalo se Bajrino greblje. Ispod sela nalazilo se mlađe muslimansko bošnjačko greblje[359] u koje su se sahranjivali Bošnjaci do Drugog svjetskog rata, a po završetku rata, oko 1955. godine napustili su selo.

Povijest uništavanja bošnjačkih glasinačkih mezarja stara je koliko i uništavanje Bošnjaka i neprekidno traje od 1878. godine do danas. Mnoga bošnjačka greblja glasinački Srbi odavno su uzorali i u njih posijali otrovno sjeme svoje neizmjerne mržnje prema svemu što je muslimansko i bošnjačko. Bez imalo stida i griže savjesti, oni su oskrnavili brojne posmrtne ostatke dobrih Bošnjana i Bošnjaka, koji su nekad davno primili i naselili njihove siromašne i kukavne pretke. Kao pripadnici "nebeskog naroda" odavno su uništili greb bega Sokolića, po kojem nosi ime najveće glasinačko naselje u kojme živi najveći broj glasinačkih Srba. Za očekivati je da Sokocu daju neko svoje "nebesko" ime. Uzalud. Nebrojeni zemni ostaci do sada umrlih i umorenih glasinačkih Bošnjaka odavno su postali bošnjačkom glasinačkom zemljom i oni se ne mogu ničim uništiti. Uzaludna su i česta posvećenja "svete srpske zemlje" koja u vrijeme posljednjeg genocida Bošnjaka čini Srpska pravoslavna crkva. I Bog i čovječanstvo dobro vide njeno licemjerstvo i blagoslove srpskih zločina. Nevina krv posljednjih bošnjačkih žrtava koja je natopila glasinačku zemlju za vrijeme posljednjeg genocida 1992. godine još više je čine bošnjačkom i Bošnjaci je neće ostaviti i prepustiti agresoru nikad.

358) I. Pašić, n. dj., str. 11
359) M. S. Filipović, n. dj., str. 244

BJELOSALIĆI (BJELOSAVLJEVIĆI): Ispod Crkvine, na udaljenosti od oko 200 m nalazilo se vrlo staro tzv. Očusko greblje, koje je zapremalo prostor od 12 duluma. Kontinuitet u sahranjivanju u greblju neprekidno je tekao u srednjem vijeku i poslije uspostave turske vlasti na Glasincu. Ovo greblje u koje su se stoljećima sahranjivali pripadni autohtonog glasinačkog bošnjačkog roda Očuz jedno je od najvećih i najstarijih na Glasincu.[358]

MRVIĆI: Najstarije bošnjačko greblje nalazilo se ispod Vukosavljevića i zvalo se Bajrino greblje. Ispod sela nalazilo se mlađe muslimansko bošnjačko greblje[359] u koje su se sahranjivali Bošnjaci do Drugog svjetskog rata, a po završetku rata, oko 1955. godine napustili su selo.

Povijest uništavanja bošnjačkih glasinačkih mezarja stara je koliko i uništavanje Bošnjaka i neprekidno traje od 1878. godine do danas. Mnoga bošnjačka greblja glasinački Srbi odavno su uzorali i u njih posijali otrovno sjeme svoje neizmjerne mržnje prema svemu što je muslimansko i bošnjačko. Bez imalo stida i griže savjesti, oni su oskrnavili brojne posmrtne ostatke dobrih Bošnjana i Bošnjaka, koji su nekad davno primili i naselili njihove siromašne i kukavne pretke. Kao pripadnici "nebeskog naroda" odavno su uništili greb bega Sokolića, po kojem nosi ime najveće glasinačko naselje u kojme živi najveći broj glasinačkih Srba. Za očekivati je da Sokocu daju neko svoje "nebesko" ime. Uzalud. Nebrojeni zemni ostaci do sada umrlih i umorenih glasinačkih Bošnjaka odavno su postali bošnjačkom glasinačkom zemljom i oni se ne mogu ničim uništiti. Uzaludna su i česta posvećenja "svete srpske zemlje" koja u vrijeme posljednjeg genocida Bošnjaka čini Srpska pravoslavna crkva. I Bog i čovječanstvo dobro vide njeno licemjerstvo i blagoslove srpskih zločina. Nevina krv posljednjih bošnjačkih žrtava koja je natopila glasinačku zemlju za vrijeme posljednjeg genocida 1992. godine još više je čine bošnjačkom i Bošnjaci je neće ostaviti i prepustiti agresoru nikad.

358) I. Pašić, n. dj., str. 11
359) M. S. Filipović, n. dj., str. 244

Glava druga

GENOCID NAD BOŠNJACIMA OPĆINE SOKOLAC 1992. GODINE

OPĆINA SOKOLAC I GLASINAC U SRPSKIM PLANOVIMA AGRESIJE NA BiH I GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA 1992. GODINE

Sokolac je dobio naziv po nekom begu Sokoliću (Sokoloviću) koji je živio na Glasincu na mjestu današnjeg naselja Sokolac i gdje je i sahranjen.[1] Sjedište je općine i najveće naselje na glasinačkoj visoravni. Nastanak naselja vezuje se za boravak velikog vezira Bosne Topal Osman paše i bosanske vojske u Sokocu 1862. godine gdje su ostali dva mjeseca. Tada su u Sokocu počeli da se grade hanovi i do okupacije BiH od strane Austro-Ugarske 1878. godine bilo ih je tri: Šahinpašića, Tankovića i Maličevića han. Posljednji Šahinpašića han srušen je tek 1930. godine Od značajnijih javnih objekata naselje odavno ima srpsku pravoslavnu crkvu čija gradnja je trajala od 1873. do 1876. godine a 1871. otvorena je i prva srpska osnovna škola. Iako ima isključivo bošnjačke korijene, iza 1878. godine Sokolac poprima karakteristike jednonacionalnog srpskog naselja koje je zadržao sve do danas. Godine 1933. u Sokocu je živjelo 46 pravoslavnih porodica u 46 kuća.[2]

Opći i statistički podaci za naselje Sokolac i područje općine Sokolac prije agresije na BiH poznati su na osnovu popisa stanovništva BiH iz 1991. godine i ostalih akata koji su nastajali u općini Sokolac u posljednjim decenijama. Na osnovu njih moguće je sagledati opće društveno-ekonomske prilike na nivou općine u kojoj se 1992. godine dogodio nezapamćen genocid nad Bošnjacima. Oni na svoj način pokazuju opći položaj Bošnjaka na području općine Sokolac i njihovu apsolutnu ne-

1) Dr. Milenko S. Filipović, *Glasinac, antropogeografsko-etnološka rasprava*, Beograd, 1950., 110
2) Isto, str. 201

ravnopravnost i zapostavljenost u odnosu na Srbe. Donosimo ih u redakciji I. Kormana, dugogodišnjeg sekretara općine. Informacija je napravljena u Sarajevu 30. aprila 1994. godine za potrebe državnih organa i organizacija Republike BiH.

LIČNA KARTA OPĆINE SOKOLAC

1. Područje općine Sokolac obuhvaća površinu od 689,32 kilometra kvadratna, od toga:
- šumsko zemljište 51,7% ili 35.657 ha,
- poljoprivredno zemljište 47,1% ili 32.468 ha,
od toga livade i pašnjaci 84,0% ili 27.911 ha,
državni sektor poljoprivrede 30,5% ili 9.923 ha,
individualni sektor 69,5% ili 22.545 ha,
neplodno zemljište 1,2% ili 807 ha.

2. Ukupan broj stanovnika prema popisu 1981. % 1991. %
- ukupno 15.281 14.883
od toga Muslimana 4.817 31,52% 4.493 30,20%
Srba 9.743 63,75% 10.195 68,05%
Ostali 721 4,73% 195 1,30%
Prosječna gustina naseljenosti: 21 stanovnik po jednom km^2.

3. Ukupan broj naseljenih mjesta 88,
broj mjesnih zajednica 10,
- naselja sa muslimanskim stanovništvom 21,
- naselja sa srpskim stanovništvom 44,
- naselja sa mješovitim stanovništvom 23,
od kojih je sedam sa većinskim muslimanskim stanovništvom, četiri sa većinskim srpskim, a ostalih 13 negdje oko 1/2, uz napomenu da i u drugim naseljima ima manji broj domaćinstava i jednog i drugog stanovništva po zaseocima.

4. Broj preduzeća, odnosno OOUR-a privrednih djelatnosti -21
društvenih djelatnosti - 7
radnih zajednica privrednih djelatnosti - 3
vanprivrednih djelatnosti - 4

5. Broj zaposlenih na dan 31.12.1991. godine - 5.800
od toga muslimana 745 ili 13%,
- u privredi 4.400 od toga muslimana 660 ili 15%
- vanprivredi 680 od toga muslimana 27 ili 4%
- ostale djelatnosti 720 od toga muslimana 58 ili 8%
Iz navedenog broja zaposlenih vidi se da postotak zaposle-

nih muslimana ne odgovara procentu stanovništva, najviše zaposleno u privredi - šumarstvu (sjekači), dok je u drugim djelatnostima neznatan broj, u državnim organima (općina, MUP, SD, sudstvo i dr.) od oko 250, zaposlenih 21 Muslimana ili 8%. U školstvu, srednje, osnovno i predškolsko zaposleno 183 od toga 9 Muslimana ili 5%, u zdravstvu zaposleno 340 od toga 29 Muslimana ili 9%. Na rukovodnim mjestima samo strogo po ključu, ali na sporednim pomoćnim radnim mjestima. Ranije su bila dva direktora, ali su smijenjeni (postali nepodobni ?). Prema broju stanovništva trebalo je da bude zaposlena 1/3 muslimana.

Svi naprijed iznijeti podaci su uzeti iz ranije pripremanih informacija i pisanih materijala za Skupštinu općine i druge općinske i republičke organe u predratnom periodu. Od osamdesetih godina stalno se smanjivao broj stanovnika i zaposlenih Muslimana, što najbolje potvrđuje sjedište općine naselje-grad Sokolac, gdje živi 5.542 stanovnika, od toga 5.162 Srba, Hrvata 10, Jugoslovena 47, ostalih 61 i 262 Muslimana ili 4,7% (podaci po popisu 1991. godine).

Ako se pogleda etnička karta BiH iz 1991. godine u svjetlu nacionalnih boja kojima je išarana, općina Sokolac se doima kao velika tamna mrlja nepravilnog oblika na zelenoj podlozi.[3] Možda je poređenje još primjerenije ako se kaže da na karti glasinačka visoravan zajedno sa planinom Romanijom sliči i velikom nosaču aviona u zelenom moru koje je išarano velikim brojem otočića i hridina. Slika pred nama rezultat je stoljetnih etničkih prilika koje su vladale u istočnoj Bosni do agresije na BiH 1992. godine. Istočno od općine Sokolac nalazi se teritorija općine Rogatica u kojoj je prema popisu stanovništva iz 1991. godine, živjelo 60,4% Bošnjaka, 38,4% Srba, 0,1% Hrvata, i 1,1% ostalih. Sjeverno i sjeverezapadno je općina Olovo, u kojoj je prema popisu stanovništva iz 1991. godine živjelo 75% Bošnjaka, 18,9% Srba, 3,9% Hrvata i 2,2% ostalih. Zapadno je sarajevska općina Stari Grad u kojoj je prema popisu stanovništva BiH iz 1991. godine živjelo 78% Bošnjaka, 10,2% Srba, 2,4% Hrvata i 9,4 ostalih. Na sjeveru i sjeveroistoku je općina Han Pijesak, u kojoj je prema popisu stanovništva BiH iz 1991. godine živjelo 58, 3% Srba, 40,1% Bošnjaka, 0,1% Hrvata i 1,5 ostalih. Na jugu i jugozapadu je općina Pale, gdje je prema popisu stanovništva BiH iz 1991.

3) *Etnička karta BiH*, Sarajevo, 1991. godine

godine živjelo 69,1% Srba 26,7% Bošnjaka 0,8% Hrvata i 3,4% ostalih.[4]

Zbog svog izuzetnog strateškog položaja, u planovima za agresiju na BiH 1992. godine i genocid nad Bošnjacima Glasinac je dobio izuzetno mjesto. Kao najjače etničko uporište Srba u istočnoj Bosni, on je i poslužio kao svojevrstan nosač agresorskih aviona iz Srbije i Crne Gore za vrijeme agresije na BiH. Kao i u svojoj hajdučkoj prošlosti - zajedno sa četničkom paradržavnom prijestolnicom na Palama - iznova je postao najpoznatiji zločinački centrar iz kojega su pokretane i odakle se pokreću brojne agresorske ofanzive protiv Bošnjaka; od opsade i granatiranja Sarajeva do Olova, Žepe, i Goražda. U vrijeme agresije na BiH 1992.-1995. godine ovo tradicionalno i historijsko područje najveće pravoslavne hajdučije na tlu BiH čini osnovnu duhovnu i populističku logistiku centru Karadžićevoj paradržavi u Bosni.

Tokom 1991. godine na području općine Sokolac izvršene su brojne duhovne i fizičke pripreme glasinačkih Srba za agresiju na BiH. Proglašena je paradržavna tzv. Srpska autonomna oblast Romanija, koja je izabrala svoju vladu i ostale paradržavne organe. Uspostavljene su čvrste veze sa državnim i vojnim organima Srbije i bivše JNA odakle su stizale osnovne smjernice i upute za agresiju i genocid. Trajanje agresije i genocida nad Bošnjacima u vrijeme nastanka ove knjige onemogućava da se na osnovu više historijskih izvora dublje sagledaju svi oblici i aspekti navedenih veza. Pa, ipak, i na osnovu trenutno raspoloživih historijskih izvora vidi se da su veze tzv. SAO Romanije i Srbije bile čvrste i stabilne.

U dogovoru Ministarstva odbrane vlade SAO Romanija sa Glavnim štabom oružanih snaga Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i komandom Druge vojne oblasti, neutvrđenog datuma i mjesta, dogovoreno je da se pod patronatom Ministarstva odbrane Republike Srbije na Glasincu oformi ratna bolnica - u Podromaniji - Sokolac. Iz dopisa Ministarstva odbrane SAO Romanija, broj 10-9/92. od 10. februara 1992. godine dostavljenog pomoćniku saveznog sekretara za narodnu odbranu za pozadinu, Ministarstvu odbrane Republike Srbije, Komandi 2. vojne oblasti, Ministarstvu zdravlja Republike Srbije, Sanitetskoj upravi SSNO, Crvenom krstu Jugoslavije, Udruženju Srba iz BiH, Matici iseljenika, Mini-

4) Statistički podaci popisa stanovništva BiH iz 1991. godine, Sarajevo, 1991. g.

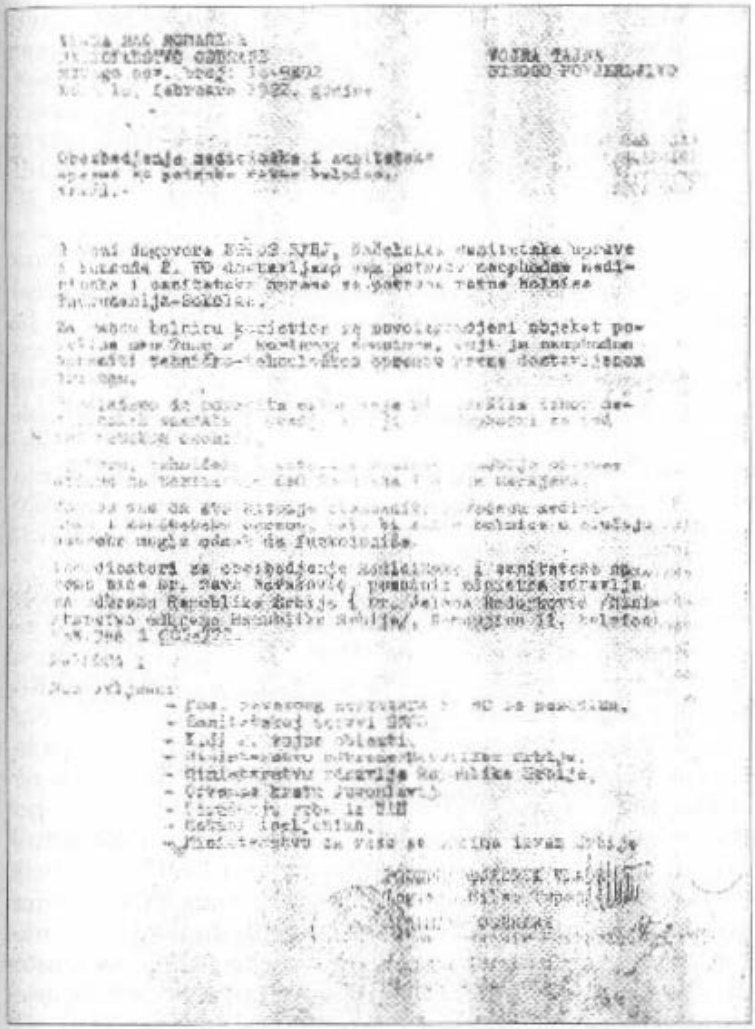

starstvu za veze sa Srbima izvan Srbije - kojim se iskazuju potrebe neophodne medicinske i sanitetske opreme za ratnu bolnicu - vidi se da su za koordinatore za osiguranje medicinske i sanitetske opreme planirani dr. Sava Novaković, pomoćnik ministra zdravlja za odbranu Republike Srbije, i dr. Jelena Radojković.[5] Istovremeno, zahtjevom broj 10-8/92., od 10.2.1992. godine, Ministarstvo odbrane vlade SAO Romani-

5) Bilten Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, broj 3, Sarajevo, 1993., str. 6

ja, na osnovu prethodnog dogovora sa pomoćnikom saveznog ministra za rad, socijalnu i boračku zaštitu Andrijom Merenikom, za potrebe ratne bolnice u Podromaniji od predsjednika vlade Republike Srbije Radomana Božovića zatražilo je dva helikopotera.[6] U ime Vlade SAO Romanija dopise su potpisali: potpredsjednik vlade ing. maš. Milan Tupajić, ministar odbrane major Dragomir Krstović i komandant štaba TO SAO Romanija Slobodan Batinić.

Iz dopisa i zahtjeva Ministarstva odbrane tzv. SAO Romanija, od 10. 2. 1992. godine, upućenih velikom broju saveznih i republičkih vojnih i civilnih organa i organizacija bivše Jugoslavije i Republike Srbije, očito je da je agresija na BiH prethodno planirana uz široku koordinaciju i učešće najviših vojnih i civilnih organa i organizacija bivše Jugoslavije i Republike Srbije, iz čega proizlazi i njihova odgovornost za agresiju i genocid. Najviše vojno i političko rukovodstvo bivše Jugoslavije i Republike Srbije, na čelu sa srpskim predsjednikom Slobodanom Miloševićem, odgovorno je za agresiju i genocid nad Bošnjacima Glasinca i BiH.

Đurđevdan stoljećima označava dan proljetnog buđenja i sastajanja pravoslavnih hajduka. U maju 1991. godine na đurđevdan, srpska Radikalna stranka iz Srbije - u skladu sa stoljetnim izvozom srpske državne hajdučije u Bosnu - na Romaniji je organizirala veliki četnički zbor. Za mjesto održavanja zbora izabran je prostor pored pećine najpoznatijeg romanijskog hajduka Starine Novaka. Zboru je prisustvovalo nekoliko hiljada romanijskih i glasinačkih Srba kojima se u podužem govoru obratio "Vojvoda" Vojislav Šešelj, predsjednik Srpske radikalne stranke koja nastavlja fašističke tradicije srpskih četnika iz vremena Drugog svjetskog rata. U svom govoru - koji su prenijela sva sredstva ifnormiranja i svi mediji u Srbiji i Crnoj Gori - Šešelj je otvoreno pozvao na uništenje Bošnjaka. Okupljene romanijske i glasinačke Srbe podsjetio je na njihove hajdučke pretke i tradicije i pozvao ih da oči-

6) Isto

7) Najveći dio građe na osnovu koje su napisane glave II., III. i IV. knjige odnosi se na dobrovoljno i slobodno date autentične izjave preživjelih svjedoka zločina. Prikupljene su od glasinačkih Bošnjaka tokom 1992., 1993., i 1994. godine na inicijativu i u organizaciji autora i Centra za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava općine Novi Grad u Sarajevu. Za glasinačko selo Novoseoce napravljen je i poseban dosje. Početkom 1995. godine Centar u Općini Novi Grad prestao je s radom, a sva prikupljena grada pohranjena. Arhiv instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, inv. broj 4143. u daljem tekstu skraćeno; AI i broj.

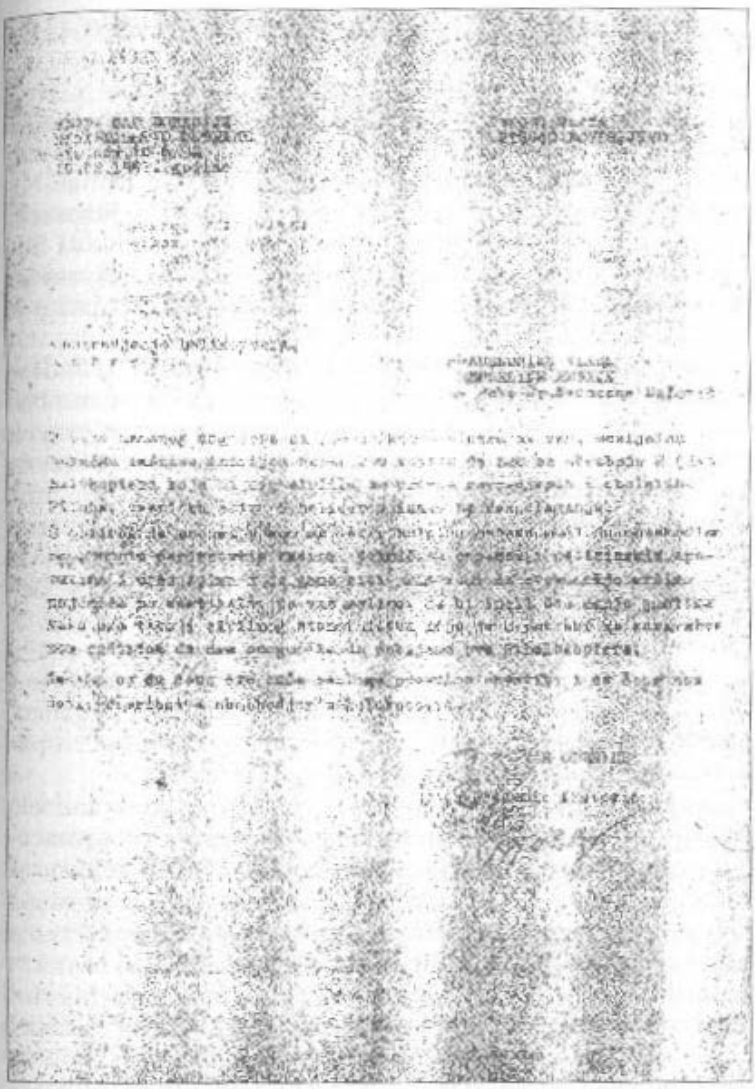

ste porostore tzv. SAO Romanije od Bošnjaka. Eksplicitno je naveo dva bošnjačka sela za koja je rekao da ih treba etnički očistiti: Novoseoce na Glasincu i Mičivode na širem području Glasinca.[7]

PRVI ČETNIČKI ZLOČINI NA PODRUČJU OPĆINE SOKOLAC

Kako pokazuju do sada prikupljeni izvori, prve zločine učinjene nad Bošnjacima na Glasincu, u aprilu 1992. godine, četnici su počinili na zloglasnoj barikadi u Podromaniji. Na poznatoj raskrsnici putova koji vode u Sarajevo, Rogaticu, Olovo i Sokolac četnici su kontrolirali saobraćaj koji je za Bošnjake imao samo jedan smjer: hiljade izbjeglica i prognanika bježalo je iz pravca Foče, Goražda, Višegrada i Rogatice u pravcu Sarajeva i Olova.

Dana 30. 4. 1992. godine oko 14 sati na barikadi u Podromaniji četnici su zaustavili izbjeglički konvoj od šest autobusa i dva minibusa koji se kretao iz pravca Rogatice u pravcu Olova i Sarajeva. Desetak naoružanih četnika, čiji identitet za sada nije poznat, naredili su svim Bošnjacima muškarcima starim od 18 do 60 godina da izađu iz vozila. Na navedeni način zarobili su više od 20 Bošnjaka, čija dalja sudbina nije u potpunosti poznata. Tu se izgubio trag Seadu Ikoviću iz Goražda, koji je odvojen od supruge i djeteta.[8] Istovremeno, iz zaustavljenog luksuznog automobila "zastava 101" izveden je i razdvojen od supruge i dvoje maloodbne djece Mirsad Čovrk (36) iz Filipovića, Foča. Isti dan je vraćen u Rogaticu, odakle se sutradan javio telefonom supruzi u Sarajevu, a potom mu se izgubio svaki trag.[9]

Sredinom aprila 1992. godine agresorske jedinice zauzele su Zvornik i zarobile hiljade civila Bošnjaka. U nezapamćenom genocidu sa područja grada i općine Zvornik ubijeno je i nestalo 3.500 - 4.500 zvorničkih Bošnjaka.[10] Za mnoge od njih nije poznato gdje su i na koji način su ubijeni. Prema provjerenim podacima, više kamiona zarobljenih zvorničkih Bošnjaka sokolački vozači Srbi na svom povratku iz Srbije dovezli su u Sokolac.[11] Nije poznato šta se dogodilo sa zarobljenim i na Sokolac dovezenim Zvorničanima. Pretpostavlja se da su pobijeni. Moguće je da su, u jeku poljoprivredne sezone na Glasincu, u toku 1992. godine jedno vrijeme korišteni i

8) AI 3166
9) AI 4225
10) Informaciju o približnom broju ubijenih i nestalih Zvorničana autor je dobio od Udruženja Zvorničana u Sarajevu. Udruženje stalno održava veze sa ograncima udruženja u zemlji i svijetu i sa ostalim organizacijama koje mogu pružiti podatke o nestalim i ubijenim.
11) AI 4143

kao ropska radna snaga u obavljanju poljoporivrednih radova. Neki od glasinačkih Bošnjaka još su krajem septembra 1992. godine vidali nepoznate zarobljenike kako pod četničkom pratnjom kopaju krompir na sokolačkom poljoporivrednom dobru.[12]

Znatno prije agresije na BiH rijetki Bošnjaci i Hrvati koji su stanovali u Sokocu našli su se na udaru sokolačkih ekstremista. Tako su, prema izjavi N.N., još 17. januara 1992. godine u njegov stan došli Curović Zdravko, po zanimanju autoprijevoznik, stalno nastanjen u Sokocu i neki Tešanović (ime nepoznato) iz sela Cvrčići, općina Sokolac, ranije radio i živio na nekom otoku u Dalmaciji, a poslije agresije na Hrvatsku vratio se u Sokolac. Otvoreno aludirajući na stan N.N., sa ciljem da ga njegov vlasnik napusti, Tešanović je fizički nasrnuo na vlasnika stana. Rukama ga je počeo daviti i povrijedio ga u predjelu bubrega. Mada je napadnuti dozivao u pomoć svoje komšije Srbe, niko nije priskočio da mu pomogne. Uspio je nekako da se sam odbrani. Kad je, kasnije, zatražio zaštitu u sokolačkom SUP-u od načelnika Zorana Cvijetića dobio je odgovor: "šta ti ja mogu".[13]

Početkom agresije na BiH 1992. godine položaj zaposlenih Bošnjaka u Sokocu ubrzo je postao sličan položaju logoraša na prisilnom radu u njemačkim preduzećima za vrijeme Drugog svjetskog rata. Onima koji su bili zaposleni u stolariji "Šipad Romanija" u Sokocu naređeno je, između ostalog, da prave mrtvačke sanduke za poginule četnike. U toku rada zaposleni Srbi prema njima su se odnosili kao prema roblju. Svaki zaposleni Bošnjak dobio je po jednog Srbina iz preduzeća koji je imao zadatak da ga kradom nadzire i špijunira.[14] Verbalne uvrede i psovke Bošnjaka postale su svakodnevna pojava. Bošnjaci su trpili i radili nadajući se boljem. Međutim, 14. maja 1992. godine jedan od zaposlenih Srba u stolariji "Šipad Romanije", Slobodan Joković,[15] obratio se svim zaposlenim Bošnjacima i rekao im: "Za Muslimane ovdje više nema posla. Ko sutradan dođe na posao, bit će zaklan." Sutradan niko od Bošnjaka koji su bili zaposleni u stolariji nije smio otići na po-

12) AI 4183
13) AI 4205
14) AI 4200
15) Slobodan Joković, rođen oko 1955. godine, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju stolar, bio zaposlen u stolariji šipad Romanija, oženjen, otac jednog ženskog djeteta; isto

sao. Na sličan način, sredinom maja 1992. godine, otjerani su sa posla i svi ostali Bošnjaci koji su bili zaposleni u ostalim sokolačkim preduzećima.[16]

SOKOLAČKI PROSVJETNI RADNICI - NAJVEĆI ČETNIČKI EKSTREMISTI

Od nastanka srpskog "Načertanija" kojim su zacrtane osvajačke težnje Srbije prema BiH, pored srpskih svećenika u Bosni, vrlo važnu ulogu u širenju velikosrpske nacionalne ideje imali su srpski učitelji. Njihova djelatnost na propagiranju i širenju velikosrpske nacionalne ideje među pravoslavnim vlaškim stanovništvom Bosne za vrijeme turske vlasti odvijala se u najvećoj tajnosti. U Sarajevu je 1851. godine osnovan srpski školski odbor koji je okupljao sve srpske učitelje zaposlene u Bosni. Svaki član odbora imao je zadatak da kod pravoslavnog stanovništva Bosne tajno budi srpsku nacionalnu svijest i smisao za srpsku zajednicu i da o svom uspjehu obavještava svoje drugove i centralnu komisiju u Sarajevu.[17] Istovremeno, putem svojih ličnih posjeta Srbiji, srpski učitelji u Srbiji su dobijali neposredne instrukcije za svoj "revolucionarni" rad.[18]

Osnivanjem srpske osnovne škole u Sokocu, 1871. godine, i srpske pravoslavne crkve, 1876. godine, nastali su glavni centri glasinačke velikosrpske propagande. I na osnovu najpovršnije retrospektive njihovog dosadašnjeg djelovanja na Glasincu nameće se nedvojben zaključak da su njihovi osnovni ciljevi od 1871. godine do danas ostali potpuni isti: razbijanje Bosne i njeno pripajanje Srbiji. Svi srpski glasinački učitelji i sveštenici od 1871. godine do danas bili su i ostali u službi velikorspke osvajačke politike prema Bosni. Za vrijeme austrougarske vlasti i od stvaranja Kraljevine SHS 1919. godine do 1945. godine njihova protubosanska djelatnost bila je i tajna i javna. Za vrijeme komunističke i socijalističke Jugoslavije - čije je vodstvo na čelu sa Josipom Brozom Titom uspijevalo da obuzda velikosrpski nacionalizam - njihova djelatnost odvijala se tajno. U poslijeratnom komunističkom razdoblju

16) Isto (upor. AI 4192 i AI 4179)

17) Vladislav Skarić, Stevo Petranović, učitelj i nacionalni agitator, izabrana djela, knjiga II., Sarajevo 1985., str. 217

18) Isto, str. 216 (Upor. V. Skarić. Iz prošlosti Bosne i Hercegovine, Izabrana djela, knjiga II.I, Sarajevo 1985., str. 62-71)

putem perfidne kadrovske politike, zloglasne moralno-političke podobnosti, itd., sokolački prosvjetni kadar je etnički homogeniziran i srbiziran. Svojim nacionalističko-prosvjetnim radom u razdoblju od 1945. do 1992. godine on je odgojio generacije najodanijih Miloševićevih i Karadžićevih pristalica i najveći zločinaca. Sa početkom agresije na BiH uzeo je i neposredno učešće u agresiji i genocidu nad Bošnjacima.

Znatno prije agresije na BiH pojedini sokolački prosvjetni radnici srpske nacionalnosti, zajedno sa svojim učenicima Srbima organizirali su nacionalističke i šovinističke akcije protiv glasinačkih Bošnjaka. Tako je godinu dana prije agresije Miroljub Krunić[19], zaposlen u Srednjoškolskom centru u Sokocu, vodio svoje učenike Srbe da kamenuju džamiju u selu Alibegovići kod Kneževine. O ovoj tipično profašističkoj i nacionalističkoj akciji - koja je okončana razbijanjem stakala na prozorima džamije i verbalnim uvredama na račun islama i Bošnjaka - postoji više autentičnih svjedočenja.[20]

U toku agresije na BiH i genocida nad Bošnjacima gotovo svi vojno sposobni sokolački prosvjetni radnici srpske nacionalnosti svoje školske dnevnike zamijenili su puškama i gotovo svi su uzeli i neposredno učešće u genocidu nad glasinačkim Bošnjacima: Milorad Savić, Miroljub Krunić, Milomir Grajić, Nenad Pržulj, Savo Janković, Mirko Malović, Mićo Abazović, Radomir Kovačević, itd. [21] Od navedenih, najveću odgovornost za pravi bošnjački holokaust svakako snosi profesor matematike Milorad Savić, koji je bio komandant zloglasne tzv. II. romanijske motorizovane brigade. Navedena četnička vojna jedinica pod Savićevom komandom izvršila je brojna ubistva i pljačke - o čemu se čitalac može informirati i u posebnim poglavljima koja se odnose na stradanje pojedinih glasinačkih sela.

Od izbijanja agresije na BiH do 15. maja 1992. godine - kad su bošnjačka djeca prestala pohađati osnovnu i srednju školu u Sokocu - nije prošao niti jedan školski dan koji nije bio ispunjen plačom i suzama bošnjačke djece.[22] Po ugledu na svoje nastavnike i roditelje, srpska djeca počela su da maltretiraju bošnjačku, da ih nazivaju balijama i Turcima, da im psuju tur-

19) Širi generalni podaci o navedenom licu nalaze se u poglavljima knjige koja se odnose na osobe za koje se sumnja da su počinile zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
20) AI 4205
21) kao pod 19
22) AI 4198

sku mater, da im na klupama gdje sjede crtaju dio šake sa tri prsta, da im ubacuju petarde u školske tašne, itd. Imitirajući odrasle pripadnike svog naroda, svoje nastavnike i svoje roditelje, srpska djeca počela su dolaziti u školu odjevena u maskirne uniforme - što je postao modni hit - sa vojnim opasačima za koje su kačila bajonete, pa i prave bombe. Učenici srpske nacionalnosti skloniji nasilju počeli su i fizički nasrtati na učenike Bošnjake.[23] Tako su osnovna i srednja škola u Sokocu sve više postajale mučilišta bošnjačke djece koja su, ni kriva ni dužna, postala neposredan odgojno-obrazovni cilj svojih srpskih nastavnika i velikosrpske mržnje i fašizma.

Po ugledu na svoje muške kolege, i neke nastavnice Srpkinje početkom agresije stavile su se u funkciju četničke fašističke propagande čiji je cilj da kod cjelokupnog srpskog stanovništva stvori što veću mržnju prema Bošnjacima. Dušanka Krgušić, nastavnica geografije u Osnovnoj školi u Sokocu, u duhu najcrnje gebelsovske propagande, nije prezala ni od najgnusnijih laži da bi među djecom posijala mržnju i otrovala njihova srca.[24]

---

23) Isto, (Upor. AI 4196)

24) O prilikama u osnovnoj školi Slaviša V. Čiča u Sokocu na početku agresije na BiH 1992. g. i nastavnici DUŠANKI KRGŠIĆ učenica V-II. razred N. N. između ostalog, u svojoj izjavi je istakla:

..... "Posebno teške prilike po muslimansku djecu nastupile su kad je u naš razred, kao izbjeglica - kako su nam rekli - došao NEBOJŠA MARIĆ, učenik. Kako je javno više puta pričao, Muslimani su ga protjerali iz Kasindola kod Sarajevu, kako su opljačkali njegovu porodicu i između ostalog, ukrali im automobil "Golf", kako Muslimani sami ruše Sarajevo i za to optužuju Srbe, kako je on lično vidio kako su dvije granate udarile i eksplodirale na zgradi Alije Izetbegovića a ispalili su ih Muslimani, itd. Koliko se sjećam, on je u naš razred došao 6. aprila 1992. g.

Dolaskom Marić Nebojše, svakog časa geografije koju nam je predavala nastavnica DUŠANKA KRGUŠIĆ on je, na insistiranje pomenute nastavnice, ponavljao svoju priču da je svi dobro upamte. Dok je on govorio muslimanska djeca pognute glave morala su sve da slušaju a kad bi završio sa pričom nju je nastavljala nastavnica. Najčešće, govorila je: "Eto, djeco, kakve su balije i kako progone Srbe".

..... Kad sam kao izbjeglica pristigla u Sarajevo iznenadila sam se kad sam saznala da Kasindol, odakle je navodimo protjeran Nebojša Marić, nikad nije bio u muslimanskim rukama i da je sve što sam više puta slušala u školi u Sokocu najobičnija četnička laž." AI 4198

STRATEGIJA GENOCIDA NAD GLASINAČKIM BOŠNJACIMA 1992. GODINE

Analizom dosadašnjeg toka agresije i genocida nad Bošnjacima 1992.-1995. godine lahko se uočava jedna činjenica: na četničkom udaru prvo su se našli oni Bošnjaci koji su živjeli u graničnim općinama Bil I prema susjednoj Srbiji. Stvaranje velike Srbije teče po geografskoj logici proširenja Srbije na Bosnu i Hercegovinu, od bližeg ka daljem. Sa osvajanjem općina Bijeljina, Zvornik, Bratunac, Višegrad, Foča, jedinice bivše JNA i paravojne četničke formacije iz Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine od aprila 1992. godine svoje osvajačke aktivnosti postepeno su prenosile na zapad. Analizom agresorske doktrine genocida nad Bošnjacima iz onih općina istočne Bosne koje gravitiraju Sarajevu, nedvojbeno se nameće opći zaključak: vojno sposobne Bošnjake sa područja Goražda, Rogatice, Pala, Sokoca, Han-Pijeska - koji su mogli pružiti oružani otpor agresoru - agresor je odmah hapsio, zatvarao u svoje ad hoc logore, ubijao ili razmjenjivao za svoje zarobljene borce. Bošnjačkim ženama i djeci, u načelu, dozvoljavao je da izbjegnu i da se u velikom broju koncentriraju u najveći koncentracioni logor u svijetu - u Sarajevo. Njihovo ubijanje u Sarajevu od 1992. do 1995. godine neprekidno traje; do proglašenja Sarajeva sigurnosnom zonom UN vršeno je granatama i ubijeno je više od 10.000 ljudi, a nastavlja se opsadom i sprečavanjem slobodnog dotoka hrane i osnovnih životnih potreba stanovništva.

Zahvaljujući činjenici što općina Sokolac ne graniči sa Srbijom Bošnjaci sa područja općine nisu odmah osjetili sve strahote agresije i genocida. Međutim, već 4. aprila 1992. godine neki od njih mogli su da vide svoju sudbinu. Oko 70 žena, djece i staraca Bošnjaka protjeranih iz okoline Foče i Goražda četnici su autobusima dovezli u selo Šahbegoviće. Na putu do Šahbegovića podlegao je jedan stariji Bošnjak nepoznatog identiteta. U Šahbegovićima je skupina ostala 12 dana, a potom je nastavila put u pravcu Olova i Sarajeva. Deportacijom skupine od Foče i Goražda do Olova i Sarajeva rukovodio je Slobodan Batinić, po zanimanju nastavnik; bio zaposlen u osnovnoj školi u Repušatim Lukama, Sokolac.[25]

Srpske vojne i civilne vlasti u Sokocu genocidu nad Bošnjacima pristupile su dosta oprezno. Znale su da će genocid

25) AI 3853

izazvati oružani otpor i zbog toga su nastojale prethodno oduzeti svo bošnjačko naoružanje. Da prikriju svoje prave namjere, oduzimanju su pristupili u dvije etape. U prvoj, od Bošnjaka je zatraženo da predaju svo naoružanje koje su nabavili ilegalno i na koje nisu imali uredne dozvole. Poslije prve faze - u kojoj su oduzeli određen broj naoružanja - zatražili su i svo ostalo naoružanje na koje su Bošnjaci imali dozvole, a u pitanju je bilo pretežno lovačko naoružanje. Neposrednoj predaji naoružanja obično su prethodili pregovori sa predstavnicima pojedinih bošnjačkih sela. Ispred samoproglašene vojne i civilne vlasti u Sokocu u pregovorima su učestvovali najviši predstavnici srpske vojne i civilne vlasti, poput Delivoja Tošića, predsjednika općine Sokolac, Milorada Savića, komandanta II. motorizovane romanijske brigade, itd. Svojim učešćem u pregovorima, oni su oduzimanju bošnjačkog naoružanja nastojali dati najviši legalitet i legitimitet. Svim Bošnjacima koji predaju naoružanje garantirali su ličnu i imovinsku zaštitu i sigurnost. Međutim, njihova obećanja bila su najobičnija farsa. Poslije predaje naoružanja redovno su slijedila ubijanja.[26]

U toku genocida nad Bošnjacima općine Sokolac stradalo je 20 naselja sa isključivo bošnjačkim stanovništvom i 23 naselja u kojima se Bošnjaci živjeli zajedno sa Srbima. Do 1995. godine jedini izuzetak čini bošnjačko selo, Vrhbarje, koje je pošteđeno da bi se iskoristilo u propagandne svrhe Karadžićeve paradržave i koje do 1995. godine, u suštini, predstavlja bošnjački rezervat sličan rezervatu sjevernoameričkih Indijanaca. Sva ostala naselja općine stradala su po jedinstvenoj metodologiji genocida koju je agresor brižljivo pripremio i proveo u djelo u ljeto 1992. godine - zaključno sa 22. 9. 1992. godine, kad je stradalo najveće glasinačko bošnjačko selo Novoseoci. Relativno veliki broj bošnjačkih naselja i broj od oko 5.000 Bošnjaka koji su žrtve genocida zahtjevat će jedan dugogodišnji, mirniji period istraživanja. Tek tada bit će moguće spoznati sve relevantne podatke o genocidu: o broju ubijenih, ranjenih, silovanih, protjeranih, uništenim i opljačkanim materijalnim dobrima, svim počiniteljima zločina, itd. Pa, ipak, i na osnovu do sada prikupljenih autentičnih izjava svjedoka zločina,moguće je stvoriti približnu sliku o genocidnim događanjima u Sokocu i na širem području Glasinca 1992. godine.

26) AI 1821 (Upor. Genocid u Novoseocima 22. 9. 1992., Oduzimanje bošnjačkog naoružanja)

Sjedište općine Sokolac bio je agresorsko sjedište odakle su pokretane sve akcije genocida za šire područje Glasinca. U Sokocu se nalazio i zloglasni četnički logor - u prostorijama osnovne škole.

U toku genocida nad Bošnjacima Glasinca i općine Sokolac 1992. godine stradao je veliki broj Bošnjaka koji nisu živjeli na području općine. Neke od njih agresor je planski doveo u Sokolac - kao što se dogodilo sa skupinom zarobljenih Zvorničana krajem aprila 1992. godine - a neke je, dok su preko prostora općine Sokolac pokušavali pobjeći u pravcu Olova i Sarajeva, uhvatio i pobio. Dana 15. 6. 1992. godine u selo Kaliminaće dobahuljao je ranjeni N.N., iz Višegrada. Ruke su mu bile čvrsto vezane žicom koja se duboko usjekla u kožu. Uspio je pobjeći sa masovnog stratišta koje se nalazi na području općine i gdje je, prema njegovom kazivanju, pobijeno 50 radno sposobnih muškaraca civila. Svi ubijeni rodom su iz Višegrada i okolice. Ubijani su metkom i udarcima poluge u glavu žrtve. Među ubijenim, kako je istakao, bilo je i 6 Bošnjaka sa prezimenom Karaman: otac, dva sina i dva bratića. Pošto je od ranije jedno vrijeme radio u Sokocu, dobro je poznavao neke od zločinaca. Prema njegovom kazivanju, zločin su počinili: Petko Simić, Nešo Bakmaz, Simo Vukojičić, Kojo Vukojičić, Milomir Vukojičić, svi nastanjeni na području općine Sokolac.[27]

Poučeno tragičnim događajima i nezapamćenim genocidom koji je prvo zahvatio susjedne, granične općine sa Srbijom, bošnjačko stanovništvo sa područja općine Sokolac već u junu 1992. godine počelo je masovno bježati prema Olovu i Sarajevu. U bošnjačkim selima ostajali su pretežno stariji ljudi, civili, koji su nastojali sačuvati seoska imanja. Tako je u vrijeme tenkovskog upada u selo Kruševci, 12. 7. 1992. godine, u selu bilo 10 muškaraca civila i samo dvije žene.[28] Dana 26. jula iz Džindića je u pravcu Sarajeva agresor prisilno je deportirao samo 5 muškaraca civila - od kojih je Bektu Džindu i Husu Džindu usput ostavio kao zarobljenike u logoru u Sokocu - i 12 žena i djece.[29] Prilikom okupacije sela Šahbegovići 28. jula 1992. godine četnici su u selu zatekli 6 muškaraca i 6 žena, dok je najveći broj stanovnika ranije pobjegao.[30] Dana 20. 9. 1992.

27) Isto, (Upor. AI 4219)
28) AI 3867
29) AI 3852
30) AI 1829

godine, kad je napadnuto selo Kuti, u selu su se nalazila 22 muškarca.[31] Jedini izuzetak bilo je najveće bošnjačko glasinačko selo Novoseoci, u kojme je agresor na jedan izuzetno perfidan način uspio zadržati skoro cjelokupno stanovništvo do 22. 9. 1992. godine - kad je došlo do najvećeg genocida.

Za sve naivne Bošnjake općine Sokolac koji su se nadali da će četnički zločini prestati i koji su i dalje ostajali kod svojih kuća, izuzetno svirep zločin u selu Točijonik, počinjen 16. jula 1992. godine, bio je jedna od posljednjih opomena koja nije ostavljala nikakve dileme. Četnici su zaklali cjelokupnu porodicu Saliha Dautovića, mjesnog šumara. Zaklani su: Salih Dautović, rođen 1950. godine, i njegov sin Amir, rođen 1969. godine, Salihova kćerka Amira, rođena 1970. godine, Salihova supruga Zula, rođena 1952. godine, Salihova majka Haska, stara oko 80 godina. Uz porodicu Saliha Dautovića, u Salihovoj kući u isto vrijeme zaklane su i njihove komšije iz istog sela: Kasim Cvrk, star oko 55 godina, i njegov sin Enver, star 23 godine. Prema izjavama preživjelih Bošnjaka, Salih je živio u uvjerenju da će ga četnici poštedjeti zajedno sa porodicom. Dodvoravao im se na razne načine, često ih častavao i uvjeravao u svoju lojalnost. Prema izjavama svjedoka, za zločin su odgovorni: Vojislav Vukojičić[32], četnički vojvoda iz Točijonika, predratni ekstremist i nekažnjeni ubica, Novica Đerić[33] iz Grbića, Sokolac, i Rade Bakmaz, zvani Pčela, četnički vojvoda iz susjednog sela Harbinje - Kalimanići.[34]

Hronološkom analizom genocida nad Bošnjacima Glasinca i općine Sokolac uočava se da je agresor svoje prve genocidne radnje usmjerio prema onim bošnjačkim selima koja se nalaze na sjeveru općine, u pravcu općine Olovo. U Olovu se nalazila teritorija pod kontrolom Armije BiH. Četnici su genocidom spriječavali širenje teritorije pod kontrolom Armije BiH na prostore bošnjačkih sela koja su se nalazila u sjever-

31) AI 2367

32) VOJISLAV VUKOJIČIĆ, od oca NIKOLE i majke MILEVE rođen oko 1955. godine, stalno nastanjen u selu Točijonik, po zanimanju vozač, bio zaposlen u GRAS-u u Sarajevu, od ranije poznat kao ekstremista, pred agresiju na BiH u "Zelenom signalu" u Sarajevu iz pištolja ubio sekretaricu signala a potom pobjegao i priključio se srpskim dobrovoljcima u agresiji na Hrvatsku. AI 4219

33) NOVICA ĐERIĆ, od oca LJUBOMIRA, rođen oko 1967. g., stalno nastanjen u selu Grbići opć. Sokolac, po zanimanju šumski tehničar, oženjen, bio zaposlen u ŠIP Romanija Sokolac, Isto

34) Isto (Upor. AI 1821)

nom dijelu općine Sokolac. Tako je 4. jula 1992. godine Milan Tupajić naredio svim Bošnjacima koji su živjeli na području Mjesne zajednice Kaljina - gdje se nalazi dvadeset bošnjačkih sela - da se moraju odmah iseliti. Veći broj Bošnjaka se kolebao da li da se iseli i ostavi svoja ognjišta i okupio se u selima Meljine, Vrh i Miletina. Četnici su na okupljene otvorili artiljerijsku vatru, od koje su stradale 4 žene: Sevda Mujičić, Melča Ivazović, Mejra Berkovac i supruga Pašana Borozana. Prema izjavi jednog od svjedoka, Mejru Berkovac lično je ubio Milomir Batinić iz sela Babine, Sokolac.[35]

Poslije oružanog napada i bošnjačkih žrtava koje su pale u selima Meljine, Vrh i Miletine 4. jula 1992. godine, najveći dio bošnjačkog stanovništva koje je živjelo u sjevernom dijelu općine Sokolac izbjegao je u pravcu Olova. Njihova sela i sva njihova imovina ostajali su prepušteni četničkoj pljački.

Strategija genocida nad onim bošnjačkim selima koja su se nalazila u unutrašnjosti općinske teritorije i koja su bila u srpskom okruženju zasnivala se na lukavom planu agresora po kojme je planirano da Bošnjaci prethodno obave sve svoje poljoprivredne radove i da srede svoju ljetinu - čija pljačka je unaprijed ukalkulirana.[36] Čini se da je za početak njihovog genocida bio određen 15. juli 1992. godine, na šta upućuje uhvaćena radio poruka upućena četnicima putem Radio Romanije na Sokocu 7. jula 1992. godine. Po navedenoj poruci, svi pripadnici II. motirizovane romanijske brigade bili su dužni da svu (opljačkanu) stoku dotjeraju na Ravnu Romaniju na čuvanje za potrebe srpske vojske, "a ostalo po vojnoj strategiji iza 15. jula."[37] Iz uhvaćene radio poruke može se zaključiti da je pljačka bošnjačke stoke na području MZ Kaljina počela i prije planiranog datuma - 15. jula 1992. godine, što je bio razlog da se uputi poruka. Ona je u potpunom skladu sa naređenjem potpredsjednika Vlade SAO Romanija Milana Tupajića kojim je, 4. jula 1992. godine, naredio Bošnjacima nastanjenim na području MZ Kaljina da se odmah moraju iseliti. Poslije njihovog granatiranja i iseljenja, sigurno je da je uslijedila masovna pljačka njihove stoke.

Neuobičajen način na koji je poslata vojna radio poruka pripadnicima II. motorizovane romanijske brigade - u kojoj se nalazilo svo vojno sposobno srpsko muško stanovništvo Gla-

35) AI 3170

36) Događanja u selu Novoseoci 1992. g. nedvojbeno upućuju na navedeni zaključak. VIDI: Genocid u Novoseocima

37) AI 4219

sinca - ukazuje na njenu hitnost i želju poručioca (naredbodavca) da je čuje što više pripadnika navedene jedinice. Uz analizu njenog sadržaja, nameće se siguran zaključak da pljačka bošnjačke stoke nije tekla po predviđenom planu i da su nedisciplinirani četnici opljačkanu stoku - umjesto na Ravnu Romaniju - gonili svojim kućama. Ona na svoj način pokazuje njihovu tradicionalnu hajdučku pljačkašku svijest koja je oduvijek bila iznad nacionalne. Ona je još jedan dokaz da se agresija na BiH i genocid nad Bošnjacima ne mogu pravdati nikakvom ugroženošću Srba, nacionalnim pravima i interesima Srba u BiH, građanskim i etničkim ratom, itd. - kako neprekidno ponavlja velikosrpska propaganda. U pitanju su najobičnije ubice i pljačkaši čija se primitivna zločinačka svijest nije nimalo promijenila od srednjeg vijeka do danas.

SEZONA LOVA NA BOŠNJAKE 1992. GODINE

U ljeto 1991. godine veliki broj izbjeglica iz pravca Rogatice, Višegrada, Goražda i Foče kretao se preko prostora općine Sokolac i nastojao da se domogne Olova i Sarajeva. Bile su to manje ili veće skupine očajnika koji su uspjeli pobjeći ispod četničkog noža i koji su se borile za svoj biološki opstanak. Želja za životom instiktivno ih je vodila preko najvećih gudura i najgušćih šuma, što dalje od četničkih krvnika, što dalje na zapad u pravcu Olova i Sarajeva. Bio je to veliki egzodus ljudskih bića koja su bila prinuđena da se kriju, da se hrane šumskim plodovima, da piju vodu iz bara i potoka, da bježe od ljudskih zvijeri tamo gdje se divlje zvijeri kriju od čovjeka. Trajao je veliki lov u kojem su zvijeri lovile ljude. Na skrovitim šumskim mjestima pogodnim za lovačke čeke, pored šumskih puteva koje su izbjeglice morale preći ili pored šumskih proplanaka kuda je vodio put, četnici su čekali svoje žrtve. Na skupine izbjeglica otvarana je vatra bez ikakve najave ili upozorenja, ljudi su ubijani i ranjavani, a potom hapšeni i odvođeni u Sokolac.

Dana 10. 7. 1992. godine, oko 8 sati, u šumi Maluša kod Knežine, četnici su uhvatili skupinu od 8 ljudi, žena i djece iz sela Rakitnica, općina Rogatica. Skupina se po šumama krila više dana. Nastojala je da se prebaci na teritoriju pod kontrolom Armije BiH, u pravcu Olova. Iz skupine su izdvojili i uhapsili odrasle i radno sposobne muškarce: Hamdiju Pašića i Hasana Pašića, dok su ostale pustili da nastave put. Zemka

Pašić, supruga Hamdije Pašića, nije željela da se odvoji od muža i zajedno sa mužem i Hasanom Pašićem odvedena je u logor u Sokocu. Svi zajedno, iz logora u Sokocu, 3. 10. 1992. godine prebačeni su u novoosnovani logor u glasinačkom selu Čavarine.[38]

Dana 12. jula 1992. godine oko 8,30 sati, u planini Devetak četnici su otkrili skupinu od 29 izbjeglica iz sela Kalimanići, i na skupinu otvorili pušćanu i mitraljesku vatru. Među četnicima su prepoznati: Jovan Matić, rođen 1937. godine, nastanjen u zaseoku Klečkovac, Sokolovići, i Momir Šibalija, rođen 1939. godine u selu Mandre, Sokolovići, gdje je i nastanjen. Skupina se razbila i razbježala po šumi. Sutradan, prilikom prelaska šumskog puta kod sela Mrkalji, opoćina Han-Pijesak, iz razbijene skupine četnici su uhvatili Nazifa Bogilovića i Mušana Krluća. U blizini su uhvatili i Ramu Kulića. Uhvaćene su odveli u selo Mrkalje, gdje su ih ispitivali i tukli drvenim palicama, nogama, rukama, kundacima pušaka, itd. - puna dva sata. Od posljedica mučenja uhapšeni su padali više puta u nesvijest. Osvješćivani su hladnom vodom kojom su ih četnici polijevali. Bogiloviću su slomili jedan zub. Od uhvaćenih su zahtijevali da im kažu sa kakvim naoružanjem raspolažu Bošnjaci iz sela Kalimanići i ko ga lično posjeduje. Istovremeno, opljačkali su im svu imovinu koju su im pronašli: Kuliću 26.000 DM, a Bogiloviću 800 DM i 35.000 srpskih dinara. Potom, zavezanih očiju i ruku, ubacili su ih u neki kamion i odvezli u Han-Pijesak. Mušan Krluć bio je u komi. Krvavog i onesviješćenog četnici su ga odnijeli u nepoznatom pravcu; izgubio mu se svaki trag. Bogilović i Kulić su zatvoreni u podrum - Stanice milicije u Han-Pijesku, gdje su zadržani 10 dana. Zajedno sa njima u istoj ćeliji bili su i Halid Arukovć (1960.) iz Plana kod Žepe i neki mladić nepoznatog identiteta, iz Banje Luke. U podrumu Stanice milicije više puta nogama i rukama kao i kundakom pištolja tukao ih je unuk Jove Mijatovića, poznatog glasinačkog travara, star oko 33 godine, po zanimanju milicioner. Iz Han-Pijeska zatvorenici su prebačeni u logor u Lukavicu, a iz Lukavice u logor Kulu. Za vrijeme boravka u logoru Lukavica 28. jula 1992. godine zatvorenici su nasilno pokršteni. Oslobođeni su i razmijenjeni 21. augusta 1992. godine.[39]

38) AI 2839
39) AI 887 (Upor. AI 865)

Poslije oružanog napada na rogatičko selo Kozadre, 2. 8. 1992. godine - koje je bilo prepuno izbjeglica, među kojima je bilo i ljudskih žrtava [40] - izbjeglice su se razbježale na sve strane. Skupina od 5 izbjeglica koju je predvodio Salem Pašić krenula je u pravcu Glasinca, u glasinačko selo Novoseoce. U skupini su bili i Seid Pašić, Salemova supruga Fehma Pašić, Biba Pašić i njen sin Sead. Za razliku od svih ostalih skupina izbjeglica koje su se krile od četnika i kretale kroz najgušće šume, ova skupina je pokušala nešto drugo: kretala se putom, a njen predvodnik nosio je ispred sebe visoko uzdignutu bijelu zastavu napravljenu od čaršafa. Ispod sela Parževića skupina je zaustavljena. Poslije kratkog saslušanja, četnici su iz skupine izdvojili Seida Pašića i odveli ga u logor u Sokolac, dok su ostali nastavili put.[41] Međutim, ni ostali nisu pošteđeni zločina. Dana 22. 9. 1992.godine četnici su napali i selo Novoseoce i zarobili 44 Bošnjaka. Među njima bili su i Salem i Sead Pašić.[42]

Velika skupina izbjeglica iz Kozadara, u kojoj je bilo više od 20 ljudi, žena i djece iz napadnutog sela uspjela je pobjeći na sjever, u šumu Crni vrh. Nekoliko ih je uspjelo da se neopaženo sklone u susjedno bošnjačko selo Parževiće, koje još

40) Za vrijeme granatiranja sela Kozare 2. 8. 1992. g. poginuo je dječak EL-VEDIN (RASIMA) ČUTAHIJA, iz Rogatice. Huso Pašić (44) Haša Vražalica (oko 50) i Faruk Jasenković, rođen 1981. g. su ranjeni. Kad su ušli u selu četnici su ubili djevojku Behku Grabovica iz Dobrašine iako je bila težak psihički bolesnik. Zarobili su šestoricu ljudi iz Rakitinice; Pašić Mirsada starog oko 24 g., Eseda Pašić strog 35 g., Sariju Pašić starog 65. g. Mehmeda Brankovića starog 50 g., Nezira Brankovića starog 20 g., Nermina Čutahiju starog 18 g., - svi iz sela Rakitnica, i Fahrudin Čatića (40) iz sela Kozare. Sudbina zarobljenih nije poznata. Od četnika, prepoznati su: NENAD (ILIJE) PEROVIĆ iz Guždelja - Rogatica, i njegove komšije; DANKO (VOINA) SORAK, ZORAN SORAK, MILKO (JOVANE) KOVAČEVIĆ, DAGOLJUB KOVAČEVIĆ, brat MILJKE KOVAČEVIĆA- Iz sela Dobrašine prepoznati su: PERO (MILORADA) JOVIČIĆ,RADOVAN (TRIFKA) JOVIČIĆ, ZORAN (BUDIMIRA) JOVIČIĆ?GORAN (BUDIMIRA) JOVIČIĆ, BUDIMIR (LAZE) JOVIČIĆ, TAJO OBRADOVIĆ, RADISLAV (MARINKA) JOVIČIĆ, BRANKO TOMOKIĆ, JOVAN (MILOVANA) JOVIČIĆ, VLADO (MILOVANA) JOVIČIĆ. Iz sela u općini Rogatica prepoznati su: MIĆO UJIĆ iz Pavičinih mlina, SIN RADOMIRA UJIĆA iz Pavičinih mlina, SRETEN ARBINJA iz Pješevice, BRANKO RADONJIĆ iz Rogatice, TRIFKOVIĆ DRAGO i njegovi sinovi MILOMIR i BRANE TRIFKOVIĆ iz Rasolića. Spisak osumnjičenih nije konačan. AI 1828 (Upor. AI 4233)

41) Isto

42) Genocid Bošnjaka u selu Novoseoci prikazan je u posebnom poglavlju knjige.

uvijek nije došlo na red za genocid. Ostali su nastavili put u pravcu Olova, krećući se preko najgušćih šuma. Dana 5. 8. 1992. došli su u napušteno selo Preljubovićе, u kome je prema popisu iz 1991. godine, živjelo 128 Bošnjaka. U selu su zatekli samo dvojicu ljudi, jednu ženu i troje bošnjačke djece. Jedan od zatečenih bio je težak psihički bolesnik. Poslije kratkog odmora nastavili su put. Međutim, četnici su ih uskoro otkrili i na skupinu otvorili puščanu i mitraljesku vatru. Nasreću, niko nije pogošen i skupina je umakla u najgušću šumu, gdje je prenoćila. Sutradan, krenuli su u pravcu sela Ivazovići i izbili na jedan šumski proplanak. Iza proplanka je bila postavljena četnička zasjeda. Bez ikakvog upozorenja, četnici su na nenaoružane civile otvorili puščanu vatru. Teško su ranili u lijevu natkoljenicu Asima Kapu iz Borovska, Rogatica. Sve izbjeglice su zarobljene. Jedan od četnika koji su ih zarobili odmah je htio da ih svije pobije. Spriječio ga je komandant zasjede Sreten Arbinja, po zanimanju nastavnik, koji se sažalio na jednog četrnaestogodišnjeg dječaka, koji je bio iste dobi kao i njegov sin, i dozvolio im je da nastave put. Izbjeglice su uspjele da se probiju do dijelom napuštenog bošnjačkog sela Kuti, gdje su prenoćili. Sutradan, 9. 8. 1992. godine uzaludno su pokušavali da se prebace u pravcu Olova. Kod sela Šaševci na skupinu je ponovo bez ikakvog upozorenja otvorena puščana vatra. Skupina se ponovo razbila i u manjim grupama vratila nazad, u Kute. Izbjeglice je počela da nagriza psihoza beznađa i malodušnosti. Usljed višednevne golgote, njihove snage bile su na izmaku. Prevladalo je uvjerenje da je prelazak na teritoriju pod kontrolom Armije BiH beznadežan i da se treba predati. Istog dana, u popodnevnim satima skupina, u kojoj su bile ukupno 24 osobe otišla je u Žljebove i predala se četnicima. Predvečer, skupina je autobusom prevezena u Sokolac i u autobusu je, pod četničkom pratnjom, prenoćila ispred zgrade milicije i općinskog SUP-a. Ujutro, 10. 8. 1992. godine, autobusu je prišla grupa mahmurnih i neispavanih četnika u kojoj su prepoznati: Janković[43] - ime nepoznato, star oko 32 godine, bivši portir u fabrici "Sjemeć", Rogatica, gdje je bio i nastanjen, Zoranović[44] - ime nepoznato, rođen 1958.

43) Janković - ime nepoznato, star oko 32. g. malog rasta, debeo, zdepast, tepa kad priča, bio zaposlen kao portir u fabrici Sjemeć Šipad - Rogatica, stalno nastanjen u Rogatici.

44) Zoranović - ime nepoznato, rođen 1958. g., visok, crn, ima mladež na lijevoj strani lica, po zanimanju aktivni milicionar, bio zaposlen u stanici milicije Sokolac, stalno nastanjen u Rogatici, neoženjen.

godine, milicioner iz Sokoca, i neki Duca Lalović, star oko 25 godina, iz Rogatice. Počeli su da psuju i da maltretiraju izbjeglice. Jedan od četnika namjeravao je da zakolje jedanaestomjesečnu bebu Mirsada Šišića iz Kukavica, pa je odustao od namjere. Istovremeno, četnici su naredili da se na autobusu zatvore svi prozori i vrata, a potom su upalili motor autobusa i uključili autobusko grijanje na maksimum. U autobusu je nastao pakao. Usljed visoke temperature, odranije izmučene glađu i vodom, izbjeglice su padale u nesvijest. Kad su se zasitili svoje zločinačke predstave, četnici su iz autobusa izdvojili sve muškarce od 15 do 60 godina. Izdvojeni su: Edis Ćatić (21), Medo (Galiba) Ćatić (20), Mevludin Ćatić (17), Midhat Ćatić (15) - svi iz sela Kozadre, Rogatica, Bećir Ćutahija (40), Mesud Pašić (19), Mujo Pašić 35) - svi iz sela Rakitnica, Rogatica, Ago Kapo (50) i Asim Kapo (26) iz sela Borovsko, Rogatica, Edin Hodžić iz Kovanja i Derviš Pašić (60) iz Rogatice. Žene i djecu su istim autobusom deportirali u Sarajevo, a izdvojene muškarce u četnički logor "Sladara" u Rogatici. Svi navedeni Bošnjaci su dana 15. 8. 1992. godine prisilno odvedeni u selo Brćigovo kod Rogatice, gdje se nalazila linija fronta. Prisiljeni su da idu ispred četnika u pravcu vojnih položaja Armije BiH i da svojim tijelima četnicima čine živi štit. Potom, su svi izvedeni na masovno strijeljanje u kojme je pobijeno oko 30 zatvorenika. Božijom voljom i određenjem, strijeljanje su preživjela trojica[45] Bošnjaka. Zločin su, po naređenju četničkog vojvode Rajka Kušića iz Borika kod Rogatice, izvršili Špiro[46]- prezime nepoznato, star oko 30 godina, rodom od Zenice, i još jedan nepoznat četnik.[47]

U lovu na Bošnjake 1992. godine najcrnje poglavlje ispisale su prve komšije Bošnjaka, romanijski i glasinački Srbi. Da bi onemogućili Bošnjake da pobjegnu na teritoriju pod kontrolom Armije BiH i da bi ih zadržali u svojim selima do vremena koje je bilo predviđeno za izvršenje zločina, ograničili su im kretanje i oko sela postavili oružane straže.[48] U načelu, oni su u onim bošnjačkim selima koja su bila okružena srpskim - i koja su bila pod srpskom kontrolom - dozvoljavali Bošnjacima da idu u svoja polja i njive i da sređuju i pri-

45) Pošto su u pitanju ključni svjedoci zločina a zločinci za zločin nisu kažnjeni, identitet svjedoka se čuva u najvećoj tajnosti.

46) ŠPIRO - u pitanju je plava osoba, sa manjim zaliscima. Prema saznanjima svjedoka on je zet nekog trgovca iz sela Kozići kod Rogatice. AI 1262

47) Isto

48) AI 856

kupljaju svoju ljetinu - koju su planirali opljačkati. Svaki drugi odlazak na bilo koje druge mjesto za Bošnjake je bio rizičan i često se završavao hvatanjem, zatvaranjem, mučenjem, ili i smrću.

Dana 7. 9. 1992. godine oko 7 sati komšije Nikola (Đorđe) Subotić (25) iz Miletaca, Sokolac, Filip (Stanka) Malović (32) iz Nišana, Sokolac, i Savo (Sretena) Krunić (30) iz Geruše, Žljebovi, na lokalitetu Laze kod Mičivoda uhvatili su Hurema Murtića, stalno nastanjenog u navedenom selu. Vezali su ga i odveli u logor u Sokolac, gdje je mučen i ispitivan o bošnjačkom naoružanju u svom selu. Iz logora u Sokocu 3. 9. 1992. godine, prebačen je u logor u selu Čavarine, a iz Čavarina, 24. 11. 1992. godine, u logor Svrake kod Sarajeva. Razmijenjen je i oslobođen 9. marta 1993. godine.[49]

Sličnu sudbinu doživjeli su i Ilajrudin Hrustemović i Bekir Vrabac iz sela Kuti. Početkom septembra pošli su u Hamiće da traže svoje volove koji su nestali u šumi. I njih je uhvatila četnička grupa na čelu sa Savom (Sretena) Krunićem. I oni su odvedeni u logor u Sokocu.[50]

Od početka agresije na BiH svako bošnjačko selo na Glasincu i općini Sokolac budno su nadzirali, komšije Srbi. Na navedeni zaključak upućuju srpske straže oko bošnjačkih sela i do sada poznati slučajevi u kojima su komšije Srbi dvogledima danonoćno nadzirali pojedina sela. Svaki Bošnjak koji se kretao više od dozvoljenog postajao je sumnjiv i bivao je hapšen, mučen i saslušavan. Tako je Asim Konaković iz Parževića, nepokolebivi vjernik, i u uvjetima agresije i genocida odlazio na džumu u džamije u Novoseocima i Kramer-Selu. Njegovo kretanje četnicima se učinilo sumnjivim i 25. jula 1992. godine uhapšen je. Ovaj stariji čovjek, rođen 1921. godine, prošao je sve strahote četničkog mučenja i logora, od Sokoca i Čavarina do Svraka i Kule kod Sarajeva. Na kraju, razmijenjen je za zarobljene četnike 17. marta 1993. godine Poginuo je prilikom obavljanja islamskih dužnosti, 12. 5. 1993. godine, u toku granatiranja jedne dženaze na sarajevskom groblju Budakovići, kad je od jedne četničke tenkovske granate ubijeno 8 Bošnjaka civila.[51]

Dana 20. 9. 1992. godine na red za genocid došlo je i bošnjačko selo Mičivode. U toku ničim izazvanog napada, naj-

49) Isto
50) AI 2367
51) AI 1094

veći dio stanovništva uspio je da pobjegne u okolne šume, dok je manji dio zarobljen. U šumu je pobjeglo i jedanaestogodišnje dijete Senad Sarajčić. U općoj pometnji koja je vladala među izbjeglicama, dijete se izgubilo od roditelja i ostalo samo. Krilo se po šumama duže od dva mjeseca. Hranilo se šumskim plodovima, spavalo pod drvećem. Krajem oktobra uhvatili su ga četnici. Premda je dijete bilo živi kostur, poderane odjeće, ušljivo, unezvijereno i bolesno, i zahtijevalo hitnu medicinsku njegu, četnici su ga odveli i zatvorili u logor u selo Čavarine. U svojim izjavama više preživjelih svjedoka koji su bili zatvoreni u logor u Čavarinama istakli su da je jedan od njihovih najtežih momenata za vrijeme zatočeništva bio susret sa uhvaćenim djetetom. Kad su ga vidjeli, svima su, bez izuzetka, potekle suze. Bez bilo kakve medicinske njege, u surovim zatvoreničkim uvjetima logora Čavarine, koji se ni malo nije razlikovao od srednjevjekovnih zatvora, dijete je dijelilo sudbinu ostalih logoraša sve do ukidanja logora 15. 3. 1933. godine. Iz Čavarina je premješteno u logor Batković kod Bijeljine. U maju 1993. godine dijete je razmijenjeno za zarobljenog četnika.[52]

KONCENTRACIONI LOGOR U SOKOCU

U metodologiji uništavanja i zatiranja cjelokupnih naroda koncentracioni logori predstavljaju najveći i do danas neprevaziđeni zločinački izum koji su njemački nacisti za vrijeme Drugog svjetskog rata bili doveli do savršenstva. Danas, pola stoljeća iza Drugog svjetskog rata, u jezicima svih civiliziranih naroda svijeta ovaj genocidni pojam predstavlja jasan, prepoznatljiv, omražen i ozloglašen znak opasnosti za ljudski rod - čega su srpski fašisti i njihovi pomagači duboko svjesni. Stoga, oni su svu dosadašnju doktrinu genocida obogatili svojim originalnim i nevjerovatnim izumima koje dobronamjerno i civilizirano čovječanstvo još nije dovoljno spoznalo, niti ih je dovoljno svjesno. Za genocid nad Bošnjacima BiH oni i njihovi pomagači izmislili su perfidan eufemizam "etničko čišćenje". Od bosanskih gradova napravili su svoje koncentracione logore koje UN i Evropska zajednica još nisu nazvali njihovim pravim imenom. Gorka je istina i već sada nepobitna historijska činjenica da su najveći koncentracioni logori u svijetu Saraje-

52) AI 856

vo, Goražde, Srebrenica, Žepa, Bihać itd. Pošto je za pojam koncentracionog logora teško pronaći eufemizam koji ga ublažava, oni su u njihovom prikrivanju i zamagljivanju očiju civiliziranog i dobronamjernog čovječanstva izumili originalnu doktrinu. Kao što se zmijski ujed liječi serumom koji sadrži vrlo malu dozu zmijskog otrova, oni su svojim malim, javno obznanjenim zlom zamaglili i prikrili veće. Osnovali su male ad hoc koncentracione logore - koji su im korisno poslužili prilikom protjerivanja Bošnjaka iz pojedinih područja BiH - i u njih kasnije svjesno pustili svjetske TV-snimatelje. Svjetska javnost osudila je postojanje logora koje su oni, potom, ukinuli. Na jednostavan i efikasan način, oni su oči svjetske javnosti usmjerili sa najvećih na vrlo mali i beznačajan dio svojih zločina - koje u cijelosti nikako nisu mogli prikriti. Ukidanjem svojih malih logora oni su kod znatnog dijela svjetske javnosti stvorili lažan dojam da su prestali sa zločinima. Međutim, najveći koncentracioni logori, opsjednuti bosanski gradovi, ostali su i u njima su trajala svakodnevna ubijanja Bošnjaka - snajperima, uskraćivanjem hrane, vode, izazivanjem raznih epidemija, uskraćivanjem medicinskih potrepština, lijekova, itd. Pred zamagljenim očima svjetske javnosti na djelu je bila najsavremenija originalna genocidna doktrina nastala u Beogradu. Njeni bosanski trabanti - poput glasinačkih i romanijskih Srba - samo su puki izvršioci.

Koncentracioni logor u Sokocu osnovan je u junu 1992. godine. Nalazio se u podrumu Osnovne škole "Slaviša Vajner Čiča" u Sokocu. Sa početkom školske godine 1992./93. i dolaskom srpskih učenika u školu, logor je, 3.10.1992. godine ukinut, a njegovi logoraši premješteni u novoosnovani logor koji se nalazio u selu Čavarine kod Sokoca. On je bio tipičan ad hoc logor čije trajanje je ovisilo od dužine vremena u kojme je proveden genocid nad glasinačkim Bošnjacima. Kad je genocid okončan i kad su i posljednji Bošnjaci sa Glasinca otjerani u logor Sarajevo ili ubijani, logor u Čavarinama - koji predstavlja produženje logora u Sokocu - ukinut je, a preostali zatvorenici prebačeni u logor Batković kod Bijeljine.

LOGORAŠI U LOGORU SOKOLAC

Kako pokazuju do sada prikupljene izjave svjedoka koji su boravili u logoru u Sokocu, prvi logoraš koji je doveden u logor bio je Sejdo Karić, sin Alije, stalno nastanjen u Sara-

jevskom naselju Dobrinja IV.[53] Poslije njega, dovođeni su ostali.

Dana 10. 7. 1992. godine u logoru su se nalazili: Hasib Žiga iz sela Godimilje, Rogatica, Hasan Hasanović iz sela Kruševci, Sokolac, Hamdija Pašić, Hasan Pašić i Zemka Pašić, svi iz sela Rakitnica, Rogatica.[54]

U razdoblju od 10. 7. 1992. do 3. 10. 1992. godine u logor su dovedeni: Asim Konaković i Hamdija Šenderović iz Parževića, Sokolac, Seid Pašić iz Rakitnice, Rogatica, Džindo Bekto i Džindo Huso iz Džindića, Sokolac, Demko Osmanović iz Šetića, Rogatica, Safet Gagula iz Knežine, Sokolac, Zijad Kutlovac iz Borovca, Sokolac, Meho Kehić iz sela Lišci, Olovo, Zehrudin Ivazović, Rašid Bajrić iz Meljina, Sokolac, Bajro Kundak, Fahrudin Kundak, Sabrija Kundak iz Kruševaca, Sokolac, Muradif Starogorac iz Knežine, Sokolac, Ibrahim Bjelić iz Kačuništa, Olovo, Osmo Ibrahimović i Osman Ibrahimović iz Ivančića, Olovo, Planinko Imamović iz Zenice, Musa Sokolović, Behadil Vrabac, Hajrudin Hrustemović iz Kuta, Sokolac, Fehim Hečo, Hurem Murtić, Mujo Sarajčić, Šemsudin Homarac, Bećir Homarac iz Mičivoda, Sokolac, Rasim Selimović iz Nevačke, Han Pijesak, Bego Mulavdić, Mirsad Plećan, Mehmed Plećan, Safet Mulavdić, iz Kolakovića, Olovo, Sema Mujanović iz Šahbegovića, Sokolac, i Brajko Bjelić iz Soluna, Olovo.

Dana 22. 8. 1992. godine iz logora u Sokocu oslobođeni su i razmijenjeni: Bekto Džindo, Huso Džindo, Demko Osmanović i Hasan Hasanović.[56]

Pored logora u zgradi Osnovne škole u Sokocu, manji zatvor za Bošnjake nalazio se u zgradi SUP-a Sokolac. U vremenu od 12. 8. 1992. godine do 3. 10. 1992. godine u njemu su bili zatvoreni Hasan Dugić i Fikret Sirćo iz Kolakovića, Olovo. Kroz navedeni zatvor prošli su i Muhidin Kapo iz Rogatice i Sabit Pašić iz Sarajeva. Nije poznato kad su i pod kojim okolnostima dovedeni u zatvor.[57] Za Kapu je poznato da je u ljeto 1992. godine razmijenjen i oslobođen, dok sudbina Pašića nije poznata.

Analizom izjava svjedoka koji su bili zatvoreni u logor u Sokocu 1992. godine vidi se da su skoro svi uhvaćeni i zaro-

53) AI 1827
54) AI 2839
55) AI 2511, AI 1825, AI 2839, itd.
56) AI 1846
57) AI 3854

bljeni kao nenaoružani civili. Izuzetak čine šesterica navedenih mladića iz Kolakovića, Olovo i Ibrahim Bjelić iz Kaćuništa, Olovo, koji su uhapšeni sa svojim naoružanjem - poluautomatskim i automatskim puškama - i za koje se može reći da su imali status pripadnika Armije BiH. Međutim, svi oni u vrijeme svog hapšenja nisu upotrebljavali svoje naoružanje i predali su se agresoru. Uz navedene, četnici su Osmana Ibrahimovića i Osmu Ibrahimovića iz Ivančića kod Ilijaša optuživali da su bili pripadnici Armije BiH i da su učestvovali u nekoj vojnoj akciji kod Ilijaša, o čemu, za sada, nema nikakvih pouzdanih saznanja.

Analizom stalnog mjesta boravka logoraša koji su se nalazili u logoru u Sokocu 1992. godine, vidi se da ih je sa područja općine Sokolac 22, sa područja općine Olovo 9, sa područja općine Rogatica 6, sa područja općine Ilijaš 2 i iz općina Sarajevo, Zenica i Han-Pijesak po jedan. Pošto stalno mjesto boravka logoraša najčešće podrazumijeva i mjesto gdje su oni uhapšeni, analiza pokazuje osnovno područje genocida zbog kojeg je logor osnovan - područje općine Sokolac. Svi zatvorenici koji su se nalazili u logoru čije stalno mjesto boravka je bilo na području općine Rogatica uhvaćeni su u toku egzodusa rogatičkih Bošnjaka i njihovog prelaska preko prostora općine Sokolac. Zatvorenici čije se stalno mjesto boravka nalazilo na području općine Olovo u sokolački logor dovedeni su iz razloga što su se 1992. godine na području općine Olovo vodile teške borbe, tako da na njenom području agresor nije uspio oformiti niti jedan logor. Pojedinačni slučajevi u kojima je stalno mjesto boravka logoraša Sarajevo, Zenica i Han- Pijesak predstavljaju iznimne slučajeve nepredvidivih ljudskih sudbina. Istovremeno, analiza pokazuje da je u pitanju manji ad hoc konc-logor koji bi se po ukupnom broju zatvorenika u nekim mirnijim vremenima mogao nazvati i zatvorom. Međutim, pošto niko od zatvorenih nije bio uhapšen i zatvoren na osnovu zakona ili sudske presude, i pošto su svi po nacionalnosti Bošnjaci zatvarani na osnovu svoje etničke i vjerske pripadnosti, on nije bio zatvor u klasičnom smislu riječi. I najprimitivniji, srednjovjekovni uvjeti u kojima su boravili zatvorenici i svakodnevna fizička zlostavljanja logoraša pokazuju da je u pitanju manji fašistički konc-logor na izrazito primitivan i hajdučki način.

UVJETI U KONCENTRACIONOM LOGORU U SOKOCU

Svi Bošnjaci sa Glasinca i prostora općine Sokolac za koje je agresor procijenio da su sumnjivi i da ih treba uhapisiti, kao i oni koji su uhvaćeni prilikom prelaska preko teritorije općine Sokolac, itd. dovođeni su u logor koji se nalazio u podrumu Osnovne škole "Slaviša Vjaner Čiča" u Sokocu. Poslije obaveznog saslušanja - koja su opisana u poglavlju koje slijedi - zatvorenici su zatvarani u školski podrum.

Logorska podrumska prostorija u koju su zatvarani Bošnjaci bila je veličine 7 x 6 m. Imala je betonski pod podijeljen na dva polja podjednake veličine. Jedno je činio beton po kojem su se nalazile vinaz-pločice, dok je drugo činio goli beton. Na betonskom podu zatvorenici su zatekli dva odbačena školska stola koji su odavno izgubili upotrebnu vrijednost. Na zidu nasuprot ulaznih vrata nalazila su se dva manja prozora, sa vanjskih strana čvrsto zakovana drvenim daskama između čijih sastava se provlačio poneki tračak dnevne svjetlosti. Na suprotnom zidu nalazio se umivaonik i česma iz koje nije tekla voda. Kroz beton i donji dio zidova u prostoriju je prodirala vlaga. Na stropu se nalazilo prazno električno sijalično grlo, bez sijalice. To je bilo sve. [58]

Zatvorenici su u logoru boravili i spavali na vlažnom betonu, bez bilo kakve prostirke ili pokrivača. Izuzetak su činila dvojica teških ranjenika koji su dovedeni u logor i koji su dobili jednu vreću za spavanje i dva ćebeta. Na odbačenim školskim stolovima od ćebadi i vreće zatvorenici su im napravili dva improvizirana ležaja. U odnosu na broj zatvorenika i korisni prostor prostorije, svaki logoraš je za svoje svakodnevne potrebe imao na raspolaganju manje od 1 m2 prostora na kome nije mogao čestito ni da se opruži.[59]

U svim do sada poznatim konc-logorima i najstrožijim zatvorima svijeta neizostavno je pravilo da se logoraši ili zatvorenici prisilno koriste kao besplatna radna snaga za obavljanje najrazličitijih fizičkih poslova. Mada je prisilni rad ekonomski ili vaspitni interes logorskih ili zatvorskih vlasti, on je i interes logoraša ili zatvorenika - za koje je najteža kazna u zatvoru izolacija ili samica. Kroz rad kao psihičku i fizičku terapiju logoraš zaboravlja na svoj težak položaj, održava u funkciji svoje psihofizičke sposobnosti, itd. Poznato je da je

58) AI 1094 (Upor. AI 2839)
59) AI 1826 (Upor. AI 1826)

radno angažiranje u njemačkim konc-logorima za vrijeme Drugog svjetskog rata mnogim Židovima spasilo život, itd. itd. Međutim, četnički logori u Sokocu i selu Čavarine predstavljaju presedan: u njima zatočeni Bošnjaci nikad nisu korišteni za bilo kakav prisilan rad. Svo vrijeme provodili su u vlažnoj i mračnoj prostoriji, bez bilo kakvog fizičkog kretanja, izvođenja u šetnju ili neke druge fizičke aktivnosti.[60]

Ishrana logoraša sastojala se od 2 obroka dnevno. Za doručak - koji je bio oko 7 sati - logoraši su dobijali 1/5 kruha namazanog sa malo margarina ili paštete, a ponekad sam kruh. Desetak dana, za doručak, logoraši su dobijali po šolju nezaslađenog čaja. Za ručak nisu dobijali ništa. Za večeru, oko 18 sati, dobijali su 1/5 kruha po osobi i porciju variva koje se sastojalo od kupusa, graha, graška, makarona, krompira i riže. Varivo je često bivalo pokvareno i ukislo, tako da su u 5-6 navrata svi zatvorenici dobili proljev. Imajući u vidu da su se u Sokocu nalazile četničke vojne jedinice, vjerovatno je da se zatvorenička hrana sastojala od ostataka četničke hrane. Ona je zatvorenicima izdavana u manje plastične kutije od ambalaže za margarin koje su zatvorenici dobijali prilikom dolaska u logor i koje su zamjenjivale porcije. Prilikom jela, umjesto escajga, zatvorenici su koristili svoje ruke.[61]

Svi logoraši koji su dali izjave o svom boravku u logoru u Sokocu suglasni su da su imali dovoljno vode za piće. Jedan od prvih koji je došao u logor istakao je da je 5-6 dana na podrumsku česmu tekla voda, poslije čega su vodu za piće dobijali u kantama za vodu. Međutim, nedostajala je voda za ličnu higijenu i pranje logorske odjeće.

Za vrijeme boravka u logoru u Sokocu rijetki su zatvorenici koji su imali priliku da se umiju. Zbog nedostatka vode za ličnu higijenu, nikad se niko od njih nije okupao. Uskoro se pojavila ušljivost i svrab. Muškarcima su narasle duge kose i brade, tako da su izgledali poput srednjovjekovnih zatvorenika.[62]

Najveću poteškoću logoraša u logoru u Sokocu predstavljao je nedostatak sanitarnog čvora i WC-a. Logoraši su stalno bili prinuđeni da vrše nuždu u jednu limenu kantu koju su im za navedenu svrhu četnici ubacili u podrum. Kad bi se kanta napunila izmetom, logorski stražari nisu dozvoljavali da se ona izbaci napolje, čime su ih prisiljavali da borave i spavaju

60) Isto
61) Isto
62) AI 1830 (Upor. AI 1829)

zajedno sa svojim izmetom. Smrad od izmeta postajao je neizdrživ. Logoraši su se na razne načine dovijali kako da ga se riješe. Odvajali su vodu od svojih usta i uz pomoć vode razrjeđivali ga i ispuštali kroz odvod umivaonika. Na kraju, bili su prinuđeni da limom od konzerve kradom prorove zid i da izmet izbacuju napolje kroz jednu manju rupu.[63]

Logorski stražari su na razna načine otežavali život logoraša. Tako su od logoraških nevolja sa izmetom pravili svoju "pozorišnu" predstavu. Ona je počinjala tako što bi umno poremećeni logoraš Hamdija Šenderović prišao kanti sa izmetom i počeo da se njime posipa po glavi i tijelu. Radio je to poskakujući i ispuštajući neke neartikulirane uzvike, u čemu niko od logoraša nije smio da ga spriječi. Ovoj umobolnoj predstavi redovno su prisustvovali svi logorski stražari koji su ga na nju počesto i sami podsticali. Predstavu su, uz smijeh i cerekanje, posmatrali kroz široko otvorena podrumska vrata.[64]

Život u vječitom mraku, u vlažnoj i zagušljivoj prostoriji, bez bilo kakvog kretanja, bez ikakvih higijenskih uvjeta, uz česta fizička mučenja, slabu ishranu, itd. na svakom zatvoreniku ubrzano je ostavljao svoj trag. Svi su omršali, i lice svakog logoraša dobilo je samrtno blijedu boju, zaraslo u dugu kosu i bradu. U prilikama kad je u prostoriju doturana hrana ili kad bi stražari otvarali podrumska vrata i naređivali nekom od logoraša da izađe u hodnik gdje su se događala mučenja, logoraši su imali priliku da osmotre jedni druge i da vide svoje propadanje. Oni su sve više postajali skupina prljavih, bradatih i kosatih utvara čija je vizuelna pojava bila stravična. Četnici su sa njima plašili svoju djecu. Jedne prilike u logor su doveli skupinu osnovaca "da vide ustaše" - kako su im rekli. Kad su stražari širom otvorili podrumska vrata djeca su vidjela logoraše i ostala zabezeknuta. Kad su se pribrali, složno su zapjevali:

"Oj ustaše, neka, neka,
duboka vas jama čeka."[65]

63) Isto
64) Isto
65) Isto

RANJENICI U LOGORU U SOKOCU

Suprotno svim međunarodnim konvencijama o vođenju suhozemnog rata, četnici su u logor u Sokocu zatvorili petericu teških ranjenika i bolesnika: Sejdu Karića, Hasiba Žigu, Demku Osmanovića, Planinka Imamovića i Hamdiju Šenderovića. Svi su 3.10.1992. godine prebačeni u novoosnovani logor koji se nalazio u selu Čavarine. Dana 13.10.1993. godine, u večernjim satima - sa izuzetkom Demke Osmanovića - odvedeni su u nepoznatom pravcu i od tada im se izgubio svaki trag.[66] Postoji sumnja da je agresor nad njima učinio zločin ubistva.

Nevjerovatan položaj ovih ranjenih i zarobljenih Bošnjaka civila koji su bili zatvoreni u logore u Sokocu i selu Čavarinama i njihova najvjerovatnija tragična sudbina dovoljni su da otklone svaku nevjericu o velikosrpskim četničkim zločinima počinjenim nad Bošnjacima za vrijeme agresije i genocida 1992. godine.

Sejdu Karića agresija na BiH zatekla je kao civila u sarajevskom naselju Dobrinja IV., gdje je živio zajedno sa porodicom. Dana 12. 5. 1992. godine u njegovo naselje upalo je 15-20 naoružanih četnika koje su predvodili dvojica oficira bivše JNA. Iz zgrade u kojoj je stanovao, istjerali su i zarobili sve odrasle muškarce Bošnjake. Istovremeno, bila je u toku stalna pucana razmjena vatre između četnika i pripadnika Armije BiH koji su se nalazili u blizini. U oružanom sukobu jedan od četnika je ubijen. Njegovo tijelo ostalo je da leži na brisanom prostoru, oko 100 m daleko od Sejdine zgrade. Četnici su naredili četverici zarobljenih Bošnjaka - među kojima se nalazio i Sejdo - da idu i izvuku tijelo poginulog četnika. Zarobljenici su uz veliki rizik i pod stalnom puščanom vatrom Armije BiH izvršili četničko naređenje. Za odmazdu za ubijenog četnika, jedan od njihovih pripadnika odmah je htio da ubije četvericu zarobljenika koji su donijeli leš. Zarobljenici su se razbježali na sve strane. Četnički rafal stigao je Sejdu i pogodio ga u predjelu prepona. Teško ranjenog, u četničku bolnicu u Lukavici - pošto se u pravcu Sarajeva nije mogao prevesti zbog oružanih sukoba - prebacio ga je njegov komšija Srbin Mile Obradović. U Lukavici mu je pružena prva pomoć, a potom je hitno upućen u bolnicu Koran - Pale, gdje je operiran. Potom, prebačen je u vojnu bolnicu u Podromaniju, Sokolac,

66) AI 1864 (Upor. AI 3854)

gdje je ostao do početka juna 1992. godine. Iz bolnice u Sokocu, sa gipsom na nozi, početkom juna 1992. godine prebačen je u SUP u Sokolac, a potom zatvoren u novoosnovani logor u Sokocu, i on je jedan od njegovih prvih logoraša.[67]

Hasib Žiga iz Godimilja, Rogatica, kao civil je nagazio na četničku nagaznu minu, koja mu je teško povrijedila desnu potkoljenicu. U vrijeme velikog genocida i egzodusa rogatičkih Bošnjaka, u maju 1992. godine u Rogatici nije bilo uvjeta niti ljekara koji bi mogli da mu pruže stručnu medicinsku pomoć. U velikoj nevolji koja ga je snašla dosjetio se i nekako uspio otići u četničku bolnicu u Podromaniji. Izmislio je ime nekog Srbina, rekao da je od Rogatice, zatražio pomoć, i primljen je bez bilo kakvih poroblema. U bolnici je operiran. Desna noga mu je amputirana iznad skočnog zgloba. Nekoliko dana iza operacije prepoznao ga je i prijavio neki Srbin koji je došao u bolnicu. Potom, četnici su ga odmah uhapsili i zatvorili u logor u Sokocu.[68]

Početkom jula 1992. godine u vrijeme velikog genocida i egzodusa rogatičkih Bošnjaka, Demko Osmanović iz sela Šetići pokušao je zajedno sa porodicom da izbjegne u pravcu Olova. U velikom lovu na Bošnjake koji je svakodnevno trajao četnici su negdje na području općine Sokolac otkrili njegovu grupu i na nju otvorili puščanu i mitraljesku vatru. Teško su ga ranili u nogu i ruku. Uhvaćen je i sa svježim ranama iz kojih je tekla krv odmah zatvoren u logor u Sokolac. Prije njegovog zatvaranja u logor u Sokocu četnici mu nisu pružili nikakvu medicinsku pomoć. Jedinu pomoć pružili su mu logoraši. Derali su svoju odjeću i od nje pravili zavoje, i uspjeli su da mu zaustve krvarenje.[69]

Pred agresiju na BiH u Podromaniji, Sokolac, nalazila se poznata Bolnica za duševne bolesti. Jedan od njenih pacijenata bio je i Planinko Imamović, rodom od Zenice. Duže vremena se liječio u bolnici gdje ga je i zatekla agresija na BiH 1992. godine. Početkom jula 1992. otišao je iz bolnice u Sokolac, sa namjerom da kupi cigarete. Uhvatila ga je četnička patrola i kad je konstatovano da je po nacionalnosti Bošnjak, nije mu dozvoljeno da se vrati u Bolnicu. Premda je bio težak psihički bolesnik, četnici su ga zatvorili u logor u Sokocu.[70]

67) AI 1827 (Upor. AI 2170)
68) AI 1830, (Upor. AI 856)
69) Isto
70) AI 1829

Teška druševna bolest Hamdije Šenderovića iz Pariževića uzrokovala je da je ovaj stariji čovjek više puta bezuspješno liječen. Uz neizmjernu bol i patnje koje je agresija na BiH donijela Bošnjacima Glasinca, za ime Hamdije Šenderovića vezuje se tragikomična predstava koju je u ova teška vremena režirao život. Odigrala se u njegovom selu u noćnim satima 23. 7. 1992. godine, u vrijeme kad se sve više i brže primicao čas početka genocida i nad ovim selom i kad su komšije Srbi budno nadzirali i špijunirali Bošnjake. Mile Pajić iz Pariževića noću se prikrao Hamdijinoj kukci. Osluškivao je i u kući čuo Hamdiju kako razgovara i kako psuje četničku mater. Pošto je Hamdija živio sam, Pajić je pretpostavio da se u kući nalazi još neko. Pretpostavio je da se u kući nalaze "Zelene beretke". Hamdija je bio bolestan i razgovarao je sam sa sobom. Premda je bio dobro naoružan, Pajić nije imao hrabrosti da ude u kuću. Sutradan, Bošnjaci Parževića su optuženi da su ugostili "Zelene beretke", koje su boravile u Hamdijinoj kući i da je Hamdija, okuražen njima, Pajiću psovao četničku mater. Navedeni događaj poslužio je četnicima kao izgovor da 25. 7. 1992. godine detaljno pretresu Parževiće. Nešto kasnije, 5. 8. 1992. godine svi, Bošnjaci Parževića, sa izuzetkom Hamdije Šenderovića, deportovani su u Sarajevo. U vrijeme deportacije Hamdija je neopaženo otišao u šumu. Kasnije, uhvatili su ga četnici i odveli i zatvorili u logor u Sokocu.[71]

Ranjeni i bolesni Bošnjaci zatvoreni u logor u Sokocu bili su prepušteni svojoj sudbini. Nikad u toku osmomjesečnog zatočeništva ranjenika i bolesnika, ni na koji način niti u bilo kom obliku, nije im pružena nikakva medicinska pomoć. Iako su i najozloglašeniji fašistički logori iz Drugog svjetskog rata, poput Aušvica, imali svoje logorske ljekare, najčešće regrutirane od ljekara Židova, glasinački i romanijski zlotvori u svemu su prevazišli svoje fašističke učitelje. Ne samo da nikad nisu doveli ljekara da pomogne ranjenicima i bolesnicima da im previje rane i da lijekove; oni se nisu udostojili da Hasibu Žigi daju najobičniji štap. Mirne savjesti smijali su se : gledali kako se muči da bez stopala desne noge napravi jedan korak.[72]

Među logorašima koji su se nalazili u logoru u Sokocu nije se nalazilo niti jedno lice koje bi se moglo smatrati stručnim

71) AI 1817
72) AI 1830

za bilo koju vrstu medicinske pomoći. Pa, ipak, logoraši su našli načina da pomognu ranjenim i bolesnim. Jedan od prvih medicinskih problema koji su morali riješiti bio je kako da skinu gips sa noge Sejde Karića. Njegova lijeva noga bila je sva u gipsu. Četnici nisu namjeravali skinuti gips koji je stezao nogu i doveo do njenog sušenja. Zatvorenici su limom od konzerve uspjeli rasjeći gips i skinuti ga sa noge.

Našli su načina da pomognu i Demki Osmanoviću. Krvarenje iz njegovih rana zaustaljali su zavojima koje su pravili od svoje odjeće. Kad su se rane inficirale, upalile i zagnojile, bili su nemoćni. Usljed visoke temperature bolesnik je više puta padao u nesvijest. Nasreću, bez ikakve medicinske njege, njegove rane su ipak zacijelile.[73]

Iz historije i fašizma poznato je da apsolutna fašistička vlast obavezno rađa i apsolutan prezir prema bespomoćnima.[74] Ovo fašističko pravilo objašnjava odnos glasinačkih i romanijskih četnika prema bespomoćnim ranjenim i bolesnim logorašima u logoru u Sokocu. I kao što je Hitler u oktobru 1939. godine uputio pismenu naredbu da se u njemačkim duševnim bolnicama pristupi "ubijanju iz milosti", postupkom eutanazije, kojim je samo u Njemačkoj do augusta 1941. godine, ubijeno 61.000 bespomoćnih osoba,[75] sigurno je da i srpski firer, balkanski kasapin Slobodan Milošević i njegov bosanski firerčić Radovan Karadžić prema bespomoćnima nisu imali više samilosti od svoga uzora. Poslije prebacivanja svih logoraša u selo Čavarine, dana 13. 3. 1993. godine, njihovi romanijski i glasinački hajduci odveli su u nepoznatom pravcu Sejdu Karića, Hasiba Žigu, Planinka Imamovića, Hamdiju Šenderovića, Osmana Ibrahimovića i Osmu Ibrahimovića, od kad im se gubi svaki trag. Prema izjavama logorskih čuvara koje su kasnije doprle do nekih logoraša, svi su zvjerski pobijeni.[76]

ŽENE U LOGORU U SOKOCU

Suprotno svim zakonskim i civilizacijskim normama čovječanstva, u logoru u Sokocu zajedno sa zatvorenim muškarcima u istoj prostoriji bile su zatvorene i dvije žene:

73) AI 1829 (Upor. AI 1830)
74) Roger Manvell, Gestapo, Zagreb 1977., str. 112
75) Isto, str. 113
76) AI 2839

Zemka Pašić, rođena 1943. iz Rakitnice, i Sema Mujanović, rođena 1930. godine, iz Šahbegovića. Ove dvije hrabre Bošnjakinje prošle su i izdržale sve strahote četničkih fašističkih logora u Sokocu, Čavarinama i Svrakama kod Sarajeva, da bi ih, na kraju, početkom 1993. godine, četnici razmijenili za svoje zarobljene borce.

Zemka Pašić je uhvaćena i zarobljena zajedno sa suprugom Hamdijom 10. 7. 1992. godine, kad su bezuspješno pokušavali da se probiju u pravcu Olova. Četnici su joj nudili da nastavi put, međutim, ona nije htjela da se odvaja od svog supruga i zajedno sa njim dovedena je u logor u Sokolac. Svoje patnje u logorima u Sokocu i Čavarinama ona je opisala sljedećim riječima: "Ako se u nekoliko riječi može opisati sve što sam doživjela i propatila u logorima u Sokocu i u Čavarinama, ja zaista nemam riječi da to opišem. Ako bih ponovo morala proći sav taj put, radije bih izabrala smrt nego da sve ponovo doživim".[77]

Prilikom upada u selo Šahbegoviće, 28. jula 1992. godine, četnici[78] su zarobili 6 muškaraca i 6 žena, među njima i Semu Mujanović. Poslije zarobljavanja, dovezli su je u Sokolac, u porostorije Osnovne škole "Slaviša Vajner Čiča", gdje je saslušana. Prilikom saslušavanja, tukli su je gumenim palicama po čitavom tijelu tražeći od nje da kaže gdje se nalaze neki od ranije izbjeglih stanovnika sela. Toliko su je pretukli da je bila crna od glave do pete. Potom, zatvorili su je u logor.[79]

Za vrijeme boravka u logorima u Sokocu i Čavarinama, Zemka Pašić i Sema Mujanović mjesecima su dijelile istu prostoriju zajedno sa zatvorenim Bošnjacima. Iako su u pitanju relativno starije žene, četnici prema njima nisu imali nikakve samislosti niti želje da ih izdvoje u posebnu prostoriju kako i priliči uhapšenim i zatvorenim ženama. Svojim humanim i bratskim odnosom prema njima, zatvoreni Bošnjaci nastojali su da im olakšaju logoraške dane. Međutim, kao ni zatvoreni muškarci, ni one nisu bile pošteđene četničke torture. U nekoliko navrata i one su izvođene iz podruma, saslušavane i maltretirane.[80]

---

77) AI 1830

78) Upad i okupaciju Šahbegovića 28. VI 1992. g., prema izjavama svjedoka, izvršila je jedinica vojne policije iz Sokoca kojom je komandovao MOMČILO PAJIĆ, bivši geometar iz Sokoca. AI 3853

79) (Upor. AI 1826)

80) AI 1830 (Upor. AI 1829)

FIZIČKA ZLOSTAVLJANJA LOGORAŠA

Analizom izjava svjedoka koji su bili zatvoreni u logor u Sokocu uočava se da su svi, bez izuzetka, bili izloženi fizičkoj torturi. Prva fizička zlostavljanja započinjala su najčešće prilikom dolaska u logor. Od logoraša se batinama zahtijevalo da kažu količinu i imena vlasnika naoružanja u pojedinim bošnjačkim selima, da imenuju organizatore otpora agresiji i genocidu, itd. Potom, u nepravilnim vremenskim razmacima, pojedini zatvorenici su prozivani i izvođeni u hodnik školskog podruma, gdje su iznova tučeni. Od sredstava koja su četnici koristili prilikom mučenja, upotrebljavali su gumene palice, drvene palice, duge od kace, kundake pušaka, itd. Logoraši su udarani i pesnicama i nogama.

Godine logoraša četnicima nisu bile nikakva prepreka koja bi mogla da poštedi starije logoraše od batina. Asim Konaković, koji je tada imao više od 70 godina, slijedećim riječima je opisao jedno od svojih mučenja: "Treći dan po mom dolasku u Sokolac izveli su me na saslušanje i ponovo tražili da kažem za oružje koje posjeduju seljani, kao i za moje oružje. Ispitivao me Milenko Mačar, u prisustvu još jednog četnika koji je nešto zapisivao. Udario me nekakvom tankom palicom preko plećki. Natjerali su me da skinem vunenu majicu i kaput i nastavili da me tuku i ispituju oko sahat vremena. Nanijeli su mi povrede po čitavom tijelu. Leđa su mi bila crna i nakon 15 dana. I poslije mjesec dana na njima su se ocrtavale masnice.[81]

Svi logoraši koji su boravili u logorima u Sokocu i u selu Čavarine suglasni su da su četnici najviše mučili Osmu Ibrahimovića i Osmana Ibrahimovića, oca i sina. Više puta su ih izvodili iz logora i odvodili na vješanje, pored nekog obližnjeg drveta. Sa omčom od konpca koju su im stavljali oko vrata vješali su ih dozirajući vješanje sve dok se žrtva ne onesvijesti. Potom su ih nasilno osvješćivali vodom. Sve se ponavljalo više puta. Potom, čekićem za otkivanje kose udarali su ih po noktima od nogu. Žiletom su im unakažavali lice. Tukli su ih i drvenim koljem, nogama i kundacima pušaka. Na kraju, sa ciljem da ponize njihovu islamsku vjeru, zatvarali su ih u obližnji svinjac, u kojme nije bilo dovoljno zraka. Da dođu do daha, mučenici su prstima kopali svinjski izmet da bi došli do otvora za oticanje svinjske mokraće, gdje su prinosili usta da bi udahnuli.[82]

81) AI 1094
82) AI 3854 (Upor. AI 1828)

Mučenjem i batinjanjem, najmanje jedanput u sedmici, četnici su Osmi i Osmanu Ibrahimoviću nanijeli teške tjelesne povrede. Svjedoci njihovog mučenja ističu da su imali polomljena rebra i izbijene zube. Od posljedica mučenja, u predjelu tjemena, Osman je imao jednu veliku posjekotinu. Sličnu posjekotinu imao je i iznad lijeve šake. I njemu i njegovom ocu glave su bile stalno krvave.[83]

Dana 9. 9. 1992. godine četnici su teško pretukli Hurema Murtića iz Mičivoda, Sokolac. Tukli su ga gumenom palicom, kundacima i nogama duže od sahat vremena i zahtijevali da im kaže imena Bošnjaka koji održavaju vezu između Žepe i Mičivoda. Slomili su mu jedno rebro. Bio je toliko pretučen da je bio potpuno nepokretan punih sedam dana.[84]

Jedan od Bošnjaka koji je u logoru u Sokocu mučen skoro svaki dan bio je Ibrahim Bjelić iz Kaćuništa, Olovo. Osnovni razlog bila je činjenica da je zarobljen sa oružjem u ruci. Zatvorski stražari su mu, najčešće, naređivali da izađe u hodnik podruma, a potom je počinjao njihov pir. Udarali su ga svim i svačim. Od posljedica mučenja, stalno je nosio modrice po glavi i tijelu.[85] Pored Bjelića, čestim mučenjima bili su izloženi i Rašid Bajrić iz Meljina, Sokolac, i Bajro i Fahrudin Kundak iz Kruševaca, Sokolac.[86]

Analizom psihosocijalne strukture logorskog nacističkog kadra u njemačkim fašističkim logorima za vrijeme Drugog svjetskog rata, došlo se do zaključka da je rukovodni kadr i najveći broj logorskih stražara namjerno bio sastavljen od patoloških sadista. Najveći broj odabranih bili su obični neinteligentni ljudi sa ulice, bezobzirni i neosjetljivi, psihopate i imbecili.[87] Vrijeme koje je pred nama vjerovatno će jednog dana omogućiti da se napravi slična analiza za sve četničke logore u Bosni i Hercegovini. Kad su u pitanju logori u Sokocu i selu Čavarine, prvi pokazatelji pokazuju da četnici slijede svoje fašističke uzore na izrazito primitivan način.

Svi Bošnjaci koji su bili zatvoreni u logore u Sokocu i selu Čavarine, bez izuzetka, istakli su da je njihov najveći mučitelj bio Milan Marković, rođen oko 1950. godine, stalno nastanjen u Sokocu ili u njegovoj blizini, visok oko 180 cm, crn. U logoru je obavljao poslove stražara. Iz izjave svjedoka mo-

83) AI 1846 (Upor. AI 1094)
84) AI 856
85) AI 1826
86) AI 3854
87) R. Mavell, N. dj., str. 53-63

že se nedvojbeno zaključiti da je u pitanju primitivna psihopatska i imbecilna ličnost, sa urođenim, genetskim i hajdučkim sadizmom. Svoju stražarsku logorsku smjenu noću redovno je započinjao slušanjem guslarskih hajdučkih pjesama i uz obaveznu rakiju. Kad bi alkohol i hajdučke pjesme podigli njegove sadističke tenzije, redovno su slijedila prozivanja i mučenja logoraša. U nekoliko navrata prozivao je i izvodio i zarobljene žene.[88]

Upravnik logora u Sokocu i u selu Čavarine bio je Nenad Pržulj, rođen oko 1950. godine, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju profesor likovnog vaspitanja. Uz prethodno navedenog Markovića, logorski stražari bili su: Ilija Paunović, rođen oko 1950. godine, stalno nastanjen u Sokocu, bivši golman FK "Glasinac", oženjen. Mladen Grujić, rođen oko 1950. godine, stalno nastanjen u Baltićima, Sokolac, bivši učitelj; bio zaposlen kao sekretar u hotelu "Romanija", oženjen. Milanko Mumović, rođen oko 1950. godine, iz Bukovika, Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju nastavnik, bio zaposlen u OŠ "Slaviša Vajner Čiča" u Sokocu; Mladen Nešković, zvani Mlađo, rođen oko 1950. godine u Riječi, Sokolac; stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju trgovac; Rajko Krstajić iz Babina, Sokolac; pred agresiju radio u sarajevskom GRAS-u kao vozač tramvaja; Živko Bašović, rođen oko 1930. godine u selu Kusače, Sokolac; penzioner; Mlađo Bašović, rođen oko 1950. godine; bio zaposlen kao bravar u RO "Šipad-Romanija"; Mirko Čajić, rođen oko 1950. godine; stalno nastanjen na području općine Sokolac; bio zaposlen u Tvornici cilima Sokolac. Šiljak - ime nepoznato, rođen na području općine Sokolac, rođen oko 1940. godine; bio zaposlen u klaonici u Sokocu; visok, krupan, smeđ.

LOGOR U SELU ČAVARINE - SREDNJOVJEKOVNI HAJDUČKI KAZAMAT

Dana 3.10.1992. godine svi logoraši i logorsko osoblje iz logora u Sokocu premješteni su u novoosnovani logor u glasinačko selo Čavarine,[89] udaljeno oko 5 km od Sokoca. Osnovni razlog preseljenja logora je početak školske godine 1992./93. i odlazak srpske školske djece u zgradu Osnovne škole, u kojoj se nalazio logor. Pored potreba za školskim pro-

88) AI 1830 (Upor. AI 856)

storom, jedan od vjerovatnih razloga njegovog preseljenja je i četnički strah od mogućih bolesti i epidemija koje bi se mogle sa logoraša prenijeti na školsku djecu. U logoru u Sokocu ušljivost i svrab već su bile masovna pojava.

Logor u selu Čavarine postojao je u vremenu od 3. 10. 1992. do 15. 3. 1993. godine - kad je zatvoren i kad su preostali logoraši premješteni u logor Batković kod Bijeljine. Sa izuzetkom četverice logoraša koji su u Sokocu razmijenjeni, u Čavarine su premješteni svi logoraši čija su imena prethodno navedena. Njima su se u Čavarinama pridružili uhvaćeni i dovedeni Muriz Mazalović iz Kladnja, Senad Sarajčić iz Mičivoda - jedanestogodišnje dijete, i njegove komšije iz istoimenog sela Elvir Mišut i Izudin Hečo, kao i Hasan Dugić i Fikret Sirčo iz Kolakovića.

Potreba za Bošnjacima sa kojima se može u ratu trgovati i koji se mogu razmijeniti za zarobljene četnike osnovni je razlog postojanja logora u selu Čavarine. Istovremeno, to je bio i osnovni razlog zbog čega su logoraši održavani u životu. Međutim, saznanje da će skoro svi biti razmijenjeni i oslobođeni uzrokovalo je da im četnici što više otežaju logorske uvjete.

Za potrebe razmjene zarobljenika dana 24.11.1992. godine, iz logora Čavarine u logor Svrake kod Sarajeva, premješteni su: Bego Mulavdić, Safet Mulavdić, Hurem Murtić, Zemka Pašić, Sema Mujanović, Zijad Kutlovac, Muradif Starogorac, Bajro Kundak, Fahrudin Kundak, Sabrija Kundak, Mehmed Plećan, Rašid Bajrić, Fikret Sirćo, Sema Mujanović, Ibrahim Bjelić, Rasim Selimović i Zehrid Ivazović. Zbog poteškoća nastalih u vezi sa razjenom grupa se duže zadržala u Svrakama. U jeku su bili svakodnevni agresorski napadi na Sarajevo. U skladu sa stalnom agresorskom zločinačkom praksom, u vremenu od 5.12.1992. do 18.12.1992. godine svi logoraši muškarci iz Čavarina - uz ostale logoraše koji su se odranije nalazili u Svrakama - tri puta su prisilno odvođeni na prve linije fronta i prisiljavani da svojim tijelima četnicima čine živi štit. Dana 5.12.1992. godine od 40 logoraša, koliko ih je bilo u živom štitu, poginulo je 9, a 16 je ranjeno. Sutradan, od 20 lo-

89) Na Bošnjake i danas podsjećaju seoski toponimi Dukatarevina i Četeniste, i dva najvećim dijelom uništena bošnjačka greblja koja se nalaze ispod Velikog Gaja i Četeništa.

goraša iz štita poginulo ih je pet. Među poginulima bili su i Muradif Starogorac, Ibrahim Bjelić, Fahrudin Kundak i Sabrija Kundak. Mehmed Plećan, Rasim Selimović, Zijad Kutlovac i Fikret Sirćo su ranjeni.[90]

Dana 18.12.1992. godine iz logora u Čavarinama na razmjenu u logor Svrake prebačeni su Bego Mulavdić i Safet Mulavdić.[91] Dana 6.2.1993. godine iz Čavarina u logor Lukavica kod Sarajeva premješten je i Asim Konaković.[92] Preostali logoraši iz Čavarina premješteni su u logor Batković 15.3.1992. godine, kad je logor konačno zatvoren.[93]

Opći životni uvjeti logoraša u logoru u Čavarinama bili su neuporedivo teži od općih uvjeta koji su vladali u Sokocu. Prije svega, Čavarine su bile daleko i po strani od svih važnijih zbivanja u Sokocu, što se posebno teško odrazilo na logorašku ishranu. Udaljenost logora od četničkog garnizona u Sokocu - čiji su otpaci hrane činili logorašku ishranu - odrazila se na neuredno i neredovno snabdijevanje hranom. Svakako da najveću odgovornost za opći položaj logoraša i za njihovu ishranu snosi logorska četnička uprava koja je imala samo jedan cilj: da održi logoraše u životu da ne umru do predviđene razmjene.

Logoraši iz Čavarina bili su podijeljeni u dvije podjednake grupe. Smješteni su u dvije odvojene prostorije veličine 3 x 3 m koje su se nalazile u podrumu neke stare i ohronule zgrade. Prostorije nisu imale poda, tako da su logoraši boravili i spavali na goloj zemlji. Svaka prostorija imala je po jedan prozor koji je - kao i u Sokocu - sa vanjske strane bio čvrsto zakovan daskama. Zidovi prostorija bili su dotrajali i ispucali, sa više većih pukotina i rupa kroz koje je puhao propuh i unosio pahuljice snijega. Zajedno sa snijegom i hlanoćom, kroz rupe i pukotine u logoraške prostorije ulazili su do dolaska logoraša njihovi jedini stanovnici, miši. Bilo ih je u velikom broju.[94]

Prostor u kojem su boravili i spavali logoraši iz Čavarina - u usporedbi sa prostorom koji su kasnije koristili u Sokocu - bio je znatno manji. U dvije podjednake prostorije površine 9m2 nalazilo se po 20 i više logoraša, što znači da je jedan logoraš imao na raspolaganju za svoje svakodnevne potrebe manje od pola kvadratnog metra korisnog prostora. Kao i u

90) AI 3867 (Upor. AI 1846)
91) Isto
92) AI 1094
93) AI 1828
94) AI 3854 (Upor. AI 2839)

Sokocu, logor nije imao sanitarni čvor i WC, tako da se u svakoj prostoriji morao odvojiti prostor i za kantu u koju se vršila nužda. Mjesec dana po dolasku logoraša u novi logor, četnici su u svaku prostoriju ubacili po nekoliko ruta i serdžada opljačkanih u okolnim bošnjačkim selima, što su prigrabili mladi i jači. Najveći broj logoraša i dalje je bio prinuđen da sjedi i leži na goloj zemlji, bez ikakve prostirke ili pokrivke. Dok je u Sokocu između dasaka koje su se nalazile na zakovanim prozorima u logorsku prostoriju prolazio poneki tračak dnevnog svjetla, u logorskim prostorijama u Čavarinama vladao je skoro potpuni mrak. Bjelina dnevnog svjetla mogla se nazrijeti jedino kroz zidne pukotine i rupe, ili uz štok sobnih vrata uz koji je odavno ispucao i ispao malter.[95]

Za vrijeme boravka u Čavarinama logoraši su dobijali dva obroka dnevno. Obroci su se sastojali od 1/6 kruha od 800 grama, odnosno, 133,3 grama po osobi, i porcije splačina od kupusa, makarona, graha, graška, itd. Kruh je bio najčešće bajat i budav, a u vrijeme velikih hladnoća i zalešen i tvrd kao kamen. Splačine su bile redovno pokvarene i ukisle, tako da su svi logoraši redovno imali proljev.[96]

Svi logoraši koji su dali izjave o svom boravku u logoru u Čavarinama, kao svoju najveću muku, na prvom mjestu su istakli nedovoljne količine vode za piće. Dvadeset zatvorenika dnevno je dobivalo ukupno 3 litra vode, što znači da je svaki zatvorenik dobijao dnevno samo po 1,5 decilitar - tek toliko da ne umre od žeđi. Kvalitet vode koju su pili posebna je priča. U vodi je često bilo i nafte. O porijeklu nafte logoraši su u svojim izjavama iznijeli dvije pretpostavke: ili je uzrokovano nečistim buretom od nafte u koje su četnici hvatali kišnicu ili su manje količine nafte namjerno dodavali vodi.[97] Jedan od logoraša koji je imao prilike da na dnevnom svjetlu nekoliko puta vizuelno proanalizira vodu tvrdi da je u vodi redovno viđao i neke male bube crvene boje.[98] Njegovo zapažanje je pomoglo da se utvrdi porijeklo vode. Male crvene bube žive u glasinačkim stočnim lokvama, a jedna slična lokva nalazila se u blizini logora. Najvjerovatnije, kad nije bilo kiša i kad nije bilo kišnice, četnici su logorašima davali vodu iz stočne lovke - u kojoj žive paraziti i organizmi opasni po ljudsko zdravlje.

95) AI 1094 (Upor. AI 1826)
96) Isto
97) AI 1830 (Upor. 1826)
98) AI 1826

Trajanje agresije na BiH i genocida nad Bošnjacima 1992.-1995. godine onemogućilo je medicinske analize i pretrage zdravstvenog stanja preživjelih logoraša iz logora u Sokocu i selu Čavarine. Sigurno je da bi dobijeni rezultati bili zanimljivi, ne samo za medicinu. Pa, ipak, neke činjenice iz logorskog života logoraša same po sebi dovoljno govore. Tako je nekim logorašima u Čavarinama počela ubrzano opadati kosa.[99] Nekima su počeli otpadati nokti.[100] Svaki logoraš smršao je od 20 do 30 kg.[101] Svi logoraši, bez izuzetka, bili su ušljivi i imali su svrab.[102]

Glasinačka visoravan poznata je kao jedna od najhladnijih oblasti u BiH. Sa nastupanjem zime 1992. godine, logoraši u Čavarinama dobili su još jednu veliku nevolju: hladnoću. Pri temperaturama ispod nultog podioka logoraši su se zbijali u velike hrpe ljudskog mesa i grijali se svojim tijelima. Postojala je realna opasnost da svi pomru od zime, čime bi četnici izgubili predmet svoje ratne trgovine. Stoga je, 20.decembra 1992. godine, svaka logorska prostorija dobila je jednu manju peć i po jedan naramak drva dnevno, što je bilo nedovoljno, ali korisno.[103]

Masovna ušljivost i svrab logoraša, kao i strah od mogućih epidemija i zaraza koje bi mogle preći i na zatvorske čuvare uzrokovali su da su četnici krajem 1992. godine, po najvećoj zimi, organizirali kolektivno kupanje logoraša; prvi i posljednji put. Voda za kupanje ugrijana je na otvorenom, u jednom buretu. Jedan po jedan, logoraši su se posipali toplom vodom, trljajući rukama svoja prljava tijela. Kupalo se isključivo vodom, bez sapuna i peškira. Kad su poslije kupanja na svoja djelomično oprana tijela navukli prljavu i mjesecima neopranu odjeću, vidjelo se da kupanje nije imalo gotovo nikakve svrhe.[104]

U povijesti bošnjačkih stradanja i genocida četnički logori u Sokocu i u selu Čavarine neće ostati upamćeni po velikom broju Bošnjaka koji je u njima ubijen. Oni nisu bili ni predviđeni za likvidaciju, iako je, po svemu sudeći, u logoru likvidi-

99) Isto
100) AI 1828
101) AI 1829
102) Isto (Upor. AI 1826)
103) AI 1828
104) AI 1094

rana grupa teških ranjenika i bolesnika. Logori u Sokocu i u selu Čavarine 1992. godine bili su samo prethodno zamišljena i ostvarena etapa u velikosrpskoj strategiji uništenja bošnjačkog naroda kao logori u koje su zatvarani oni od kojih je mučenjem trebalo dobiti određene informacije o bošnjačkom otporu agresiji i genocidu, itd. i koji su uhvaćeni u bijegu. Svi koji su se našli u logoru vremenom su postali predmet četničke ratne trgovine, itd. Značaj logora u Sokocu i u selu Čavarine je u nečem drugom. On se ogleda u tome što oni upečatljivo i slikovito pokazuju stepen kontinuirane velikosrpske genocidne mržnje prema Bošnjacima.

Ni u kom slučaju primitivni srednjevjokovni uvjeti koji su vladali u logorima u Sokocu i Čavarinama ne smiju se niti mogu bilo kad opravdati neobrazovanjem i primitivizmom onih koji su te uvjete stvorili. Upravnik logora bio je visokoobrazovan čovjek, po zanimanju profesor. Posljednji genocid nad Bošnjacima su i smislili najobrazovaniji Srbi iz Srpske akademije nauka u Beogradu. Korijeni srednjevjokovnih logoraških uvjeta u glasinačkim logorima ne nalaze se niti se mogu pronaći u odgovornosti nekog primitivnog i neobrazovanog sadiste i imbecila, ili neke manje četničke grupe koja je činila logorsko osoblje. Njih treba tražiti i oni se nalaze u historijskim korjenima pravoslavnih zločina na Glasincu, u glasinačkoj srednjevjokovnoj hajdučiji, i još dalje. Činjenica je da progres i civilizacijski napredak čovječanstva velikosrbi baštine u svemu osim u historiji. Za njih je historija stala porazom Srba od Turaka na Kosovu polju 1389. godine i oni joj se vraćaju u svakoj pogodnoj prilici kakva im se pružila i 1992. godine, sa jednim jedinim ciljem: da od poraza naprave pobjedu makar i poslije pet stoljeća. Stoga, velikosrpska progresija zločinačkih metoda i vještina koje su primjenjivane prema Bošnjacima iz logora u Sokocu i u Čavarinama ima obrnut anticivilizacijski smjer: od sadašnjosti u mrak srednjeg vijeka, od Karadžićevih četnika do hajduka. Tako je bilo do 1992. godine i tako će biti još dugo. Kako je rekao Niče, historija i nije ništa drugo nego stalno ponavljanje istog. A u periodima mira i pauzama između bošnjačkih genocida opet će nam ponavljati stare priče o "bratstvu i jedinstvu" - da nas iznova uljuljkaju i po ko zna koji put dočekaju nespremnim.

Paržević su jedno od najstarijih glasinačkih bošnjačkih sela. Naziv [105] naselja i veća nekropola stećaka na gradini pored sela pokazuju da je naselje sa sigurnošću postojalo i bilo naseljeno još u srednjem vijeku. Najstariji autohtoni seoski bošnjački rod koji u jednom kontinuitetu stoljećima živi u selu je rod sa prezimenom Šender ili Šenderović. Do Drugog svjetskog rata u Paržević u je živio još jedan autohtoni rod sa prezimenom Kehlet, ali je izumro. U prvoj polovici XIX. stoljeća iz okoline Rogatice u selo su se doselila još dva bošnjačka roda: rod sa prezimenom Cvrk, koji se doselio iz Berega, i rod Konakovića, koji se doselio iz Šatorovića. Tokom XIX. stoljeća na zemlju Šendera u Paržević ima kao pravoslavni kmetovi, iz istočne Hercegovine i Crne Gore naselili su se: Pejanovići, Đurovići, Jegdići, Pajići i Kovačevići. Godine 1933. u selu je bilo 20 bošnjačkih i 18 srpskih kuća (domaćinstava).[106] Prema autentičnim izjavama svjedoka Bošnjaka koji su živjeli u Paržević ima do 1992. godine, pred posljednju agresiju u selu je bilo 25 bošnjačkih kuća, u kojima je živjelo 17 bošnjačkih porodica (domaćinstava).[107]

Nedostatak više dostupnih historijskih izvora koji se odnose na stradanja Bošnjaka iz Paržević a do 1941. godine, ne omogućavaju da se posebno sagleda i iskaže stradanje ovog glasinačkog sela do 1941. godine. U odnosu na opće društvene i političke prilike koje su vladale na Glasincu do početka Drugog svjetskog rata i do sada poznata stradanja glasinačkih Bošnjaka - koja su iskazana u prvoj glavi knjige - sigurno je da su i Bošnjaci iz Paržević a dijelili sudbinu ostalih glasinačkih Bošnjaka: od hajduka do velike bitke protiv austrougarske vojske, koja se dogodila 29. 9. 1878. odmah pored sela - na brdu Mlađu. Sa austrougarskom okupacijom i početcima iseljavanja glasinačkih Bošnjaka u Tursku, iz Paržević a se iselilo nekoliko porodica iz roda Cvrk.

---

105) Prema M. Filipoviću, ime Pariž bilo je dobro poznato i rašireno ime u svim južnoslovenskim zemljama u srednjem vijeku. To je ime Parisa, Prijamova sina, jednog od glavnih junaka trojanskog epa koji je bio veoma omiljena lektira na Balkanu i u Evropi u srednjem vijeku. Po nekom Pariž u koji je nekad živio na mjestu današnjih Paržević a selo je dobilo svoj današnji naziv. M. S. Filipović, N. dj., str. 83

106) Isto, str. 148

107) Pored agresije na BiH 1992. godine u Paržević ima je živjelo 10 porodica Šenderović a, 5 porodica Konakovića sa 11 članova, 1 porodica Cvrk sa 4 člana i 1 porodica Turkovića sa 2 člana.

GENOCID U PARŽEVIĆIMA ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA

Sa izbijanjem Drugog svjetskog rata Bošnjaci iz Paržević osjetili su sve strahote četničkog genocida. Početkom jeseni 1941. godine, u njihovo selo iz susjednih Smrtića - gdje se među srpskim, nalazila i jedna bošnjačka kuća - izbjegla je porodica Ibre Kulića. Mještani su od Ibre saznali da su ga dvojica maskiranih i naoružanih četnika prisilili da im pokaže put u pravcu sela Šenkovići. Bio je to samo izgovor da ga odvedu u jednu vrtaču i da ga pretuku gotovo do smrti. Izubijanog i nepokretnog, pronašli su ga neki komšije Srbi, koje je predvodio njegov nekadašnji prijatelj Rajko Kovačević. Zahvaljujući Rajku, koji ga je liječio oko 15 dana sirovim ovčijim kožama - od Ibrinih ovaca koje su komšije Srbi klali i jeli - Ibro je ostao u životu. Odmah po ozdravljenju, Rajko i ostale komšije Srbi zahtijevali su da sa porodicom napusti selo, uz izgovor da im se ne može garantirati sigurnost. Ibro je poslušao "savjet", i samo što se udaljio nekoliko kilometara od svoje kuće - u pravcu Paržević - mogao je da vidi kako mu kuća gori. Zapalile su je njegove prve komšije Srbi.[108]

Dana 18. 1. 1942. godine, skupina od 22 Bošnjaka iz sela Borovsko, općina Rogatica, u Parževićima je teško platila svoju naivnost. Još u novembru 1941. godine, ona je sa Srbima iz sela Šenkovići postigla dogovor da se i Bošnjaci i Srbi zajednički odupru i četničkom i ustaškom nasilju, da se uzajamno čuvaju i štite. U skladu sa dogovorom, Bošnjaci iz skupine sklonili su se u Šenkoviće kod naoružanih Srba - koje je predvodio Milisav Marić, kasniji "prvoborac" NOR-a. Međutim, 18. januara 1941. godine, Milisav i njegovi rođaci Ljubiša i Aleksa Marić sve Bošnjake predali su jednoj četničkoj trojci zaduženoj za likvidaciju. Skupina - u kojoj su bile pretežno žene i djeca - dotjerana je 18. 1. 1942. u Parževiće i u štali Bajre Cvrka zapaljena. U štali su izgorjeli: Sifija Zukanović, sa sedmero djece, Biba Hečo, sa sinom Abidom, snahom i unukom, Fata Hečo, sa petero djece, i Mulija Hečo, sa troje djece. Kako su kasnije pričali neki Srbi iz Paržević - iz vatre je uspjelo istrčati dvoje odraslije djece: Cura Zukanović i Sinan Hečo. Četnici su ih ubili iz pušaka, a na mrtvo tijelo djevojčice bacili su lešinu psa. Zločin su počinili: neki Savo - prezime nepoznato, rodom iz Srbije, pred Drugi svjetski rat bio zapo-

108) AI 1664

slen kao džandar u selu Žljebovi, Sokolac, i neki Dobrilović - ime nepoznato, iz Sokolovića, Sokolac.[109] Kasnije se u Parževićima pričalo da je u zločinu učestvovao i Manojlo Đurović iz Parževića.[110]

Poslije zločina koji se dogodio u njihovom selu 18. 1. 1942. godine, Bošnjaci iz Parževića odlučili su da izbjegnu u pravcu Sarajeva. Po velikom snijegu, sa konjima i sa volovima, oni su uprezali saone kojima su bježale pojedine bošnjačke porodice. Emin Kulić nije imao ni volova ni konja, pa je u saone upregao svoje dvije krave. U toku egzodusa, poslije nekoliko pređenih kilometara, jedna krava se otela iz jarma i vratila u selo. I Emin se vratio za kravom; i zauvijek nestao. Uhvatili su ga i ubili njegove komšije Srbi.[111]

Povoljan razvoj vojnih događanja u istočnoj Bosni početkom 1943. - kad su veće četničke jedinice potisnute sa Glasinca i okolice - u proljeće iste godine omogućio je povratak Bošnjaka u Parževiće. Po njihovom dolasku, u ljeto 1943. godine, dogodio se još jedan četnički zločin. Nurko Šenderović iz Parževića pošao je u mlin u susjedno selo Rakitnicu. Na gradini kod Rakitnice neko ga je ubio iz puške. Njegova smrt bila je obavijena misterijom sve do 80-tih godina, kad se, u nekoj zgodi, bivši potpukovnik bivše JNA Risto Marić iz Šenkovića u diskreciji pohvalio Omeru Cvrku iz Parževića i rekao: "Ja sam ubio Nurku..." Svakako, za sločin nije nikad odgovarao.[112]

Početkom jeseni 1943. godine mladić Zejnil Cvrk otišao je u pravcu Novih Brda i susjednih srpskih kuća - da potraži svoje odbjegle konje. Izgubio mu se svaki trag.[113] Na sličan način i u isto vrijeme, zauvijek su nestali još neki glasinački Bošnjaci.[114]

Po završetku Drugog svjetskog rata osude četničkih zločina počinjenih na Glasincu za vrijeme rata u općini Sokolac imale su isključivo deklarativni karakter. Općinske vlasti i

109) AI 1864
110) AI 1664
111) Isto
112) Isto
113) Isto
114) Na sličan način nestao je i Bećir Očuz iz Novoseoca. VIDI: Genocid u Novoseocima 1992. g.

općinska organizacija SUBNOR-a, na vlastitu inicijativu i o svom trošku podigli su samo jedan spomenik žrtvama genocida nad Bošnjacima, na mjestu zločina kojeg nisu počinili četnici, spomen obilježje u Košutici. Veliko stratište bošnjačkih majki i djece u selu Parževići i stravičan četnički zločin od kojeg zastaje dah i pred kojim se čovjek skameni, vrlo brzo su zaboravljeni. Ovo sveto mjesto ugašene bošnjačke mladosti nikad nisu pohodila ni glasinačka školska djeca ni njihovi učitelji i nastavnici, iako su, makar oni, morali da ga pohode. Nisu ga pohodili zato što je općinskim vlastima i srpskim nastavnicima u Sokocu bilo stalo da se zločini nad Bošnjacima što prije zaborave.

Na vlastitu inicijativu i o vlastitom trošku, rodbina ubijenih u Parževićima je 1982. godine, na mjestu masovnog stratišta, podigla manju spomen-ploču. Njeno podizanje i čin svečanog otkrivanja imali su isključivo privatni karakter.[115]

GENOCID U PARŽEVIĆIMA 1992. GODINE

Pred posljednju agresiju na BiH u selu Parževići, pored Bošnjačkih, bilo je i 17 srpskih kuća. Početkom agresije, u ovom naselju sa mješovitim stanovništvom, kod svojih komšija Srba, Bošnjaci su mogli da dobro uoče sve promjene koje je donijela agresija. Jedna od prvih nije ostavljala nikakve dileme. Na potpuno jasan i prepoznatljiv način, svi vojno sposobni muškarci Srbi odmah su pokazali na kojoj su strani. Obukli su srpske vojne uniforme, naoružali se i uključili u lokalne četničke jedinice. U daljem razvoju događaja u Parževićima naoružane komšije Srbi poslušno su slijedili opću agresorsku strategiju genocida na Glasincu i provodili sve direktive koje su im dolazile iz Sokoca. Istovremeno, kao naoružani pripadnici agresorske vojske, uzeli su i neposredno vojno učešće u širim vojnim operacijama romanijskih i glasinačkih četničkih jedinica kojima su pripadali, od Glasinca do Sarajeva, Olova, Žepe i Goražda.[116]

Početkom agresije na BiH Bošnjaci iz Parževića mogli su da zapaze brojne i svakodnevne prelete helikoptera bivše JNA koji su se kretali iz pravca granice prema Srbiji u pravcu Sokoca i Pala. Vojno učešće Srbije u agresiji na BiH bilo je više nego očito. Istovremeno, pojedine četničke jedinice vrlo če-

115) AI 1864

sto su prolazile pored sela krećući se u pravcu Žepe, Rogatice i Goražda. U prolazu, četnici su psovali, prijetili i zaplašivali Bošnjake pucajući iz pušaka iznad sela. Pucnjava je bila česta naročito noću, i dolazila je sa svih strana. Omiljena puščana meta komšijama četnicima noću bili su osvijetljeni prozori bošnjačkih kuća, koje su Bošnjaci morali zamračivati.[117]

Dana 18. 5. 1992. godine, u automobilu "lada" šabačke registracije u Parževiće je u pljačkaški pohod stigla skupina od pet naoružanih četnika. U grupi su bili: Milomir (Rajka) Đurović i njegov sin Vlajko, rođen oko 1970. godine, Mališa (Rajka) Tomović - svi iz Parževića, Dragoje Malović, rođen oko 1947. godine, iz Sokolovića, Sokolac, i šurjak Milomira Đurovića, zvani Guto.[118] Pljačkaši i nasilnici su ispred štale Rasima Turkovića na silu doveli Mehmeda Šenderovića i njegovu su-

116) Prema izjavama svjedoka, početkom agresije na BiH, iz Parževića i okoline odmah su se uključili u agresorske jedinice: NEBOJŠA (RISTE) MARIĆ, rođen oko 1958. g. u Čavarinama gdje je i nastanjen, učestvovao u granatiranju Sarajeva, viđen na "Srni" kao član artiljerijske posade na Vracama, Sarajevo. JOVAN (SLOBOĐAN) MARIĆ iz Šenkovića, GRUJO (SAVE) MIRKOVIĆ rođen oko 1970. g., LJUPKO (ARSENA) BEATOVIĆ rođen oko 1958. g., iz Čavarina, MILOŠ (MIŠE) MARIĆ iz Šenkovića rođen oko 1958. g., DRAGO MARIĆ iz Šenkovića, bio zaposlen u RO Romanija, agresorski dobrovoljac, ĐULE (BRACE) BEATOVIĆ rođen 1942. g., iz Čavarina, ĐULE MARIĆ iz Čavarina rođen oko 1955. g., bivši generalni direktor "Klaonice i prerade mesa Sokolac", SAVO (PETKA) MARIĆ rođen oko 1966. g. poštar iz Čavarina, SAVO (DRAGE) MARIĆ rođen oko 1970. g. po zanimanju radnik, snajperista, iz Šenkovića, GORAN (DRAGE) ĐUROVIĆ rođen oko 1968. g., pripadnik Srpske milicije u Han-Pijesku, MILOŠ (MILORAD) MARIĆ rođen oko 1955. g. iz Parževića, SLAVIŠA (DRAGA) ĐUROVIĆ rođen ok 1950., iz Parževića, nastavnik, MILOMIR ĐUROVIĆ rođen oko 1950. g. iz Parževića, MILOŠ (OBRADA) ĐUROVIĆ rođen oko 1950. g. iz Parževića, SLAVKO (MILANKA) ĐUROVIĆ rođen 1953. g., DELIVOJE (MANOJLA) ĐUROVIĆ iz Parževića, DANKO (DELIVOJE) ĐUROVIĆ rođen oko 1970. g. iz Parževića, DRAGO ĐUROVIĆ iz Parževića, DARKO (SRETENA) PAJIĆ rođen oko 1970. g., iz Parževića, MILE (ANĐELKA) PAJIĆ rođen oko 1940. g., iz Parževića, ILIJA (SLAVKE) KOVAČEVIĆ rođen oko 1960. g., iz Parževića, LAZO (SIME) KOVAČEVIĆ rođen oko 1940. g., iz Parževića, STEVO (MARKA) KOVAČEVIĆ rođen oko 1950. g., iz Parževića, po zanimanju nastavnik, RADOMIR (MARKA) KOVAČEVIĆ rođen oko 1940. g., iz Parževića, nastavnik, JOJO (MOMIRA) PEJANOVIĆ rođen oko 1953. g., mesar, MALIŠA (RAJKA) TOMIĆ rođen oko 1952. g., iz Parževića. AI 1848, AI 1852

117) AI 4221

118) Prema izjavama svjedoka, u pitanju je osoba koja na jednom obrazu ima izraslinu (gutu) po čemu je dobila nadimak, AI 1850

prugu Devlu, Rasima Turkovića i njegovu suprugu Hajru, i Hasniju Šenderović. Od svrhu su tražili oružje, zlato i novac. Pošto niko od zarobljenih nije posjedovao ni oružje ni novac, četnici su svoje zahtjeve pokušali iznuditi silom. Tražeći oružje i novac, Milomir Đurović je više puta kundakom puškomitraljeza snažno udario u grudi Mehmeda Šenderovića - koji je od posljedica udaraca, dva mjeseca kasnije, podlegao. Potom, Milomir je udario snažno nogom Devlu Turković i oborio je na zemlju. Da ih zaplaši, neposredno iznad njihovih glava, ispalio je rafal iz puškomitraljeza. Zločinačko ponašanje i postupke Đurovića slijedio je i Mališa Tomović. Okomio se na Rasima Turkovića. Rasim se kleo da ne posjeduje nikakvo naoružanje. Da ga zaplaši, Tomović mu je ispalio rafal ispod nogu, nakon čega se četnička skupina uputila kući Šahina Konakovića. Kuća je bila zaključana, a vlasnik odsutan. Lupali su po vratima kuće i iscrtavali krstove sa četiri ćirilična slova S. Zatim, otišli su do vikendice Hajdara Šenderovića i iz nje opljačkali motornu pilu.[119]

Dana 25. 5. 1992. godine, jedinica vojne policije iz Sokoca kojom je komandovao Momčilo (Gojka) Pajić, bivši geometar SO Sokolac, opkolila je Parževiće i izvršila detaljan pretres i pljačku sela. Pajićevi četnici upadali su u pojedine kuće i tražili oružje, novac i zlato. Pretresajući kuće, štale i ostale gospodarske objekte, usput su pljačkali sve ono što bi im se svidalo. Naročito su se okomili na Asima Konakovića, koji im je od ranije bio sumnjiv - zbog svojih odlazaka na džumu u džamije u Novoseocima i Kramer-Selu. Njega su četnici pretukli kundacima pušaka, nogama i rukama. Prema izjavama svjedoka, naročito ga je tukao Drago Mačar, jedan od najpoznatijih glasinačkih četnika. Asim je četnicima predao svoj trofejni pištolj iz Drugog svjetskog rata marke "valter", a potom su ga svezali i ubacili na karoseriju vojnog kamiona. Kad su pretresli svo selo i opljačkali gotovo sve vrijednije stvari od Bošnjaka koje su natovarili na kamion, četnici su napustili selo. Sa sobom su odveli Asima i zatvorili ga u logor u Sokocu.[120]

U pretresu i pljački Parževića 25. 5. 1992. godine, prema izjavama svjedoka, učestvovali su: Momčilo (Gojka) Pajić, bivši geometar iz Sokoca, Milenko Tošić, rođen oko 1958. godine, iz Sokoca, Željko Zoranović, rođen oko 1955. godine, nastanjen u Dobroj Vodi, Sokolac, Jele Elez, od oca Jelisija, rođen u selu Pavičići, Sokolac, gdje je i nastanjen, po zanima-

119) AI 4231 (Upor. AI 1817)
120) AI 1094

nju stolar, Miloš Đurović, rođen oko 1950. godine u Parževićima, gdje je i nastanjen, po zanimanju zemljoradnik, jedan od četničkih vođa u Parževićima, Drago Đurović, rođen oko 1940. godine, u Parževićima, stalno nastanjen u Sokocu, Branislav Lubarda, od oca Luke, rođen oko 1960. godine u Osijecima - Sokolac, gdje je i nastanjen, Milenko Mačar, rođen oko 1950. godine u Djedovcima, Sokolac, stalno nastanjen u Sarajevu, agresijom došao na Glasinac, Nenad Tomović rođen 1959. godine u Pobracima - Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu, Mališa Tomović, rođen u 1958. godine, u Pobracima - Sokolac, automehaničar, stalno nastanjen u Sokocu, Brane Bartula, rođen 1959. godine nastanjen u Sokocu, bio zaposlen u sokolačkoj banci, Milomir Đurović, od oca Rajka, rođen oko 1950. godine u Parževićima, stalno nastanjen u Sokocu, bio zaposlen u RO "šipad-Romanija", Savo Marić, od oca Petka, rođen oko 1960. godine u Čavarinama, gdje je i nastanjen, poštar, Petko Marić - otac prethodno navedenog Save, rođen oko 1930. godine u Čavarinama, gdje je i nastanjen, Radiša Abazović rođen oko 1950. godine u Sijercima - Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu, Vlade Papić, rođen oko 1960. godine, u Sokocu, gdje je i nastanjen, Drago Erić, rođen oko 1960. godine u Sokocu gdje je i nastanjen, Nešo Arbinja, rodom iz Sokolovića, Sokolac, rođen oko 1950. godine, po zanimanju stolar, stalno nastanjen u Sokocu, Drago Mačar, stalno nastanjen u Sokocu, Mumović - ime nepoznato, od oca Steve i majke Ljubice, stolar, rođen 1965. godine, stalno nastanjen u Sokocu.[121] Spisak osumnjičenih nije zaključen.

Pretres i pljačka bošnjačke imovine u Parževićima 25.5.1992. godine pokazali su da ni Parževići ne mogu izbjeći sudbini genocida. Od maja do augusta 1992. godine, čekao se dan konačnog izvršenja. Nagovještavale su ga stalne noćne oružane provokacije i poneka paljevina bošnjačkog sijena. Zle slutnje donosile su i sve izbjeglice koje su - bježeći na zapad - prolazile pored sela. Jedna veća skupina prognanika iz okoline Rogatice 22. 7. 1992. godine došla je u kuću Abida Konakovića, gdje se zakratko zadržala i odmorila. Kad je nastavila put, za njom je odmah uslijedila potjera. Sutradan, sve naoružane komšije Srbi u vojnom rasporedu opkolili su selo. Optužili su Bošnjake da im je dolazio helikopter i da im je dovezao naoružanje. Još jednom su detaljno pretresli selo. Neizdrživu i mučnu atmosferu otežao je još više - svjesno ili nesvjesno - Mile Pajić, koji je izjavio da je čuo kako umno poremećeni

121) Isto

Hamdija Šenderović u svojoj kući razgovara sa "zelenim beretkama" i kako mu je psovao mater. Bio je to još jedan apsurd koji je Srbima poslužio da javno obznane da prekidaju sve komšijske veze sa Bošnjacima. Međutim, suštinu problema i komšijske genocidne namjere prema Bošnjacima u navedeno vrijeme bez imalo uvijanja izrekao je Miloš (Obrada) Đurović, koji je dvojici Bošnjaka koji su na svojoj zemlji skupljali pokošeno sijeno, dobacio: "To je srpska zemlja oteta prije 600 godina..."[122]

Dana 2. 8. 1992. godine četnici su izvršili oružani napad na najveći rogatički bošnjački zbijeg koji se nalazio u selu Kozadre. Sutradan, oko 15 žena, djece i staraca iz Kozadara izbjeglo je u Parževiće. Istog dana, svi stanovnici Parževića dobili su ultimatum da u roku od tri dana napuste selo; u protivnom, zaprijećeno im je masakrom "koji mogu počiniti nepoznati ekstremisti".[123]

Dana 5. 8. 1992. godine u Parževiće je, oko deset sati došao autobus. Po četničkoj naredbi, koju su svi morali poslušati, u njega je sa zavežljajima u rukama ušlo oko 45 Bošnjaka, među njima i nekoliko izbjeglica iz okoline Rogatice. Ovaj posljednji čin genocida posmatrali su i neke komšije Srbi koji su se okupili oko autobusa. Suze njihovih komšija i bošnjački nijemi, bolni pogledi prema svojim kućama i imanjima, na njih nisu ostavljali nikakav dojam. Neki, poput Miloša Pajića i Jele Đurović, zadovoljno su se smješkali. Ipak, među njima je bio i jedan Srbin koji je bio čovjek. Bio je to Slavko Kovačević koji je glasno zaplakao. Raširenih ruku, smogao je snage i hrabrosti da pored četničke straže uše u autobus i da se izgrli i izljubi sa svojim komšijama. Uskoro, autobus je krenuo i uputio se u pravcu Sarajeva.[125]

122) AI 1817
123) Isto
124) AI 4231 (Upor. AI 3972)
125) Isto

GENOCID U NOVOSEOCIMA

U historijskim izvorima Novoseoci se prvi put spominju 1711. godine.[1] U popisu bosanskih spahija na rijeci Prutu - do kojeg je došlo za vrijeme Rusko-turskog rata 1711. godine - u turskoj vojsci među 1569 zaima i timarlija nalazio se i neki Ibrahim koji je u timarskoj nahiji Borač u selu Novoseocima imao timar čiji je godišnji prihod iznosio 2.000 akči.[2] Nije poznato njegovo prezime, niti vrijeme kad je selo nastalo. Naziv sela upućuje na neko novo naselje koje je podignuto prije 1711. godine na obroncima brda Gunj i Male gradine, u čijoj se blizini nalazi jedno staro šehidsko greblje iz vremena Mehmeda II. El Fatiha, osvajača Bosne. U neposrednoj blizini je i susjedno bošnjačko selo Pavičići, za koje je poznato da se i ono nekad nalazilo ispod obronaka Male gradine i da se poslije neke epidemije kuge premjestilo na današnju lokaciju.[4] Pošto u Novoseocima i Pavičićima vijekovima živi autohtoni bošnjački rod Selmanovića, osnovano se može pretpostaviti da je nastanak sela u vezi sa nekom od epidemija kuge[5] koja je zahvatila Glasinac prije 1711. godine i kasnijim preseljenjem autohtonog bošnjačkog stanovništva na novu obližnju lokaciju.

Do posljednje agresije na BiH u Novoseocima se nalazila 41 bošnjačka kuća, u kojima je živjelo 13 porodica (domaćinstava) iz roda Selmanović,[6] 2 porodice (domaćinstva) iz roda Kabaš,[7] 6 porodica iz reda Očuz,[8] 14 porodica iz roda Karić[9] i jedna porodica iz roda Šetić.[10] Selmanovići, Očuzi i Kabaši

1) Vladislav Skarić, Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711.) godine, Izabrana djela, knjiga II.I, Sarajevo 1985., str. 247
2) Isto
3) Dr. Milenko S. Filipović, Glasinac, antropogeografsdko-etnološka rasprava, Beograd 1950., str. 242
4) Isto, str. 241
5) O epidemijama kuge na Glasincu; Isto, str. 103-104

pripadaju najstarijim glasinačkim bošnjačkim rodovima čije porijeklo je sa Glasinca, dok su Karići u Novoseoce došli u XVIII. stoljeću, a Šetići poslije Drugog svjetskog rata.

Selo Novoseoci oduvijek je bilo locirano oko jedne glavne ulice, oko koje su se nalazile seoske kuće i ostali gospodarski objekti. Ovakav tip izrazito zbijenog naselja - pored tradicionalnog bošnjačkog smisla za kolektivni život - uvjetovan je lakšom odbranom od hajduka, kojih je na ovim prostorima oduvijek bilo mnogo. Iako nema izvora žive vode, spada u najrodnija glasinačka sela. Od 1928. godine imalo je i džamiju koja je premještena iz susjedne Podromanije i locirana pored starog šehidskog greblja ispod sela. U selu su oduvijek živjeli isključivo Bošnjaci.

Jugoistočno od Novoseoca, na udaljenosti od oko pola kilometra, nalazi se staro bošnjačko selo Pavičići. Selo je dobilo naziv po srednjovjekovnoj bosanskoj vlasteli Pavicama, koji su ga nastanjivali još u srednjem vijeku. Dolaskom Turaka na Glasinac Pavice su prešle na islam i postali bezi. U Pavičićima im se nalazila i begovska feudalna kula u kojoj su živjeli sve do XVIII. stoljeća[10] - kad su se odselili u Rogaticu. Njihove zemlje u Pavičićima i na Glasincu kupovinom su prešle u posjed Selmanovića i Karića. Tokom XIX. stoljeća, u jeku doseljavanja pravoslavnog stanovništva iz istočne Hercegovine i

6) Selmanovići su stari autohtoni glasinački rod. Po nekom hajduku Drpi koji je dugo vremena terorisao i pljačkao selo i kojeg je ubio jedan od pripadnika roda, jedno vrijeme su nazivani Drapama. U popisu čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. g. jedan čifluk u selu Pavičićima pripadao je nekom Mustafi spahiji Drpi iz Novoseoca. Avdo Sućeska, Popis čifluka u Rogatičkom kadiluku iz 1835. godine, Prilozi za orijentalnu filologiju XIV-XV/1964-65, Sarajevo 1969., str. 267

7) Kabaši su nastali od Selmanovića. Prema legendi, jedan od pripadnika roda Selmanovića brijao je nekog bega Tankovića i stalno ga okretao tako da ga je beg, razljućen, nazvao Kabaš. (od turske riječi kaba što znači sirov, neotesan, grub, prost.)

8) Očuzi pripadaju jednom od najstarijih glasinačkih rodova. Stoljećima su nastanjivali selo Bjelosaliće koje je njihova baština. Poslije 1878. g. kolektivno su se iselili u Tursku. Samo jedan pripadnik roda - koji se posvadio sa ocem - prešao je da živi u Novoseoce gdje se rod ponovo razgranao.

9) Karići su porijeklom iz Modrika, kod Donje Prače. M. S. Filipović, N. dj., str. 242

10) Godine 1946. u Novoseoce se naselio Osman Šetić, Rogatica.

11) U monografiji Rogatica, Sarajevo 1966. g. V. Kosorić je iznio neutemeljenu tvrdnju da su bezi Pavice iz Pavičića odselili u Rogaticu u XIX stoljeću. Pošto se u Popisu čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. g. kao posjednici čifluka Pavice uopće ne spominju u džematu Glasinac, sigurno je da su se sa Glasinca iselili prije 1835. g. Pavičiće Bošnjaci Glasinca zovu: Pavčići.

Crne Gore na Glasinac, u Pavičiće su naseljeni pravoslavni kmetovi iz roda Šiljak.[12] Pred posljednju agresiju, u ovom mješovitom[13] bošnjačko-srpskom naselju nalazilo se osam bošnjačkih kuća u kojima su živjele četiri porodice Karića i dvije porodice Selmanovića.

STRADANJE NOVOSEOCA ZA VRIJEME I. SVJETSKOG RATA, ZLOČINI CRNOGORSKE VOJSKE

Ako se izuzmu povremena stradanja od hajduka za vrijeme turske vlasti, o kojima se mnogo ne zna, prvo veće stradanje sela i njegovih stanovnika dogodilo se za vrijeme Prvog svjetskog rata. Poslije Cerske bitke, srpska i crnogorska vojska prešle su u kontraofanzivu i doprle na Glasinac, gdje su u septembru i oktobru 1914. godine vođene teške borbe.[14] Linija fronta nalazila se neposredno pored sela oko kojeg se i danas vide ostaci nekadašnjih rovova, tzv. "dekunjci".

Za vrijeme srpsko-crnogorske okupacije, u jesen i zimu 1914.-1915. godine, u Novoseocima su počinjeni brojni zločini koje su nad civilnim stanovništvom sela počinili pripadnici takozvanog Sandžačkog odreda[15] crnogorske vojske. O navedenim zločinima nikad se nije govorilo javno, niti se o njima mnogo zna na osnovu dosadašnje historijske literature. Izuzetak je jedna sumarna informacija koja kaže da je početkom Prvog svjetskog rata crnogorska vojska zapalila selo i da su tom prilikom od 66 zgrada ostale samo 3 kuće.[16]

Zločini crnogorske vojske počinjeni u Novoseocima 1914. godine gotovo isključivo su poznati na osnovu bošnjačkog narodnog predanja. Ono se u Novoseocima godinama prenosi sa koljena na koljeno i kaže da su u navedeno vrijeme Bošnjaci preživjeli mnoge zulume i poniženja. Razularen crnogorski vojnici u okupiranom selu uspostavili su svoju strahovladu. Bez ikakva povoda ili razloga ubili su dvojicu mještana: Ramu Očuza i brata Rame Selmanovića, čije ime se, na-

12) M. S. Filipović, N. dj., str. 241
13) U popisu stanovništva iz 1991. g. Pavičići su iskazani kao jednonacionalno, srpsko selo !??
14) V. Kosorić, N. dj., str. 78
15) Isto
16) Isto, str. 242

žalost, već zaboravilo. Po noći su krali bošnjačku stoku, tako da su seljaci bili prinuđeni da spavaju u štalama zajedno sa svojom stokom. Kad bi, po noći, vojnici došli u pljačku, žene i djeca u štali bi zaplakali i molili da se stoka poštedi.[17]

U toku srpsko-crnogorske okupacije Novoseoca za vrijeme Prvog svjetskog rata, crnogorski vojnici silovali su više bošnjačkih djevojaka, prisiljavajući njihove roditelje da gledaju silovanja. Usljed zaštite identiteta žrtava kao i nakaradnog shvaćanja da je u pitanju bošnjačka a ne crnogorska bruka i sramota, o navedenoj vrsti zločina u Novoseocima se redovno izbjegavao širi razgovor. Predanje o silovanju prenosilo se u uskom krugu pojedinih porodica, kao dio porodične intime.

Za vrijeme borbi koje su se između austrougarske i crnogorske vojske vodile oko Novoseoca 1914. godine, nekoliko crnogorskih vojnika poginulo je i sahranjeni su na brzinu, bez ikakvih obilježja. U historijskom pamćenju mještana sačuvane su tačne lokacije njihovih grebova. Poslije Prvog svjetskog rata neko se iz Crne Gore zainteresirao za njihove kosti. Tragom ratnih zbivanja, oko 60-tih godina ovog stoljeća u Novoseoce je došla delegacija nekog crnogorskog udruženja boraca iz Prvog svjetskog rata. Raspitivali su se za grebove. U duhu bošnjačkog oprosta i merhameta, Bošnjaci su svesrdno pokazali gdje se grebovi nalaze.[19] Vjerovali su da sa odlaskom kostiju zločinaca sa Glasinca zauvijek odlaze i crnogorski zločini. Nažalost, agresija Srbije i Crne Gore na BiH 1992. godine pokazala je da su bili u velikoj zabudi.

ČETNIČKI ZLOČINI U NOVOSEOCIMA ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA

Početkom Drugog svjetskog rata Bošnjaci Novoseoca znali su da će rat donijeti nova stradanja i žrtve. Svjesni činjenice da rane nanesene od komšija najduže bole i da je ratne nevolje lakše prebroditi uz uzajamnu komšijsku pomoć, nastojali su, prije svega, da sačuvaju dobre odnose sa svojim komšijama Srbima. I Srbima je ustrebala bošnjačka pomoć. Iz straha

17) Navedeno predanje autor je lično više puta slušao od svoje najbliže rodbine iz Novoseoca.

18) Isto

19) Jedan crnogorski greb iz vremena I svj. rata nalazio se u Šiševu Guvnu pored Novoseoca. Kosti iz greba prenesene su u Crnu goru.

od ustaša, u bošnjačkim kućama u Novoseocima potražili su sigurnije utočište. Početkom rata, kad bi se osjetili nesigurnim, Srbi iz Bjelosavljevića bježali su u Novoseoce i tamo noćivali. Sve svoje vrijednije stvari, iz straha da ne budu opljačkane, prenijeli su u Novoseoce, da ih Bošnjaci čuvaju. Nešto kasnije, kad su Bošnjaci bili prinuđeni da bježe i napuste selo, komšije Srbi nisu uzvratili istom mjerom i nisu čuvali bošnjačku imovinu. Oni su je - opljačkali.[20]

Po velikom snijegu i hladnoći u februaru 1942. godine Mićo Curević iz Crkvine u Novoseoce je donio uznemirujuće vijesti da će selo uskoro biti opkoljeno i napadnuto od četnika i da se odmah mora napustiti. Iz straha od zločina, gotovo svo stanovništvo je odmah izbjeglo u pravcu Sarajeva. Na putu preko Romanije, na kolonu izbjeglica četnici su otvorili puščanu i mitraljesku vatru i ranili nekoliko osoba.[21] U Novoseocima su ostala dva starca, jedna starica i jedno devetogodišnje dijete; Osman Očuz, star preko 80 godina, Derviša Zahiragić, zvana Glasa, stara preko 80 godina, Mujo Kabaš, star preko 80 godina, i njegov devetogodišnji unuk Halid.[22]

Kad su Bošnjaci napustili selo, odmah je uslijedila njegova pljačka. Po visokom snijegu, u Novoseoce su se odmah uputile kolone saona u koje su uprezani konji i volovi. Saone su dolazile iz pravaca okolnih srpskih sela: Bjelosavljevića, Pavičića, Čavarina, itd. Vozili su ih komšije Srbi koji su krenuli u veliki pljačkaški pohod. Kad su stigli u Novoseoce, preostali njegovi stanovnici mogli su da vide njihovu gramzivost i pohlepnost. Na saone su tovarili sve što se moglo natovariti i opljačkati. U svojoj hajdučkoj nezasitosti, svađali su se između sebe, otimali jedni drugima već opljačkane i natovarene bošnjačke stvari, i samo što se nisu tukli.[23]

Zbog nesigurnosti i općeg haosa do kojeg je došlo u Novoseocima usljed komšijske pljačke, preostali njegovi stanovnici otišli su u susjedno srpsko selo Bjelosavljeviće i našli utočište u kući Laleta Čajića. Međutim, poslije tri dana ustaše iz Sokoca napale su na selo i ubile Laleta. Izbjeglicama iz Novoseoca nije preostalo ništa drugo nego da se vrate nazad u Novoseoce, gdje su prenoćili. Sutradan, Milan

20) Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, 4176, U daljem tekstu skraćeno: Oznaka AI i broj.
21) Prema kazivanju Osmana Selmanovića autoru, četnici su ga ranili u leđa.
22) AI 4190 (Upor. AI 4176)
23) Isto

Čajić, sin Laleta i njegov rošak Miloš (ili Mijat) Čajić[24] došli su u kuću Muje Kabaša, gdje se nalazio i Osman Očuz. Zamaskirani sa omotanim crvenim šalovima oko glave, pretvarali su se da su sa strane i zahtijevali od dvojice teško pokretnih staraca da im pokažu put u pravcu sela Sokolovići. Zbog svojih godina i visokog snijega, starci su odbili zahtjev, nakon čega je Milan Čajić hladnokrvno ubio Muju Kabaša. Ispalio mu je iz puške metak u čelo. Kad je pogođen, Mujo se nalazio pored šporeta u kojem je gorjela vatra i na koji je pao. Mozak iz njegove glave počeo je da ističe na vrelu plahtu i da crvči. Istovremeno, na istovjetan način Milan Čajić je ubio i Osmana Očuza.

Poslije ubistva nemoćnih staraca, četnici su napustili kuću. Na izlasku, Miloš je upitao Milana - misleći na devetogodišnje dijete koje je sve posmatralo: "što ne ubi i dijete? "Crknuće od zime", uzvratio je Milan.[25]

Kad su četnici napustili kuću, devetogodišnji Halid je uspio svući mrtvog djeda sa šporeta. U šoku i svojoj dječijoj naivnosti - misleći da ubijeni spavaju i da će se probuditi - ubijene je pokrio jorganima, a zatim prešao u Glasinu kuću, gdje je zajedno sa njom prenoćio. Sutradan, kući su došla četverica četnika koji su pljačkali žito. Jedan od njih je počeo da pretura po njenoj sehari i da je pljačka, a kad se ona tome usprotivila on je hladnokrvno ubio metkom u potiljak.[26]

Istog dana kad se dogodilo posljednje ubistvo starih i nemoćnih, u Novoseoce je došao u pljačku i Mirko Rudović iz Pavičića. U kući ubijene starice zatekao je Halida. Sažalio se na dijete i poslao ga svojoj kući u Pavičiće. Međutim, Mirkova žena nije bila mehka srca i dozvolila je djetetu samo da prenoći. Sutradan, istjerala ga je iz kuće i dijete se vratilo u Novoseoce. U toku je još uvijek bila velika pljačka sela. Kod seoske česme 7-8 srpskih šilkoša opazili su dijete koje je na glavi nosilo fes. Povicima "evo balije", nasrnuli su koljem sa namjerom da ga istuku. Na svu sreću, istovremeno je naišla Petra Čajić iz Bjelosavljevića, zajedno sa kćerkom Danicom, koju je pratila u selo Rakite, u općini Pale. Zahvaljujući ovoj humanoj ženi, koja se uzdigla iznad primitivnog srpskog nacionalizma i šovinizma, dijete je spaseno. Odbranila ga je od nasilnika i zajedno sa kćerkom Danicom poslala u selo Rakite, gdje je ostalo 16 mjeseci. U junu 1943. godine, kad su se u

24) Svjedok nije siguran da li je u pitanju Miloš ili Mijat Čajić.
25) Isto
26) Isto

Novoseoce ponovo povratili njegovi stanovnici, njima se uskoro priključio i devetogodišnji Halid.[27]

Zločin nad troje starih i nemoćnih počinjen u Novoseocima 1942. godine jedan je od nekažnjenih četničkih zločina koji su se dogodili na Glasincu za vrijeme Drugog svjetskog rata. Kao i mnogi slični zločini koji su počinjeni nad Bošnjacima u navedeno vrijeme, zataškavan je i prikrivan. U dosadašnjoj historijskoj literaturi nije čak ni evidentiran. Nekažnjeni zločinci Milan Ćajić i njegov rošak Miloš (ili Mijat) zbog zločina nikad nisu pozvani na odgovornost. Kao da se ništa nije dogodilo, bez imalo griže savjesti ili stida, i dalje su vrlo često dolazili i prolazili kroz Novoseoce. Niko od Bošnjaka nije smio na njih pokazati prstom i reći im šta su. Štitila ih je nova srpsko-komunistička vlast u Sokocu u kojoj je bilo mnogo nekadašnjih četnika. Na drugoj strani, ista vlast - pod optužbom da je bio ustaša - optužila je i osudila Adema Kabaša iz Novoseoca na kaznu smrti.[28] Kazna je u žalbenom postupku preinačena na kaznu zatvora u trajanju od 20 godina. U presudi kojom je kažnjen stoji da se kažnjava:

- 5 godina zatvora što je dobrovoljno stupio u ustašku vojsku,
- 5 godina zatvora što je kao neprijateljski vojnik pucao na partizane,
- 5 godina zatvora - za sve žrtve fašističkog terora na tlu FNR Jugoslavije,
- 5 godina zatvora - za svu fašističku pljačku na tlu Jugoslavije.

Svi mještani iz Novoseoca i Pavičića dobro su znali da su optužbe protiv Halida bile lažne, da je u muhadžirluku u Sarajevu mobilisan u ustašku vojsku, da je u vojsci bio telegrafist, i da nije činio nikakve zločine. Naprotiv, u toku sušenja pred Vojnim sudom u Sarajevu, Milisav Marić iz Šenkovića, major bivše JNA - koji je svojevremeno izručio četničkoj trojici 22 izbjeglice iz Borovska - svjedočio je u Ademovu korist i potvrdio da mu je u toku rata Adem spasio oca.[29]

Poslije 17,5 godina zatvora koje je odležao u zatvoru u Zenici, od Adema Kabaša je zatraženo da u zatvoru ostavi svoju presudu. Nije pristao, zbog čega je - poslije pomilovanja i oslobašanja od izdržavanja zatvorske kazne - naknadno zadržan u zatvoru još dva dana. Ostao je istrajan i iz Zenice je do-

27) Isto. Svjedok zločina još uvijek je živ i stalno je nastanjen u Sarajevu.
28) AI 4176
29) AI 4190 (Upor. AI 4176)

nio svoju presudu. Po dolasku u Novoseoce, Bošnjaci su ga dočekali kao svog velikog, nevinog mučenika. Iako mu je u zatvoru zdravlje bilo ozbiljno narušeno, ukazana mu je počast da na prvoj velikoj seoskoj mobi, na kojoj je bilo preko 50 kosaca, otkosi prvi otkos i bude kozbaša. U toku kosidbe, nije bilo momačkih poklika i vriske koja odjekuje poljem kad se na čuvenim glasinačkim kosidbenim mobama između sebe potjeraju najviđeniji momci, da se uzajamno ogledaju koji od njih je najvredniji i ko će biti kozbaša. Adem je kosio polahko, a za njim u jednom skladnom poretku svi ostali Bošnjaci iz sela. Bila je to jedna nezaboravna predstava. Bila je to velika promenada bošnjačkog duha, ponosa, prkosa, uzajamne solidarnosti i vječite neuništivosti. Bio je to veliki čas žalosne i ponosite bošnjačke povijesti na Glasincu, čas za povijest.[30]

U ljeto 1943. godine Bećir Očuz iz Novoseoca otišao je u pravcu sela Ozarkovića, da potraži konja. Četnici su ga uhvatili i ubili. Poslije Drugog svjetskog rata ostatke njegovog tijela pronašla su djeca koja su išla u osnovnu školu u Ozarkoviće. U jednoj jami pored Ozarkovića prepoznati su ostaci njegove odjeće.[31]

POTRET GLASINAČKOG ZLOČINCA - ŽARKO ČIKOVIĆ ELEZ

Elezi vode porijeklo iz Grahova, u Hercegovini, odakle im je na Glasinac u drugoj polovici XIX. stoljeća došao djed Vidak, zajedno sa dvojicom braće.[32] Prvo su se bili naselili na Kuli, gdje ih ima pod prezimenom Draganić, a potom u Pavičićima. Ima ih i u okolici Sarajeva.[33] U porodičnom predanju glasinačkog roda Selmanović iz Novoseoca stoji da su Elezi nekad bili njihovi kmetovi. Poslije 1918. godine, što milom - što silom, preoteli su im zemlje južno od Drpinog brda, na području današnjih srpskih Pavičića.

Žarko Elez, kojeg Bošnjaci iz Novoseoca i Pavičića iz neutvrđenih razloga češće nazivaju Čiković, sin je Jovana. rođen je u Pavičićima, star oko 60 godina. Po zanimanju je zemljoradnik. Živio je uporedo sa više žena, zvanično je oženjen suprugom

30) Autor ovih redova lično je prisustvovao navedenoj mobi.
31) O identifikaciji posmrtnih ostataka Bećir Očuza autor je više puta slušao kazivanja od Ibre Selmanovića iz Novoseoca.
32) M. S. Filipović, N. dj., str. 241
33) Isto

Sarom. Poznato je da ima sina Tomu (Tomislav), koji je do agresije na BiH živio u Sarajevu, u naselju Jagomir. Početkom agresije na BiH došao je na Glasinac i priključio se ocu i agresoru.

Posije Drugog svjetskog rata, pod uticajem velikih četničkih zločina počinjenih na Glasincu - o čemu su sjećanja bila još uvijek svježa - bošnjačka djeca u Novoseocima i Pavičićima su podučavana šta je četnik. Pripovijedano im je da je to sinonim svih ljudskih poroka i zala: da je krvoločan, zlopamtiv, lukav, lažljiv, zloban, nemoralan, razvratan, prepreden, nevjeran, licemjeran, pohotan, podmukao, dvoličan, prljav, šugav, ušljiv, bradat, pijan, itd. - i da mu se nikad ne smije vjerovati. Manje-više, pripovijedano im je ono što je o četnicima dobro poznato i što o njima pišu i najpoznatiji srpski historičari.[34] Kao očigledan primjer pokazivan im je njihov prvi komšija Žarko Čiković Elez, kojeg su mogla da vide svaki dan.

U zimu 1943. godine iz Sokoca - gdje se nalazio u izbjeglištvu - Ibrišim Karić iz Novoseoca je kao nenaoružani civil pošao u selo Pavičiće da uzme neke saone. U Pavičićima je uhvatila četnička trojka koju je predvodio Žarko Čivković Elez i u kojoj su bili i Milkan Šiljak iz Pavičića i Milan Vučetić iz Glasinačkog Polja. Nasilno su ga doveli pred jednu jamu koja se nalazi ispod sela Ozarkovići. Ispred jame, u leđa ga je bajonetom snažno udario Žarko Čiković i gurnuo u jamu. Jama je bila duboka. Teško ranjen, Ibrišim je u jami proveo sedam dana. Bio je bez hrane a umjesto vode jeo je snijeg koji je upadao u otvor jame. Osmi dan, pod nerazjašnjenim okolnostima, uspio je izići iz jame. Promrzlih ruku i nogu - sa kojih su kasnije amputirani prsti - dobauljao je u Sokolac. Živio je do 1989. godine. Tajnu kako je izašao iz jame ponio je u greb. Najvjerovatnije, spasio ga je neki Srbin, komšija, čiji identitet nije želio da otkrije sve do smrti.[35]

Za zločin počinjen nad Ibrišimom Karićem, Žarko Čiković nikad nije krivično odgovarao - iako ga nije krio.[36] Po završetku rata, na insistiranje Ibrišima Karića, protiv Žarke je bila pokrenuta istraga. Međutim, poslije mjesec dana istrage oslobošen je i pušten iz pritvora.[37]

---

34) Pišući o Ardijejima, ilirskom plemenu koje je početkom naše ere živjelo na Balkanu, Vladimir Ćorović je napisao da je to bilo čisto četničko pleme koje je živjelo životom četnika. Naveo je da su bili gusari, da su bili oblaporni, pohotni, da su voljeli lak život i pijančenje, da im porodični život nije bio mnogo moralan i da su im žene imale više muževa. Vladimir Ćorović, Bosna i Hercegovina, Beograd 1925., str. 28

35) AI 4203

36) Uz piće, Žarko je i Bošnjacima znao pričati kako je Ibrišima gurnuo u jamu.

37) Isto

Po završetku Drugog svjetskog rata, kad je proklamovano takozvano "bratstvo i jedinstvo", bošnjačka glasinačka djeca u školi su, u suštini, učena da zaborave mnoge četničke zločine počinjene nad Bošnjacima, među njima i zločin komšije Žarke. I priče starijih o Žarkinom zločinu postajale su sve rješe. Malo po malo, zločin je prekrivao veo zaborava. Što iz straha, što iz bošnjačkog merhameta, kao da se ništa nije dogodilo, Žarka Čikovića počele su postepeno da prihvataju pojedine seoske porodice, dok ga nije prihvatilo čitavo selo. U uvjerenju da se više nikad neće ponoviti, njegov zločin je oprošten i postepeno zaboravljen, čemu je i sam vješto doprinio. Prepreden i lukav, znao je da se prikrije, da odlično odglumi i radost i žalost, da se dodvori, i na kraju - da uvjeri u svoje pokajanje i čestitost. Uz pomoć rakije, jednog od njegovih omiljenih poroka, među Bošnjacima Novoseoca i Pavičića pronašao je svoje nove bošnjačke prijatelje sa kojima se kumio.[38] Nažalost, kumovi i još neki Bošnjaci iz Novoseoca i Pavičića mnogo su mu vjerovali i to ih je skupo koštalo 1992. godine. Nisu znali, ili su zaboravili, da zvijer kad jednom okusi krv, uvijek za njom ide i nikad je ne zaboravlja.

Uloga Žarke Čikovića Eleza u genocidu u Novoseocima 1992. godine nije u potpunosti rasvijetljena. Međutim, iz onoga što je do sada poznato, sa sigurnošću se može reći da je on na jedan izuzetno perfidan način obmanjivao i zadržavao Bošnjake iz Novoseoca i Pavičića da ne bježe iz sela i da ostanu u selu - do dana koji je određen za izvršenje zločina.

EKONOMSKI GENOCID NAD BOŠNJACIMA NOVOSEOCA 1918.-1992. GODINE

Najveći dio obradive zemlje u Novoseocima i okolini nekad je pripadao rodu Selmanovića, čije porodično predanje kaže da su, gazeći po svojoj zemlji, mogli preći put od današnje ceste Sokolac - Rogatica u Glasinačkom polju do sela Bogovića, na zapad. U porodičnom predanju roda prenosi se da je jedan dio njihove zemlje obradivan uz pomoć kmetova i da su njihovi kmetovi bili Elezi iz današnjih srpskih Pavičića. Uz Selmanoviće, u Novoseocima i okolici svoje zemlje imali su i Karići, koji su se u Novoseoce doselili u XVIII. stoljeću, i Kabaši, koji vode porijeklo od Selmanovića. Zemljoposjednici iz

38) Žarko Čiković se kumio sa Nailom Karićem i Mešom Selmanovićem iz Pavičića. AI 4182

navedenih rodova nekad su pripadali sitnim spahijama i njihovi zemljišni posjedi bili su znatno manji od zemljoposjeda glasinačkih begova.

Poslije austrougarske okupacije BiH 1878. godine došlo je do otvorenih kmetovskih zahtjeva za dodjelom bošnjačke zemlje. Pošto je austrougarska vlast zadržala dotadašnje agrarne odnose zahtjevi kmetova za zemljom od 1918. godine mogli su se ostvariti otkupom zemlje od njenih vlasnika. Do Prvog svjetskog rata manji broj glasinačkih kmetova otkupio je zemlju.[39] U pitanju su bile nekadašnje begovske zemlje koje su prve došle na udar, tako da su sitniji bošnjački vlasnici iz Novoseoca i okoline jedno vrijeme bili pošteđeni kmetovskih pritisaka. Međutim, u toku Prvog svjetskog rata srpski zahtjevi za bošnjačkom zemljom, po ugledu na nekadašnju hajdučiju, dobili su karakter najobičnije pljačke koja je praćena nasiljem i ubistvima.

Po završetku Prvog svjetskog rata najveći dio Glasinačkog polja bio je izdijeljen "srpskim dobrovoljcima"[40], čime su Bošnjaci iz Novoseoca izgubili veliki dio svoje najplodnije zemlje. Oduzeta im je bez ikakve nadoknade. Izgubili su i sve zemlje koje su posjedovali na prostorima današnjeg srpskog sela Pavičići. Kao i svi Bošnjaci u BiH, pod vidom agrarnih reformi u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslavije, kao i Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji, bili su izloženi nevišenom ekonomskom genocidu.[41]

Na lokalitetu Rešetnica kod Sokoca, Karići i Selmanovići iz Novoseoca posjedovali su oko 200 duluma najplodnije glasinačke zemlje.[42] Iako su između dva svjetska rata bili izloženi srpskom pritisku da je prodaju, kolektivnom obradom i zajedničkim mobama nekako su uspijevali da je obrašuju i da je sačuvaju do 1950. godine, kad je došlo do osnivanja zemljoradničke zadruge u Sokocu. Bilo je planirano da zemljišni kom-

39) U svojoj studiji Glasinac M. S. Filipović je - bez navođenja historijskog izvora iz kojeg je izveo zaključak - napisao da se do I svjetskog rata na Glasincu otkupila polovina pravoslavnih kmetova, što nije tačno. Prema popisu stanovništva u BiH iz 1910. g. rogatički srez je imao svega 378 slobodnih pravoslavnih seljačkih porodica na vlastitoj zemlji i 1382 kmetovske porodice na aginskim zemljama. V. Kosorić, N. dj., str. 72

40) M. S. Filipović, N. dj., str. 28

41) O ekonomskom genocidu nad Bošnjacima pisali su M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima, Sarajevo 1992.

42) AI 4203

pleks zadruge obuhvati svu ranije oduzetu bošnjačku zemlju u sjevernom dijelu Glasinačkog polja, tako da je, u prvi mah, izgledalo da će zadružna zemlja potpuno odvojiti i izolovati bošnjačku zemlju u Rešetnici i vlasnicima je učiniti nedostupnom. Pod izgovorom da se osnivanjem Zadruge neće imati izvoza (prolaza) iz Rešetnice u pravcu Novoseoca, vlasnici zemlje pozvani su u Sokolac na sastanak. Zvanični predstavnici tadašnje vlasti obznanili su, da će morati prodati zemlju Zadruzi. Kao porotuuslugu za prodanu zemlju, vlasti su im obećale dovođenje električne struje u selo.[43]

Na sastanak u Sokolac - zakazan povodom prodaje zemlje u Rešetnici - pozvani su i sastanku su prisustvovali i Podinići, Srbi. Oni su Rešetnici - između zemlje Karića i zemlje Selmanovića - posjedovali svoju zemlju. Na sastanku su odmah pristali da je prodaju Zadruzi, što je bila vješta varka da se zavaraju Bošnjaci da i oni daju svoj pristanak. U uvjerenju da nemaju drugog izbora Bošnjaci su pristali na prodaju. Prevareni su i za jeftine pare[44] prodali svoju najplodniju zemlju. Seoska sirotica Almasa Selmanović bila je protiv prodaje i ni po koju cijenu nije htjela niti je mogla da se odvoji od svojih 5 duluma zemlje, bez kojih nije mogla preživjeti.[45] Poslije mnogih prolivenih suza i molbi da joj se ne oduzima zemlja, udovoljeno joj je - zajedno sa skoro svim Podinićima, koji su sačuvali svoju zemlju. Izuzetak je nekoliko vlasnika Srba koji su za "protuuslugu" dobili stalno zaposlenje u Sokocu.[46]

Jedan od načina da se oduzme bošnjačka zemlja bio je putem zemljišnog maksimuma koji je seljački posjed ograničavao na 300 duluma. Na navedeni način u Novoseocima je od Derve Kabaša 1957. godine oduzeto 60 duluma zemlje[47] a od Hasana Karića 50 duluma.[48]

Pod okriljem državne socijalne politike, čiji je zvanični cilj bio da olakša život stanovništva koje nije imalo vlastitu zemlju - a imalo je državno zaposlenje - vlasti u komunističkoj Jugoslaviji od 60-tih godina ovog stoljeća bile su uvele visok dječiji doplatak zaposlenima. Zaposleni radnik koji je imao petero djece na ime dječijeg doplatka (dodatka) dobijao je mjesečni novčani iznos koji je bio veći od prosječne mjesečne

43) AI 4188
44) Šemso Karić je prodao svojih 9 duluma zemlje, 7 dinara po dulumu, što je bilo ispod svake realne cijene. NS 59-XII./93
45) AI 4203
46) Isto
47) AI 4162
48) AI 4203

plaće.[49] U suštini, u pitanju je bila mjera čiji je stvarni cilj bio da stimulira visok natalitet Srba i Crnogoraca. Pošto je broj zaposlenih Bošnjaka u poslijeratnom periodu bio vrlo mali, u praksi, stvarne koristi od visokih dječijih doplataka imali su najvećim dijelom zaposleni Srbi i Crnogorci - koji su na navedeni način stimulirani da imaju što više djece. Iako se posljednjih decenija bošnjački udio u zaposlenosti na nivou općine Sokolac bio znatno popravio - zbog razvoja industrije i ostalih privrednih grana za koje je bila neophodna radna snaga - statistički podaci o broju zaposlenih i nacionalnoj strukturi zaposlenih u općini Sokolac pokazuju konstantnu i veliku bošnjačku neravnopravnost i zapostavljenost. Tako je dana 31.12.1991. godine ukupan broj zaposlenih u opoćini Sokolac iznosio 5.800 lica, od toga Muslimana 745 ili 13%. Međutim, u navedeno vrijeme, zajedno sa 14.883 stanovnika općine - koliko ih je tada ukupno bilo - živjela si i 4.493 Muslimana (Bošnjaka) ili 30.20%,50) što znači da je u strukturi zaposlenih bošnjački udio trebao približno iznositi oko 30,20%.

Bošnjaci iz Novoseoca koji su poslije Drugog svjetskog rata uspjeli da se zaposle u državna preduzeća - pretežno kao šumski radnici u drvnoj industriji - zbog dječijeg doplatka bili su prinuđeni da se odriču svoje zemlje u korist svoje nezaposlene braće, rođaka ili države, što je imalo negativnih posljedica na ukupan odnos Bošnjaka prema zemlji. Oni su, u suštini, dugoročnom politikom - u koju spadaju i visoki dječiji doplaci - dugoročno prisiljavani i navikavani da postepeno izgube vjeru u svoju najveću vrijednost, svoju rodnu grudu, u svoju zemlju. Stoga, ne iznenađuje činjenica da prilikom saslušanja svjedoka iz Novoseoca poslije genocida iz 1992. godine neki od njih nisu znali - koliko tačno imaju zemlje. Šok koji su pretrpjeli u vrijeme genocida nije jedini uzrok da su postali "zaboravni".

Stanovnici Novoseoca godinama su bili sistematski osiromašivani, zapostavljani, šikanirani, na margini svih važnijih društvenih i kulturnih zbivanja u općini Sokolac od 1918. do danas. U navedenom razdoblju ne pamti se da je Bošnjak iz sela zauzimao bilo kakvu rukovodeću funkciju u Sokocu. Put u Sokolac njega nikad nije vodio da tamo nešto dobije u smislu nekih državnih blagodeti koje su dobijali glasinački Srbi. Put u Sokolac njega je vodio da na pazarni dan u odnese svoju crkavicu da je proda: stoku, mrs, povrće, itd., da bi mogao da kupi so, šećer, kahvu, brašno, opanke, itd. Industrijalizaci-

49) Još uvijek su u životu svjedoci koji su dobijali dječije doplatke.

jom Sokoca i razvojem obrta i trgovine, u poslijeratnom periodu, Bošnjaci Novoseoca i Glasinca postali su jeftina radna snaga, što su ostali sve do posljednje agresije. Pred posljednju agresiju i genocid, od 117 stanovnika sela koliko ih je bilo po popisu stanovništva iz 1991. godine, samo ih je 19 bilo zaposleno, što iznosi 16,23%. Od zaposlenih, 13 su bili radnici, 2 zanatlije, 2 mašinska tehničara, 1 trgovac i 1 milicioner.[50] Od inteligencije, imali su jednog nastavnika matematike i fizike koji nikad nije mogao dobiti zaposlenje u Sokocu, tako da se oko 1970. godine odselio u Gornji Vakuf. U Sokocu, gdje su radili zaposleni, školovalo se i 17 seoske djece od kojih je troje pohađalo srednju, a 14 osnovnu školu.[51]

I pored činjenice da im je život bio težak i da su godinama ekonomski uništavani, Bošnjaci Novoseoca bili su zadovoljni onim što su imali. U dostojanstvu bošnjačkog nacionalnog bića, oni nikad nisu isticali da su ugroženi iako su to zaista bili. Vrijedni i istrajni, strpljivi i tolerantni, svojim radom savladivali su nepravde što su im godinama činjene. Svoj skromni život, često na vlastitu štetu, podređivali su komšijskom suživotu i međunacionalnoj toleraciji glasinačkih Bošnjaka i Srba. Međutim, za najveći broj glasinačkih Srba neoprostiv grijeh Bošnjaka bio je to što su bili muslimani.

PRVE POSLJEDICE AGRESIJE

Već u maju 1992. godine Bošnjaci iz Novoseoca i Pavičića počeli su osjećati prve posljedice agresije na BiH. Prvo su ih osjetili oni koji su bili zaposleni u Sokocu i učenici koji su se školovali u sokolačkoj osnovnoj i srednjoj školi.

Do 15. maja 1992. godine zaposleni Bošnjaci iz Novoseoca i Pavičića u svojim preduzećima u Sokocu osjetili su prve promjene do kojih je došlo agresijom. Morali su poslušno izvršavati sva naređenja koja su im izdavana: da posebno idu na doručak, da se ne okupljaju u grupama većim od tri čovjeka, da poslušno rade sve što im se naredi i da ništa ne pitaju niti zahtijevaju. Zaposleni Srbi prekinuli su sa njima sve ranije prisne kontakte i druženja. Počeli su da ih nadziru, provociraju, vrijeđaju i ponižavaju. Takvo stanje potrajalo je do 14. maja, kad im je, pod prijetnjom klanja, zabranjeno da dolaze

50) AI 4192
51) Isto

na posao. Istovremeno, bošnjačka djeca prestala su da pohađaju osnovnu školu u Sokocu u koju im je zabranjen pristup.[52]

Od 15. maja 1992. godine Bošnjaci iz Novoseoca i Pavičića segregirani su u svoja sela i uskraćena im je sloboda kretanja. Svoja sela nisu smjeli napustiti niti bilo koga u njih primiti. Dozvoljeno im je da se kreću samo do svojih livada i njiva i da obrađuju zemlju. Iz Novoseoca je - odmah po agresiji - u Sokolac izmještena prodavnica prehrambene robe u kojoj su se snabdijevali osnovnim životnim potrepštinama: brašnom, uljem, šećerom, kahvom, itd., tako da su uskoro osjetili i prve nestašice. Od 15. maja navedenu robu mogli su nabaviti jedino posredovanjem komšija Srba po cijenama koje su određivali Srbi. Selima je uskraćena i voda i električna struja. Pošto sela nemaju izvora žive vode - poput svojih srednjevjekovnih predaka - vodom su se snabdijevali iz suhih bunara i lokvi koje su se punile kišnicom. Za rasvjetu, kao poslije Drugog svjetskog rata, počeli su koristiti fenjere i petrolejske lampe. Kad je nestalo petroleja, počeli su koristiti luč.[53]

ODUZIMANJE BOŠNJAČKOG NAORUŽANJA

Početkom agresije na BiH stanovnici Novoseoca i Pavičića bili su u mnogim dilemama. Jedna od velikih je bila da li da se u slučaju četničkog napada na selo - sa seoskim naoružanjem sa kojim se raspolagalo - pruži oružani otpor. Iako je ova jedino ispravna opcija zbog apsolutnog srpskog okruženja za mnoge kolebljivce izgledala utopijom, po inerciji jedne instiktivne reakcije na brojne agresorske zločine u istočnoj bosni određen broj mještana počeo je da se naoružava u vlastitoj režiji. Od najobičnijih vodovodnih cijevi napravljeno je nekoliko improviziranih pušaka. Koristile su lovačku municiju. Izrada pušaka i njihovo posjedovanje bile su strogo čuvane tajne i one četnicima nisu ostale nepoznate. Na osnovu od ranije poznatih sličnih iskustava u naoružavanju Bošnjaka samoproglašena srpska vlast u Sokocu je znala da se seljani naoružavaju.

U nastojanju da bez oružanog otpora i na miran način razoruža Bošnjake - po briżljivo razrašenoj strategiji i metodologiji koju su primjenjivali u čitavoj Bosni - četnička vlast je

52) AI 4200 (Upor. AI 4198)
53) AI 4206

oduzimanju naoružanja pristupila u dvije faze. U prvoj, pod maskom pravne (para)države Bošnjacima je zagarantovana sigurnost i bezbjednost i od njih je zahtijevano da predaju svo ilegalno nabavljeno naoružanje. U navedenom cilju, početkom maja 1992. godine u Novoseoce je došao jedan od četničkih vođa u Sokocu, komšija Dragan Mačar, sin Miće, iz Bjelosavljevića. Zajedno sa njim bili su i Rade Dubovina iz Bjelosavljevića, i još jedan nepoznat čovjek koji se predstavio kao "major rodom iz Banjaluke".[54] U ime samoproglašene vojne i civilne vlasti u Sokocu, pod prijetnjom zatvorske kazne za sve one koji posjeduju naoružanje bez dozvole, oni su od mještana oduzeli 4 puške sačmarice ručne izrade.[55]

Po oduzimanju ilegalno nabavljenog naoružanja u Novoseocima četnici su proturili glasinu po kojoj je Drago Mačar, navodno, iz sela otišao nezadovoljan zbog toga što nije predato svo ilegalno naoružanje koje je njemu poznato, ali da je, da bi opravdao Novoseoce, uz oduzete sačmarice još pridodao određen broj pušaka koje su od Bošnjaka oduzete u okolini Rogatice.[56] Dezinformacija je imala dva cilja: da mještane Novoseoca i Pavičića uvjeri u "dobronamjernost" komšija Srba - koji će ih do dana koji je određen za izvršenje zločina obmanjivati u uvjerenju da su sigurni i da im - u slučaju da posjeduju naoružanje koje kriju i koje nisu predali - ulije nesigurnost i uzajamnu sumnjičavost.

Druga etapa u oduzimanju bošnjačkog naoružanja na koje su Bošnjaci imali uredne dozvole bila je znatno složenija i organiziranja. Pošto je ona, u suštini, negirala građansko pravo na posjedovanje lovačkog i drugog naoružanja i kao takva kod Bošnjaka stvarala sumnje i podozrenja, pristupilo joj se uz veliku gebelovsku fašističku propagandu. Poslije pregovora sa predstavnicima sela[57] i uz čvrsta obećanja da će im nova vlast štititi sva ljudska prava i slobode, Bošnjaci su pristali da dobrovoljno predaju oružje. Da se ne bi pokolebali i da bi se što više uvjerili u dobre i iskrene namjere, četnička vlast oduzimanju naoružanja dala je karakter narodne svečanosti. Unaprijed je određen i pravi svečarski dan koji je ranije zbližavao glasinačke Srbe i Bošnjake i koji ih je svake godine u

54) AI 4192
55) AI 4200
56) Isto (Upor. AI 4179)
57) Pregovore ispred tzv. srpskih vlasti vodio je početkom jula 1992. g. ĆAJIĆ zvani MIKI, rođen 1960., kriminolog iz Sokoca. Ai 4200

Brezjaku kod Sokoca okupljao na zajedničku svečanost, 27. juli, Dan ustanka protiv fašizma.[58]

Dana 26. jula 1992. godine, u jutarnjim i večernjim emisijama takozvanog srpskog radija - studio Sokolac i TV studija "Srne", više puta je objavljeno da će sutradan, 27. jula, selo Novoseoci predati svo naoružanje koje posjeduje i da će se staviti pod zaštitu tzv. srpskih vlasti koje svim Bošnjacima koji polože oružje garantiraju sva ljudska prava, sigurnost, mir i slobodu. Novoseoci su istaknuti kao mirno muslimansko selo koje je lojalno tzv. srpskim vlastima i čiji primjer trebaju slijediti i sva druga bošnjačka sela i svi Bošnjaci koji nisu predali oružje.[59]

Dana 27. jula 1992. godine, oko 10 sati u Novoseoce su došli najviši predstavnici vojne i civilne vlasti iz Sokoca. Predvodio ih je Milorad Savić, profesor, komandant tzv. II. romanijske motorizovane brigade. Došla je i kompletna radio i TV-ekipa "Srne"[60] kao i komšije Srbi: Žarko Čiković Elez iz Pavičića i Mićan Jolović iz Tonica. Nasred sela, u velikoj avliji Redže Karića, okupili su se svi Bošnjaci. Gosti koji su počašćeni pićem i mezom, kahvom i sokovima. Držani su govori, veličan suživot Bošnjaka i Srba, ispijala se rakija i sokovi, postavljala mnoga pitanja i davani odgovori - dok su kamere snimale. Kao u dobro režiranom filmu, u kome statisti ne znaju da statiraju a čine ono što se od njih traži, Bošnjaci su poslušno donosili svoje pretežno lovačko naoružanje i ostavljali ga na karoseriju vojnog kamiona koji je bio parkiran u blizini.[61]

U svom govoru okupljenim Bošnjacima Milorad Savić je obrazložio potrebu oduzimanja naoružanja od Bošnjaka pravdajući to ratnim stanjem. Istovremeno, svima je zagarantirao punu sigurnost. Nail Karić mu je rekao: "Ako nam se nešto sprema, omogućite nam da idemo". Savić je odgovorio: "Vi ste u svom na svom, ne treba nigdje da idete. Vidim da slabo obrađujete zemlju.[62] Morate živjeti od poljoprivrede i zato kosite i radite. Naše vojske ima okolo na svakom brdu,

58) Isto (Upor. AI 4179)

59) Isto

60) U TV ekipi "Srne" bili su: GRUJO KARADŽIĆ, novinar, rođen u Podhalugi, Sokolac, nastanjen u Sokocu, VELIMIR ELEZ od oca Dušana, rođen 1957. g., GORAN ŽIVKOVIĆ, rođen 1958. g., stalno nastanjen u Sokocu, i još jedan mladi novinar nepoznatog identiteta. AI 4200 (Upor. AI 4179)

61) Isto

62) Zbog kolebanja da li da bježe i napuste selo većina Bošnjaka iz Novoseoca bila je prestala obradivati zemlju.

ali nemojte da vas to buni".[63] Na traženje Osmana Selmanovića da se u slučaju opasnosti Bošnjaci autobusom deportiraju u Sarajevo, Savić mu je odgovorio da nema potrebe, uz komentar da je najbolje kod svoje kuće.[64]

Predaji naoružanja u Novoseocima prisustvovale su i komšije Srbi Žarko Čiković Elez i Mićan Jolović. Ispred TV-kamere Žarko Čiković, nekažnjeni zločinac iz Drugog svjetskog rata, istakao je: "Ljudi moji, ja garantujem za ovo selo, da su mirni i poslušni..." Pridružio mu se i Mićan Jolović, koji je dodao da je selo zaista mirno i da je lojalno srpskim vlastima.[65]

Prilikom oduzimanja naoružanja u selu Novoseoci 27. 7. 1992. godine, oduzeto je 5 pištolja, 4 lovačke puške i 1 karabin.[66] Istu večer, u večernjem dnevniku "Srne" emitirana je i kratka reportaža o predaji naoružanja, uz zvaničan komentar da su Novoseoci primjer sela koje poštuje srpsku vlast. U TV-reportaži za stanovnike Novoseoca Milorad Savić je rekao da Srbi sa njima mogu živjeti.[67]

U bošnjačkoj povijesti do 1878. godine najmilija stvar svakom Bošnjaku bila je dobra puška.[68] Poslije austrougarske okupacije i od 1918. godine, srpske vlasti strogo su kažnjavale posjedovanje oružja. Najstrožijim zatvorskim kaznama Bošnjak je godinama na silu odvajan od oružja, tako da je do posljednje agresije gotovo u cijelosti bio izgubio svoju najsvjetliju tradiciju. Pod uticajem srpske agresije na Sloveniju i Hrvatsku, pred posljednju agresiju, svjesniji i odvažniji Bošnjaci ilegalno su nabavili određene količine pretežno pješadijskog naoružanja. U povijesti posljednjeg genocida - gdje je jedino malobrojno bošnjačko naoružanje spriječilo agresora da potpuno uništi Bošnjake - bit će zanimljivo proučiti kojim putovima je oružje dolazilo u Bosnu i ko ga je prodavao Bošnjacima. Međutim, već sada se sa sigurnošću može reći da je i agresor - u namjeri da od Bošnjaka izvuče i posljednju paru - Bošnjacima prodavao pretežno zastarjelo i trofejno oružje iz Drugog svjetskog rata.[69] Iz izjava svjedoka iz Novose-

63) AI 4200 (Upor. AI 4179)
64) AI 4189
65) AI 4180
66) AI 4200
67) AI 4179
68) Antun Hangi, život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1990., str. 82
69) U Sarajevu, pred agresiju na BiH, autor ovih redova od lica koje je radilo u bivšoj JNA kupio je automat M 56 za 600 DM. Puška M 48 mogla se nabaviti za 400 DM, a automatska puška za 1000 - 1200 DM.

oca i Pavičića, može se zaključiti da su ga i oni nabavljali na nepoznat način i da je u selima u najvećoj tajnosti skrivano 5 zastarjelih pušaka M48 i tri automatske puške.[70] Oružje se krilo i od svojih najbližih, da se upotrijebi u krajnjoj nuždi. Za njegovo postojanje srpske vlasti u Sokocu su znali.[71] Ako ima svjedoka koji njegovo posjedovanje smatraju svojim grijehom,[72] treba istaći da oružje nije upotrijebljeno i da na osnovu njegovog posjedovanja agresor nije imao nikakvog prava da počini zločin. I sa oružjem, i bez oružja, Bošnjacima Novoseoca i Pavičića i Bošnjacima uopće bila je namijenjena ista sudbina. Svakako da je bilo jedino razumno na vrijeme iz sela evakuirati žene i djecu i upotrijebiti oružje u odbrani svojih ognjišta i života. Oni Bošnjaci koji su to na vrijeme shvatili i koji su tako postupili, imali su šansu da prežive. Oni koji to nisu shvatili, nisu u životu.

ČETNIČKE ORUŽANE PROVOKACIJE PRIJE NAPADA NA SELO

U agresiji na BiH 1992. godine obavezan i nezaobilazan dio zločinačke taktike i strategije predstavljale su četničke oružane provokacije. One su bile uvertira u genocid i nezaobilazan dekor širom BiH, svuda gdje je došlo do agresorskih napada na Bošnjake i njihova naselja. Imale su za cilj da zaplaše Bošnjake i da ih bez otpora prisile na predaju i napuštanje njihovih domova. Hronološki, najčešće su datirale od Bajrama, 4. aprila 1992. godine kad je došlo do otvorene agresije na BiH. U svemu, Novoseoci i Pavičići nisu bili nikakav izuzetak.

U duhu stoljetnih bošnjačkih običaja, za Bajram 4. aprila 1992. godine, ujutro rano svi odrasli muškarci iz sela pošli su da klanjaju Bajram-namaz. Oko 5,30 sati, dok su ulazili u džamiju, sa obližnjeg brda Mala gradina odjeknuo je dug pušćani rafal ispaljen iz automatske puške. Rafal je uvis ispalio komšija Mirko Čajić, zvani Divurica.[73]

70) AI 4200 (Upor. AI 4202)

71) Na sedmicu dana prije nego što je selo okupirano (22. 9. 1992) Memiš Selimović iz Novoseoca išao je u Sokolac da prodaje vunu. Bezbjedan odlazak "garantovao" mu je Žarko Čiković koji ga je odveo u Sokolac, gdje su ga uhvatili četnici i mučili čitav dan. Isto.

72) Prilikom davanja izjava veći broj svjedoka iz Novoseoca i Pavičića se kolebao da li da kaže da je u selu ostalo 8 pušaka.

73) MIRKO ĆAJIĆ zvani DIVURICA, od oca RAJKA, rođen oko 1960. g., stalno nastanjen u Sokocu, oženjen, otac dvoje djece. AI 4179

Uz kosevinu, neutvrđenog datuma, na lokalitetu Kučevine iznad Novoseoca neko je bacio ručnu bombu čija eksplozija je uznemirila selo. Prema nekim naknadnim saznanjima mještana, bombu je bacio Zeković zvani Beli, komšija iz Bjelosavljevića.[74]

U ljeto 1992. godine, neutvrđenih datuma, više puta noću je iznad sela otvarana pucana vatra iz poluautomatskog i automatskog naoružanja. Vatra je otvarana sa svih strana: iz pravca Bjelosavljevića, od kuća Mumovića i Curevića iz Tonica,[75] iz pravca Buljukovine, itd. Iz straha koji je zahvatio selo neki od seljana bili su prinuđeni da noćivaju u kotaru, u sijenu, u zidinama, itd.[76]

Najveća oružana provokacija nad Bošnjacima Novoseoca i Pavičića dogodila se oko 23. augusta 1992. godine. Otpočela je jakom detonacijom neutvrđenog porijekla koja je oko 23 sata odjeknula iz pravca sela Bjelosavljevića a za njom je uslijedila jaka pucana vatra koja je otvarana po seoskim kućama u Pavičićima i Novoseocima. Svi stanovnici Pavičića pobjegli su iz sela i sklonili se u smrekovu šumu, gdje su prenoćili.[77] Stanovnici Novoseoca okupili su se na kraju sela, kod kuće Šaćira Selmanovića. Kolebali su se da li da bježe i napuste selo. Prevladalo je uvjerenje da se ipak ne bježi i da se ostane u selu.[78] Na osnovu intenziteta vatre i njenog trajanja kao i činjenice da se provokacija dogodila po noći, može se pretpostaviti i njen cilj. Najvjerovatnije, oružanom provokacijom Bošnjaci su testirani posjeduju li naoružanje i hoće li uzvratiti na vatru.

Ako se proanaliziraju sve četničke provokacije nad stanovnicima Novoseoca i Pavičića, do kojih je došlo u toku 1992. godine, može se zaključiti da su bili izloženi intenzivnim oružanim provokacijama koje su mnogim Bošnjacima u Bosni bile dovoljne za bijeg i napuštena naselja. Uz svakodnevne vijesti o velikim zločinima nad Bošnjacima istočne Bosne - o kojima su slušali preko radija i od izbjeglica koje su prolazile pored sela - postojali su svi uvjeti da i oni poput hiljada svojih sunarodnika napuste svoja ognjišta i pobjegnu bilo kuda. Oni, ipak, nisu pobjegli i ostali su u selu do 22. septembra 1992. godine. Zbog čega? Zbog čega su se bez bilo kakvog otpora prepustili na milost i nemilost zločinaca. Odgovora ima

74) AI 4181 (Upor. AI 4189)
75) AI 4174
76) AI 4172 (Upor. AI 4180)
77) AI 4172
78) Isto

više. Između ostalog, u selu su ostali zbog toga što su ih komšije Srbi na izuzetno lukav način zavaravali i neprekidno uvjeravali u opću sigurnost.

KOLEKTIVNO UČEŠĆE I ODGOVORNOST GLASINAČKIH SRBA U PRIPREMI GENOCIDA U NOVOSEOCIMA

U vrijeme kad su se širom Bosne i Hercegovine događali brojni zločini nad Bošnjacima, velika bošnjačka glasinačka zabluda o civilizacijskom progresu svojih komšija Srba, građena na merhametu, zaboravu i oprostu svih dotadašnjih zločina - od hajduka do četnika - počela je da se kritički preispituje. Stariji stanovnici Novoseoca i Pavičića prisjetili su se sličnih događaja prije više od 50 godina. Pouka iz sličnih vremena nalagala je oprez, trezvenost i veliku razboritost prilikom donošenja sudbonosnih odluka pred kojima su se našli. U vrijeme kad je gorjela čitava istočna Bosna, u vrijeme kad su se od strane komšija vršile prijeteće oružane provokacije, goli instinkt je nalagao da se selo napusti, da se bježi u šumu i spasava goli život. Očit primjer dale su im stotine izbjeglica koje su, bježeći od četničkog noža, prošle pored sela. Nekima su pojedini mještani bili i vodiči i pokazivali su im put - u pravcu Olova i Sarajeva.[79]

Uporedo sa stalnim oružanim provokacijama, Bošnjaci iz Novoseoca i Pavičića bili su izloženi stalnim uvjeravanjima da im ne prijeti nikakva opasnost. Uvjeravanja su bila brižljivo kombinirana sa jačinom oružanih provokacija i uzajamno su se prožimala po svom intenzitetu. U vrijeme žešćih oružanih provokacija - da Bošnjaci ne pobjegnu iz sela - odmah su slijedile intervencije i uvjeravanja o sigurnosti. Po sistemu toplo-hladno, za jače oružane provokacije Srbi su odmah iznalazili izgovore: da su se neki Srbi- komšije vratili sa ratišta, da su se napili i da pucaju[80] ili da se neko od Srba oženio i da se zbog toga šenluči.[81]

Žarko Čiković Elez u proljeće i ljeto 1992. godine sa brežuljaka oko Novoseoca i Pavičića i danju i noću je dvogledom nadzirao navedena sela.[82] Motrio je na svaki bošnjački

79) AI 4183
80) AI 4200
81) AI 4174
82) AI 4179

pokret. Bez imalo stida, pojedine Bošnjake koji su mu bili sumnjivi ispitivao je za svaki detalj: ko im je bio na sijelu,[83] zbog čega im je u kući do kasno u noć gorjelo svjetlo[84] ili da li je u pitanju puška ili motika sa kojom su pojedinci išli u njivu.[85] Analizom izjava svjedoka nameće se siguran zaključak da nije djelovao samostalno već u skladu sa uputama glavnog četničkog štaba u Sokocu.

Žarko Čiković Elez koristio je svaku priliku da iskaže svoju "brigu" za Bošnjake i da ih ubjeđuje da ne napuštaju svoja sela. Prema izjavama nekih svjedoka, odigrao je ključnu ulogu u njihovom ostanku u selu do izvršenja genocida.[86] Naročit uticaj imao je na one bošnjačke porodice iz kojih su poticali njegovi kumovi - kojima je obećavao da će im na vrijeme javiti ako im zaprijeti opasnost.[87]

Najveće prijateljstvo između glasinačkih Bošnjaka i njihovih komšija Srba pred agresiju na BiH 1992. godine manifestiralo se kroz običaj kumstva koji su Bošnjaci bili prihvatili od Srba. U Novoseocima i Pavičića 1992. godine bilo je 5 bošnjačkih porodica koje su imale kumove Srbe.[88] Dobri prijatelji i komšije Srbi i Bošnjaci kumili su se između sebe, najčešće prilikom ženidbe ili rođenja djeteta. Kumstvo je podrazumijevalo najveće prijateljstvo, u čijem su interesu pojedini Bošnjaci sve više prihvatali i Srbima svojstven porok - alkohol.[89] U toku 1992. godine, najčešće uz rakiju, kumovi Srbi redovno su garantirali sigurnost svojim kumovima Bošnjacima i neprekidno ih uvjeravali da će ih u slučaju opasnosti zaštititi i braniti ili da će ih u slučaju opasnosti sakriti ili dojaviti na vrijeme da bježe i spasavaju gole živote.[90] Međutim, na osnovu događaja u Novoseocima 22. 9. 1992. godine osnovano se mo-

83) AI 4174
84) AI 4180
85) AI 4174
86) Žarko Čiković - Elez odlučujući je uticao na porodice Naila Karića, Memiša Selmanovića i Velije Selmanovića da ostanu u selu do 22. 9. 1992. AI 4182 (Upor. AI 4184)
87) Isto
88) Šaćir Selmanović se kumio sa Slavkom i Rajkom Curevićem, braćom iz Bjelosavljevića - AI 4174, njegov sin Azim - sa Milanom Vučetićem iz Glas. Polja - AI 4174, Nail Karić, Velija Selmanović i Memiš Selmanović - sa Žarkom Čikovićem - Elezom. AI 4182
89) Prvenstveno zbog kumova, Šaćir Selmanović svake godine pekao je rakiju. N. N. iz Novoseoca imao je kazan i cisternu za njeno skladištenje. AI 4148
90) AI 4174, AI 4179, AI 4199

že zaključiti ne samo da su glasinački Srbi zloupotrijebili običaj; oni su ga stavili u funkciju genocida.

U izjavama svjedoka iz Novoseoca i Pavičića uočava se da su se u obmanjivanju Bošnjaka - da ne napuštaju svoje domove, da su sigurni i da će ih komšije Srbi u slučaju opasnosti braniti ili sakriti, da će im u slučaju opasnosti na vrijeme javiti da bježe i da se spasavaju, itd. - često se ponavljaju ista imena: Žarko Čiković Elez iz Pavičića,[91] Mićan Jolović iz Tonica,[92] Rade Dubovina iz Kule,[93] Rajko Curević iz Bjelosavljevića.[94] U geografskom smislu, njihova sela sa svih strana okružuju Novoseoce i Pavičiće, što znači da su bili planski raspoređeni da sa svih strana agituju na Bošnjake. Pošto su u toku 1992. godine - do genocida u Novoseocima - vrlo često dolazili u bošnjačka sela vjerovatno je da su, pored agitacije, imali i zadatak da nadziru Bošnjake u čemu se naročito isticao Čiković.

Analiza svih izjava svjedoka genocida u Novoseocima 1992. godine, ukazuje na jednu frapantnu činjenicu; u toku 1992. godine - do izvršenja zločina u Novoseocima 22. 9. 1992. godine - nije zabilježen niti jedan slučaj da je komšija Srbin savjetovao Bošnjaka iz Novoseoca ili Pavičića da bježi, da se ukloni i da izbjegne iz sela. Činjenica ima posebnu težinu ako se ima u vidu da su komšije Srbi dobro znali šta se - u praksi - događa Bošnjacima. Njihovi vojno sposobni sinovi uključeni u romanijske četničke brigade neposredno su učestvovali u mnogim zločinima koji su ranije učinjeni prema Bošnjacima na širim prostorima istočne Bosne. Vijesti o zločinima i genocidu oni su za vrijeme vojnih dopusta - kad su pili i "šenlučili" - sigurno prenosili svojim očevima i majkama. Da je postojala komšijska srpska iskrena želja da se pomogne komšijama Bošnjacima, nije trebala velika mudrost niti veliki napor. Bio je dovoljan makar jedan savjet da se selo napusti, da se bježi u šumu i da se spašavaju goli životi. Nažalost, o tome u izjavama svjedoka nema niti jedne riječi. Naprotiv, komšije Srbi osudivali su svaki samoinicijativni slučaj napuštanja sela i savjetovali Bošnjake da iz sela nigdje ne šalju svoju djecu.[95]

Postojao je vrlo bitan ekonomski razlog da se Bošnjaci iz Novoseoca i Pavičića zadrže u svojim selima do 22. 9. 1992.

91) AI 4199, AI 4189, AI 4179
92) AI 4184, AI 4189, AI 4191
93) AI 4191, AI 4178, AI 4184
94) AI 4178, AI 4191, AI 4189
95) AI 4174 (Upor. Ai 4184)

godine. Od početka agresije na BiH svi vojno sposobni glasinački Srbi - što dobrovoljno, što mobilizacijom - našli su se u jedinicama agresorske vojske i kao njeni pripadnici otišli su sa Glasinaca na sarajevsko, goraždansko, olovsko ili žepsko ratište. U jeku poljoprivrednih radova na Glasincu u 1992. godini glasinački Srbin umjesto kose - nosio je pušku, umjesto pluga - gurao je top. Njegove livade ostale su nepokošene,, a njive zarasle u korov.[96] Prihode sa nepokošenih livada i neuzoranih njiva jedino je mogla nadomjestiti pljačka - što je bio obavezan dio strategije genocida. Četnici su čekali da Bošnjaci srade svoju ljetinu, da prikupe pokošeno sijeno i usjeve - što je bio osnovni razlog što genocid nisu započeli odmah na početku agresije i što su ga odgodili do jeseni, do 22. septembra 1992. godine. Zbog unaprijed isplanirane pljačke bošnjačkih sijena i bošnjačkih usjeva - koje su Bošnjaci jedno vrijeme bili zanemarili - svojevremeno je svoju zabrinutost izrazio i četnički komandant Milorad Savić prilikom oduzimanja seoskog naoružanja 27. jula 1992. godine činjenica je da je on u navedeno vrijeme konstatirao da su Bošnjaci bili zapustili zemljoradnju zbog čega ih je savjetovao da kose i obrađuju zemlju. Četnicima su trebali Bošnjački usjevi, a naročito bošnjačko sijeno.[97] Usljed pljačke bošnjačke stoke u 1992. godini, stočni fond glasinačkih Srba se sve više povećavao, što je uzrokovalo znatno veće potrebe za sijenom. U suštini, genocid nad Bošnjacima iz Novoseoca i Pavičića do 22. 9. 1992. godine odgodio je vegetativni period glasinačkih cvijetnih livada i usjeva sa njihovih posijanih njiva.

Poslije svake jače oružane provokacije nad glasinačkim Bošnjacima u proljeće i ljeto 1992. godine - poredkomšija Srba - u umirivanju Bošnjaka iz Novoseoca i Pavičića i u njihovom zadržavanju u selu redovno su učestvovali i zvanični predstavnici srpske vojne i civilne vlasti u Sokocu. U jeku najžešćih oružanih provokacija, kad je Bošnjacima trebalo vrlo malo pa da napuste svoja sela, u Novoseoce je vojnim džipom dolazio Mirko Dubovina, [98] sokolački milicioner. Kao službeni predstavnik srpske civilne vlasti, umirivao je selo

96) Svi svjedoci koji su u vrijeme agresije živjeli na području općine Sokolac ističu da Srbi u toku 1992. g. nisu kosili svoje livade, niti su obrađivali zemlju.

97) Samo u Novoseocima četnici su opljačkali 700 tona sijena. - Vidi tabele u četvrtoj glavi knjige.

98) MIRKO DUBOVINA, od oca LJUBE, rođen oko 1947. g. u Glasinačkom Polju, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju milicionar, zaposlen u SUP-u Sokolac, oženjen, otac dvoje djece.

na taj način što je isticao da su u pitanju neodgovorni pojedinci, da je u pitanju ženidba i da se zbog toga puca, itd. Savjetovao je seljane da ostanu mirni i da ne pomišljaju na bijeg. Njegove posjete na Bošnjake su ostavljale pozitivan dojam, tim prije što je u cilju umirivanja bošnjačkog stanovništva u Novoseoce znao doći i u ponoć. U znak zahvalnosti, seljani su mu na mobu pokosili i pokupili sijeno. Međutim, kad su Novoseoci okupirani, 22. 9. 1992. godine, jedan od svjedoka tvrdi da ga je prepoznao među agresorskim vojnicima - sa maskom na licu.[99]

Početkom augusta 1992. godine - po tajnoj preporuci Armije BiH koja je u Novoseoce stigla iz Olova - delegacija Novoseoca, u kojoj su bili Lutvo Očuz, Mustafa Selmanović i Šaćir Selmanović, otišla je u Sokolac i od tadašnjeg predsjednika općine Dragana Tupajića tražila dozvolu za iseljenje. Zahtjev je odbijen uz obrazloženje da za iseljenjem nema nikakve potrebe pošto im srpska vojna i civilna vlast garantiraju sigurnost.[100]

Poslije najsnažnije oružane provokacije nad stanovnicima Novoseoca i Pavičića, koja se dogodila oko 23. augusta 1992. godine, da umire selo, srpske vlasti iz Sokoca pozvale su predstavnike sela - među kojima su bili Lutvo Očuz, Hilmija Karić i Nail Karić. Ponovo su im date garancije u i sigurnost. Preko delegacije sela, svim seljanima poručeno je da ne treba da se boje, da mirno rade i da obrađuju zemlju. Do 22. septembra 1992. godine srpske vlasti iz Sokoca pozivale su delegaciju sela u Sokolac još tri puta. Svaki put delegati su uvjeravani u sigurnost.[101]

DAN D - SVE KOMŠIJE SRBI ZNALI SU I KRILI NJEGOV POČETAK

Genocid Bošnjaka iz Novoseoca u Sokocu se nagovještavao još od agresije na Hrvatsku 1991. godine. U navedeno vrijeme na zajedničkim sijelima i druženjima Srba i Bošnjaka jedna od čestih i neizbježnih tema bio je rat i njegove posljedice. Tada, Bošnjacima je perfidno, uzgred, davano do znanja da će morati ići tamo gdje ima više Muslimana, a u Novosoce

99) AI 4174
100) AI 4200
101) Po delegaciju je u Novoseoce kolima Općine Sokolac dolazio sin MILANKA ČAJIĆA iz Bjelosavljevića. AI 4181

će se naseliti Srbi.[102] Po oprobanom receptu i četničkoj metodologiji genocida iz vremena Drugog svjetskog rata, nagovještavana je i pljačka i paljevina sela.[103]

U toku 1991. i 1992. godine Miloradu (Malka) Ćajiću iz Nepravdića jedna bošnjačka porodica iz Novoseoca čuvala je desetak ovaca. Na desetak dana prije nego što će selo biti napadnuto i okupirano Milorad je došao u Novoseoce po ovce, uz izgovor da želi da ih zamijeni za kravu. Međutim, jedan dan prije napada na selo dva svjedoka su u Sokocu vidjela Miloradа i ovce. Iznenađen i postiđen, zamolio ih je da u povratku obavezno svrate njegovoj kući. Poslije obavljenih poslova u Sokocu - što su uradili kradom, zaobilazeći četničke patrole - svjedoci su se odazvali molbi. U Miloradovoj kući zatekli su njegovog brata i snahu. Primijetili su da je Miloradovo ponašanje neuobičajeno, da je uznemiren, da se u njemu nešto lomi, da se koleba i da želi nešto da im kaže. Svjedoci su uvjereni da se kolebao da im kaže da će selo sutradan biti napadnuto.[104]

Od 15. maja 1992. godine, kad su istjerani iz radnih organizacija u Sokocu - gdje su bili zaposleni pojedini Bošnjaci iz Novoseoca i Pavičića - Bošnjaci su se našli u getu. Uskraćena im je sloboda kretanja i onemogućen slobodan odlazak u susjedni Sokolac i kupovina osnovnih životnih namirnica. U velikoj nuždi, pojedine Bošnjakinje oblačile su crninu i zamaskirane kao Srpkinje odlazile u Sokolac. Izlažući se velikom riziku da budu otkrivene, one su kupovale najneophodnije stvari, lijekove, itd. Međutim, u svojim torbama i cekerima nisu mogle donijeti sve što je u selu nedostajalo. Najveće poteškoće izazivala je velika nestašica brašna. Neki od Bošnjaka bili su prinuđeni da ga nabavljaju kradom, posredovanjem nekih komšija Srba. Odjednom, tri dana prije nego što je selo napadnuto, situacija se u cijelosti promijenila. Ljubo Preda iz susjednih Bjelosavljevića tri dana je u Novoseocima primao narudžbe za brašno i drugu prehrambenu robu. Bio je u društvu "ratnog druga" - kako je seljanima predstavio jednog nepoznatog čovjeka. Brašno i ostalu naručenu robu Preda i njegov "ratni drug" Predinim kamionom "tam 2000" dovozili su u Novosoce. Roba se plaćala u njemačkim markama, sa izuzetkom rijetkih koji nisu imali marke i koji su platili u naturi - lukom, mrkvom ili janjadima.[105]

102) AI 4192
103) AI 4200
104) AI 4173 (Upor. AI 4192)
105) AI 4174

Ljubo Pređa i njegov "ratni drug" nisu iz milosrđa ili nekog poštenog ekonomskog interesa dovozili Bošnjacima brašno i ostalu naručenu robu. Pred neposredni napad na selo, u pitanju je bila perfidna i unaprijed isplanirana pljačka bošnjačkih deviza koje su u nuždi mogu sakriti, ali brašno ne. Naime, svu dovezenu robu - koju su ionako platili po znatno višim cijenama od realnih - Bošnjaci nisu mogli potrošiti u roku 1-3 dana. Sva roba koja im je u selo dovezena u selu je samo prenoćila 1-3 noći i opljačkana 22. 9. 1992. godine. Sa istim kamionom kojim je roba dovezena, u pljački je uzeo učešća i sin Ljube Pređe, Braco Pređa.[106]

Od 1. do 21. septembra 1992. godine u društvu sa Žarkom Čikovićem Elezom u Novoseoce je tri puta dolazio i neki sarajevski trgovac, Srbin.[107] Prilikom prvog dolaska, 1. septembra, kupio je 35 janjadi. Drugi put je došao - ponovo sa Žarkom Čikovićem - oko 15. septembra, i tada je kupovao sir, jaja, mlijeko, krompir, luk, cveklu. Pošto je sigurno da navedenu robu nije mogao voziti u blokirano Sarajevo i prodavati na sarajevskim pijacama, najvjerovatnije je da je kupovao hranu za agresorsku vojsku. I on se ponudio da za devize doveze brašna i uzeo je narudžbe od zainteresiranih. U selo se vratio sa brašnom samo dan uoči napada. Neki od seljana su mu ponudili da mu prodaju stoku. Odbio je uz obrazloženje da je ne može kupiti zbog toga "što stoka nema pasoše koje mu traže na barikadi u Podromaniji".[108]

Posjete srpskih trgovaca Novoseocima neposredno prije napada ne selo i njihova prodaja brašna i ostale prehrambene robe - koja je kasnije opljačkana - pokazuju da su srpski trgovci dobro znali kad će Novoseoci biti napadnuti. Iz istog razloga - pošto je znao da će do bošnjačke stoke doći pljačkom - sarajevski trgovac nije kupio bošnjačku stoku.

Nekoliko dana prije napada na selo od strane prvih komšija Srba, učestale su otvorene "ponude" za kupovinom određenih bošnjačkih dobara. Na navedeni način pojedine komšije Srbi nastojali su jeftino doći do onih bošnjačkih dobara koja su im bila zapela za oko i koja su - u općoj pljački muslimanske imovine zakazanoj za 22. 9. 1992. godine - mogla

106) BRACO PREĐA, rođen oko 1965. g., stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju autoprevoznik, oženjen, bez djece. AI 4174

107) Jedan svjedok pretpostavlja da je u pitanju neki VUKOVIĆ ili VUKAŠINOVIĆ (Dragan?) AI 4179. Možda je u pitanju čovjek koji nema jedne ruke. AI 4206

108) AI 4179

dopasti i nekom drugom. Tako je 18. septembra 1992. godine Rade Dubovina - koji se ranije istakao u obmanjivanju Bošnjaka da su sigurni - od Šaćira i Azima Selmanovića zatražio da mu prodaju svoju kuću u izgradnji koja se nalazila u Sokocu, uz obrazloženje da je rat i da se svašta može desiti.[109] Selmanovići su ponudu odbili. Dan prije napada, 21. septembra 1992., komšija Rajko Tomović iz Pavičića je od Redže Karića zatražio da kupi 30 metara sijena. Redžo je odbijao ponudu, ali je na uporno insistiranje Tomovića sijeno ipak pazareno uz zanimljiv komentar "kupca": "Ja ću uzeti sijeno pored puta za Pavičiće da ne bi poslije bilo da sam ga opljačkao".[110] Međutim, nije ga platio.[111] Sa istom namjerom, da "kupuje", sijeno isti dan je išao i Muneveru Očuzu iz Novoseoca.[112]

Pred napad na Novoseoce i Pavičiće neki od komšija Srba bez imalo stida otvoreno su se raspitivali za pojedina bošnjačka dobra. Tomo Živković,[113] vojni penzioner - koji je svoja vojna znanja i vještine stavio na raspolaganje agresoru - 16. ili 17. augusta 1992. godine u Novoseocima se otvoreno raspitivao ko u selu posjeduje veliku škrinju.[114] Da je želio pošteno da je kupi, sigurno je da bi otišao i potražio je u prodavnici u Sokocu. Njegovu pljačkašku pohotu u navedenoj prilici, razotkrila je rakija naivnih glasinačkih Bošnjaka koji su ga tada častili i poštivali. Bogdanka Tomović iz Pavičića od svoje prve komšinice dva dana prije napada na selo otvoreno je zatražila dva vunena jorgana iako posjeduje oko 100 ovaca. Prethodno je komšinicu uvjeravala u sigurnost ističući da Srbi iz Pavičića garantiraju svima za poštenje i čestitost komšija Bošnjaka.[115]

Neosporna je činjenica da su svi glasinački Srbi - prve komšije Bošnjaka iz Novoseoca i Pavičića - unaprijed znali tačan datum četničkog napada na bošnjačka sela. Ona proizlazi ne samo iz više pojedinačnih primjera na osnovu kojih se vidi da su komšije Srbi unaprijed znali vrijeme napada. Ključni, krunski dokaz za njihovu kolektivnu odgovornost za genocid nastao je u rano jutro dana D - 22. 9. 1992. godine.

---

109) AI 4199
110) AI 4179
111) Isto
112) AI 4206
113) TOMO ŽIVKOVIĆ, vojni penzioner, rodom iz Srbije, oženjen Savom Čajić iz Nepravdića, Sokolac, do agresije bio nastanjen u Sarajevu u predjelu Markala. AI 4201
114) AI 4188
115) AI 4184

Stoljetni je običaj i obavezno stočarsko pravilo na Glasincu da se - od proljeća pa do zime - ujutro rano iz štala ispusti stoka da pase na okolnim pašnjacima - koji su javno zajedničko dobro i Bošnjaka i Srba. Međutim, 22. 9. 1992. godine, ujutro rano, prve komšije Bošnjaka iz Novoseoca i Pavičića - Srbi iz Pavičića, Bjelosavljevića i Tonica - na zajedničke pašnjake nisu ispustili svoju stoku.[116] Navedenog jutra njihova stoka ostala je zatvorena u štalama. Kako je istakao jedan od svjedoka od čije kuće se dobro vide komšijske srpske kuće i štale - 22. 9. 1992. godine komšije Srbi iz svojih štala na zajedničke pašnjake nisu ispustili ni svoje pile.[117]

Srbi iz Pavičića, Bjelosavljevića i Tonica - komšije Bošnjaka iz Novoseoca i Pavičića - dana 22. 9. 1992. godine, ujutro rano, na zajedničke pašnjake nisu ispustili svoju stoku zato što su unaprijed znali da će istog dana bošnjačka sela biti napadnuta i da će uslijediti pljačka bošnjačke stoke koja se bude zatekla na pašnjacima. Pošto na stoci ne piše ko joj je vlasnik, postojala je realna mogućnost da i srpska stoka bude opljačkana. Stoga, Srbi su svoju stoku zadržali u svojim štalama.

Dan prije napada na Novoseoce jedna od Bošnjakinja iz Novoseoca preobukla se u crninu i otišla u Sokolac sa namjerom da kupi neke potrepštine. U prodavnici "gvožđara" od prodavačice je, kako tvrdi, čula uzgredni komentar upućen jednom kupcu: "čula sam da će Novoseoce iseliti..."[118] Iz navedenog proizlazi da napad na Novoseoce nije bio nikakva strogo čuvana tajna i da je za njega znalo mnogo Srba. Nevjerovatno je ali istinito da se među njima nije našao niti jedan da obavijesti svoje prve komšije da bježe i spasavaju gole živote.

Kolektivna odgovornost svih glasinačkih Srba za genocid nad Bošnjacima iz Novoseoca i Pavičića 1992. godine proizlazi iz više argumentiranih dokaza i činjenica na osnovu kojih se vidi da su svi glasinački Srbi kolektivno uvjeravali Bošnjake iz Novoseoca i Pavičića u njihovu sigurnost. Uvjeravanja su imala cilj da ih zadrže da ne pobjegnu iz sela - kao što su učinili mnogi Bošnjaci u ostalim selima općine Sokolac - dok ne srede i prikupe svoju ljetinu - čija pljačka je unaprijed isplanirana. Njihovu kolektivnu odgovornost još više potvrđuje neosporna činjenica da su svi unaprijed znali i tačan datum i vrijeme napada na Novoseoce i Pavičiće, usljed čega 22. 9.

116) AI 4179, AI 4182, AI 4189
117) AI 4172
118) AI 4183

1992. godine na zajedničke pašnjake nisu ispustili svoju stoku. Analizom radnji i postupaka glasinačkih Srba od početka agresije do 22. 9. 1992. godine nameće se siguran zaključak da su svi oni organizirano, sistematski i masovno provodili agresorsku doktrinu i strategiju genocida nad Bošnjacima Glasinca. Njihova kolektivna odgovornost proizlazi i iz činjenice da se nije našao niti jedan pripadnik srpskog naroda nastanjenog na Glasincu koji bi makar upozorio Bošnjake na opasnost. Kolektivna odgovornost proizlazi i iz činjenice da se u vrijeme genocida u Novoseocima 22. 9. 1992. godine, nije našao niti jedan Srbin koji bi makar pokušao da zaštiti i pomogne Bošnjacima na bilo koji način. Na kraju, logična posljedica kolektivne srpske odgovornosti za genocid ogleda se u kolektivnom prikrivanju masovnog zločina koji je počinjen u Novoseocima 22. 9. 1992. godine - o čemu se čitalac može informirati u poglavlju koje slijedi.

TEŽNJA KA ZLOČINU BEZ SVJEDOKA, PORUKA BOŠNJACIMA DA TRI DANA NE IDU U ŠUMU

Uz selo Pavičiće koje je 1992. godine, sa samo tri naseljene kuće činilo manji zaseok, selo Novoseoci je najveće i posljednje bošnjačko selo koje je napadnuto i etnički očišćeno na širem glasinačkom području. Imalo je nesreću da doživi da se na njemu isprave mnogi agresorski propusti i pogreške do kojih je došlo za vrijeme genocida nad Bošnjacima istočne Bosne, i da bude agresorska poslastica. U agresorskoj metodologiji genocida na širem području istočne Bosne Novoseoci predstavljaju tragičan primjer većeg bošnjačkog naselja i njegovih stanovnika nad kojima je agresor - u namjeri da izvrši idealan zločin - primijenio sva svoja dotadašnja zločinačka iskustva.

U pervertiranoj svijesti najvećeg dijela glasinačkih Srba zločin nad Bošnjacima nije zločin niti se ikad smatrao zločinom, od Kosova 1389. do danas. Njihova kolektivna zločinačka svijest uvjetovala je njihovo kolektivno masovno učešće u genocidu nad Bošnjacima, na bilo koji način, i njihovu kolektivnu odgovornost za zločine nad Bošnjacima 1992. godine Pošto ni njihovi djedovi ni očevi nikad nisu odgovarali za zločine nad Bošnjacima, i oni vjeruju da nikad neće odgovarati za svoja zlodjela. Poput zvijeri u čoporu, njihova uzajamna svijest potpuno je unificirana, oni su je duboko svjesni, ona ih

duhovno hrani i čvrsto povezuje u zločinu. U eri demokracije i ljudskih prava - uz savremene medije koji brzo i efikasno registriraju sve teže zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava - njihov najveći problem za vrijeme posljednje agresije na BiH je kako da sakriju svoje zločine od najšire demokratske javnosti u svijetu. Zbog toga, njihov cilj je bio da uhvate i zarobe sve Bošnjake iz Novoseoca i Pavičića, da žene i djecu deportirju u Sarajevo i da potom, bez prisustva svjedoka Bošnjaka, pobiju sve radno sposobne muškarce. Nažalost, čini se da su u tome uspjeli.

Život Bošnjaka na Glasincu oduvijek je ovisio i od okolnih šuma koje su jedna od njegovih blagodeti. U vrijeme jeseni - kad se dogodio zločin u Novoseocima - seljaci idu u šumu i sijeku drva za ogrijev. Da bi na dan izvršenja zločina spriječio Bošnjake da se poslom zateknu u šumi i izbjegnu zločin, da bi zločin izvršio bez svjedoka Bošnjaka, agresor je u Novoseoce proturio dvije informacije sa istovjetnim ciljem.

Samo dan uoči napada na Novoseoce, 21. 9. 1992. godine Tomo Živković, vojni penzioner, dojavio je N.N. iz Novoseoca poruku da njen suprug za vrijeme od tri dana nipošto ne ide u šumu. N.N. je poruku primila kao najdobronamjerniju, budući da je Živkovića smatrala iskrenim prijateljem i prenijela je suprugu. U najvećoj diskreciji poruka se brzo proširila po Novoseocima i Pavičićima.[119]

Druga informacija imala je istovjetan cilj i na nepoznat način je dojavljena u Novoseoce samo dan uoči četničkog napada. Po drugoj informaciji, najavljeno je da će dana 22. 9. 1992. godine u Novoseoce doći Mirko Dubovina, milicioner iz Sokoca - koji se ranije istakao u obmanjivanju Bošnjaka da su sigurni. Najavljeno je da će izvršiti inspekciju sela i da će ustanoviti ko od Bošnjaka sječe šumu bez dozvole i da će lica koja zatekne u bespravnoj sječi odmah kažnjavati.[120] Pošto su još od početka agresije na BiH Bošnjacima iz Novoseoca i Pavičića bila uskraćena sva prava - među njima i pravo na sječu šume - niko od Bošnjaka nije imao dozvolu za sječu, što znači da se poruka odnosila na cjelokupno stanovništvo Novoseoca i Pavičića - da 22. 9. 1992. godine ne ide u šumu.

Bošnjacima iz Novoseoca i Pavičića od 15. maja 1992. godine bio je zabranjen dolazak u Sokolac, tako da se u navedenom pravcu dana 22. 9. 1992. godine nije mogao uputiti niti jedan

119) AI 4173 (Upor. Ai 4192; AI 4188)
120) AI 4204

Bošnjak. Za odlazak na okolna polja - gdje ih agresor uvijek vidi i gdje se ne mogu sakriti - nije bilo potrebe pošto su bili sredili svu ljetinu. Jedini mogući i vjerovatan pravac bošnjačkog kretanja izvan sela 22. 9. 1992. godine bio je u obližnjoj šumi koja se nalazi zapadno od sela. Da bi spriječio Bošnjake da se navedenog dana upute u šumu, da bi ih spriječio da se u vrijeme planirano za izvršenje zločina zateknu u šumi i na taj način izbjegnu zločinu, da bi planirani zločin izvršio bez svjedoka Bošnjaka, agresor je putem poruka da stanovništvo 22. 9. 1992. godine nipošto ne ide u šumu postigao osnovni preduvjet za zločin bez svjedoka Bošnjaka. Dana 22. 9. 1992. godine - koji je unaprijed planiran za genocid - svo stanovništvo iz Novoseoca i Pavičića ostalo je kod svojih kuća.

NAPAD

Dana 22. septembra 1992. godine, ujutro rano, pred zoru, dvojica mladića iz Novoseoca - Amir Selmanović i Muamer Selmanović, rođeni 1974. godine - pošli su po svoje konje koji su pasli na Kamentom brdu pored sela. Pošto je selo već bilo okruženo četnicima, odmah su uhvaćeni i zarobljeni. četnici su znali da će poslije izvjesnog vremena za uhvaćenim poći njihovi roditelji sa namjerom da ih traže i čekali su da i njih uhvate i zarobe. Tako su, zloupotrebljavajući roditeljsku ljubav, uhvatili i zarobili Muamerovog oca Muharema, potom Melču Očuz, koja je pošla da zatvori vratnice na toru, a za njom i Mustafinu suprugu Muniru, koja je pošla za sinom i suprugom. Nešto kasnije, po istoj metodologiji, zarobili su i Muharemovu suprugu Muniru. Sve zarobljene prisilno su zadržali u jednoj vrtači od 5,30 do 10 sati. U međuvremenu, prethodno zarobljenog Muamera Selmanovića poslali su u Novoseoce i Pavičiće da obavijesti sve stanovnike da se odmah okupe na zaravni Metaljka, ispod kuće Lutve Očuza. Istovremeno, naredili su da na Šiševo guvno pored sela odmah dođu Lutvo Očuz, Munever Očuz, Memiš Selmanović i Šaćir Selmanović.[121]

Kad se u selu saznalo da je selo opkoljeno i da četnici zahtijevaju da se svo stanovništvo odmah okupi na Metaljci, iz gotovo svake kuće začuo se plač žena i djece.[122] U trenutku, svima je postalo jasno da su mjesecima lukavo zavaravani i

121) AI 4188 (Upor. AI 4178)
122) Mnoge izjave svjedoka sadrže potresne ispovijesti, npr. AI 4188

zadržavani i da je nastupio trenutak odluke, života ili smrti. Njihov izbor sada je bio nikakav. Postalo je isuviše kasno za bilo kakve racionalne odluke koje bi mogle promijeniti njihovo stanje. Preostalo im je da poslušaju četničke naredbe i da se uzdaju u četničku milost.

Kad se svo stanovništvo sela počelo okupljati na Metaljci i kad je postalo jasno da selo ne pruža nikakav otpor, u njega su počeli ulaziti četnici. Iz pravca Tonica u selo su ušla dva vojna transportera i jedan vojni teretni automobil. Stanovništvu koje je napuštalo svoje kuće naređeno je da ih ne zaključava. Istovremeno, odmah je otpočela i pljačka bošnjačke imovine.[123]

Svo stanovništvo sela okupilo se na Metaljci, ispod kuće Lutve Očuza. Kad im je prišla veća skupina četnika, odmah je svima postalo jasno da su ih zarobile njihove komšije Srbi i da ih ima nekoliko stotina. Mnogi od Bošnjaka sa njima su zajedno radili u Sokocu i godinama se družili. Po starom dobrom običaju, oni koji puše izmijenjali su uzajamno duhan i cigarete. Nekim Bošnjacima se činilo da će se sve dobro završiti. Međutim, kad je Hilmija Karić, koji je godine proveo radeći i drugujući sa Srbima, upitao: "šta se ovo sa nas radi, ljudi", odgovorio mu je jedan od četnika: "Da je kralj Petar završio posao 1941. godine do ovoga što se sada dešava ne bi došlo".[124]

Napad na Novoseoce i Pavičiće i okupaciju navedenih sela 22. 9. 1992. godine izvršili su pripadnici II. romanijske motorizovane brigade, čiji komandant je bio Milorad Savić,[125] profesor iz Sokoca. Za vrijeme operacije etničkog čišćenja i genocida nad stanovništvom Novoseoca i Pavičića Savić se držao po strani i nije odmah ušao u Novoseoce. Kao najviši predstavnik sokolačke vojne vlasti, on je ranije Bošnjacima garantirao sigurnost, što je osnovni razlog zašto je nastojao da

123) AI 4180 (Upor. AI 4183)

124) AI 4183

125) MILORAD SAVIĆ rođen oko 1950. g., od oca ĐORĐIJA, rođen u selu Vraneši, Općina Sokolac, po zanimanju prof. srpskog jezika, bio zaposlen u Srednjoškolskom sentru u Sokocu, oženjen, otac Magdalene (1977.) i Nikole (1990.).

126) U toku napada na Novoseoce jedan od svjedoka u svojoj izjavi je istakao da ga je vidio u Tonicama pored sela, odakle je rukovodio napadom. AI 4174. Pored deportaciju bošnjačkih žena i djece u Sarajevo ušao je u selo gdje ga je prepoznalo nekoliko svjedoka. AI 4191 (Upor. AI 4182)

izbjegne moguće neugodnosti na koje bi naišao da se odmah pojavio među Bošnjacima. Najprljaviji posao u Novoseocima odradio je njegov potčinjeni, komandant vojne policije u Sokocu Momčilo Pajić, zvani Paja,[127] bivši geometar, koji je bio neposredni izvršilac zločina.

Uz pripadnike II. motorizovane romanijske brigade koji su 22. 9. 1992. godine izvršili okupaciju Novoseoca i Pavičića, u zločinu je uzeo učešća i određen broj Srba koji nisu pripadali navedenoj jedinici. U pitanju su komšije Srbi koje je u Novoseoce dovela pljačka. Mnogi od njih na licima su nosili razne maske, da bi prikriju identitet.[128]

UBISTVO DEVLE KARIĆ

Kad su se dana 22. 9. 1992. godine oko 10-10,30 sati po četničkoj naredbi svi stanovnici Novoseoca i Pavičića okupili na Metaljci ispod kuće Lutve Očuza, prisutnima se obratio komandant vojne policije u Sokocu Momčilo Pajić. Rekao im je da je razlog njihovog dolaska saznanje da u selu ima 15-20 nepredatih pušaka. Seljani su mu uglas odgovorili da to nije istina i da su predali svo naoružanje. Azim Selmanović je upitao od koga potiče navedena informacija. Pajić je pokazao prstom na Memiša Selmanovića - koga je u Šiševu Guvnu zajedno sa Lutvom Očuzom i Muneverom Očuzom već bio saslušao - i izgovorio njegovo ime. "Na moju dušu, nisam rekao ni da imamo ni da nemamo..." - rekao je Memiš. - "Znači... ja lažem.." prokomentirao je Pajić. Potom, naredio je okupljenim da ostanu gdje su i da će se on vratiti za jedan sahat. Vojnim džipom otišao je iz sela u pravcu Bjelosavljevića.[129]

Poslije odlaska Pajića uslijedila je prozivka prisutnih po unaprijed pripremljenom spisku. Prije prozivke, prisutnima

127) MOMČILO PAJIĆ zvani PAJA, rođen 1953. g., u Sijercima, Sokolac, od oca GOJKA i majke BORKE, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju geometar, bio zaposlen u Općini Sokolac, oženjen suprugom Latom, otac jednog ženskog i jednog muškog djeteta.

128) Lica za koja se sumanja da su 22. 9. 1992. g. u Novoseocima uzela učešće u zločinu - sa maskom na licu: MIRKO (LJUBE) DUBOVINA, BRACO (RAJKA) ĆUREVIĆ, TOMO (TOMISLAV?) (ŽARKE) ELEZ, SIN MIĆANA JOLOVIĆA, ZET RAJOJA NOVOSELA iz Stjenica. Podrobnije podatke o navedenim vidi u poglavlju: Lica za koja se sumnja da su počinila zločin u Novoseocima.

129) AI 4180 (Upor. AI 4191)

se obratio zamjenik Momčila Pajića[130] i upozorio ih da prilikom prozivanja obavezno podignu tri prsta uvis, uz prijetnju da će, ko podigne dva prsta, odmah biti ubijen.

Prisutne i okupljene Bošnjake desetak puta je prebrojavao i prozivao Milan Gordić.[131] U skupini u kojoj se nalazilo ukupno 116 osoba nedostajala su trojica ljudi: Kasim Karić, Smajo Selmanović i Nail Karić. Prva dvojica nisu pristigla na zborno mjesto na vrijeme, dok je Nail Karić otišao kod svog kuma Žarke Čikovića Eleza da traži pomoć - ali ga nije zatekao kod kuće. Pajićev zamjenik naredio je da po Naila ide i da ga dovede njegova snaha Zehra, mlada i zgodna žena. Na pitanje upućeno prisutnim četnicima ko će od njih ići u pratnju sa Zehrom, Slaviša Cvijetić,[132] sitni kriminalac i alkoholičar iz Sokoca, podvrisnuo je i glasno uzviknuo: - "Ja. - Nećeš ti..., pijan si..". naredio mu je Pajićev zamjenik. Tome se usprotivila i Nailova supruga Devla Karić, koja je rekla da će ona ići po svog muža, što joj je i dozvoljeno. Međutim, zajedno sa njom u njenoj pratnji, bez riječi je pošao i Slaviša Cvijetić.[133] Zajedno su se uputili prema seoskoj džamiji u pravcu sela Pavičići i okupljenim svjedocima uskoro su nestali iz vidokruga. Poslije 7-8 minuta iz pravca džamije začuli su se pojedinačni pucnji, njih 5-6, kojima je Devla ubijena. Za njenu smrt okupljeni su saznali kad se nešto kasnije zarobljenoj skupini Bošnjaka priključio i njen suprug Nail Karić. Došao je iz pravca gdje se dogodilo ubistvo i plačnim glasom rekao okupljenim: "Moja Devla, alaahrahmetile..."[134]

Kad su se začuli pucnji i kad se dogodilo ubistvo Devle Karić, okupljeni seljani čuli su komentare četnika koji su ih čuvali i nadzirali. Jedan od prisutnih svjedoka čuo je kako je jedan četnik rekao: "Sigurno je Cvijetić".[135] Tada je Pajićev zamjenik je naredio dvojici četnika: "Idite i dovedite buda-

130) Zamjenik Pajića, identitet nepoznat, rođen 1968. g., završio poljoprivrednu školu u Sokocu, stalno nastanjen u Sokocu, malog rasta, plave (žute) kose, na desnom obrazu ima mladež. AI 4182 (Upor. AI 4202)

131) MILAN GORDIĆ, rođen 1964. g., u selu Barnik, Općina Sokolac, stalno nastanjen u Rogatici, po zanimanju dipl. ecc, oženjen od porodice Pešurić iz Krmčića, Rogatica. AI 4179

132) SLAVIŠA CVIJTEIĆ, od oca MILORADA, rođen 1972. g., stalno nastanjen u Sokocu, završio Mašinsku školu u Sokocu, neoženjen, sitan kriminalac - obijač trafika, itd. AI 4193

133) AI 4193, AI 4183, AI 4206

134) Isto

135) AI 4178

Nail i Devla Karić

lu..."[136] "Idite i dovedite Cvijetića..."[137] - glasilo je ponovljeno Pajićevo naređenje. četnici su poslušali i otišli po imenovanog. Nešto kasnije, doveli su Slavišu Cvijetića pred zamjenika komandanta. Svjedoci nisu čuli njihov razgovor, poslije čega je Cvijetić otišao kod obližnjeg transportera i sjeo na zemlju. Poslije nekoliko minuta cijev mitraljeza koji se nalazio na transporteru prijeteći je okrenuo u skupinu zarobljenih.[138]

Ubistvo Devle Karić dogodilo se u neposrednoj blizini seoske džamije. Svi svjedoci koji su dali izjave koje se odnose na okolnosti pod kojim je ubijena istakli su da su čuli 3-6 pojedinačnih pucnjeva iz puške.[139] Jedan od svjedoka koji tvrdi da dobro raspoznaje specifičan zvuk puškomitraljeza koji se popularno naziva "sijač smrti" tvrdi da je Devla Karić ubijena navedenim oružjem. Lično je vidio, kako tvrdi, da je u vrijeme njenog ubistva Slaviša Cvijetić - kojeg od ranije poznaje - posjedovao "sijač smrti"[140]

U vrijeme kad se dogodilo ubistvo Devle Karić komandant vojne policije u Sokocu Momčilo Pajić bio je odsutan iz sela. Kad se vratio, jedan sahat poslije ubistva - kako tvrdi jedan od svjedoka koji se zatekao u njegovoj blizini - izišao je iz vojnog džipa i odmah je pozvao Slavišu Cvijetića na raport. Izdvojio ga je iza jednog teretnog vojnog kamiona, gdje su ostali nekoliko minuta za koje vrijeme je, po mišljenju svjedoka, Pajić saslušavao Cvijetića zbog ubistva Devle Karić. Da ga je kritiko-

136) AI 4178
137) AI 4183
138) AI 4193 (Upor. AI 4178)
139) AI 4172 (Upor. AI 4178)
140) AI 4193

vao, svjedok je zaključio na osnovu toga što se poslije obavljenog razgovora nisu vratili zajedno već su se vratili jedan iza drugog; naprijed je išao Pajić a iza njega na razdaljini od nekoliko koraka - Cvijetić.[141]

Na osnovu izjava svjedoka koji su saslušani o okolnostima pod kojima je ubijena Devla Karić osnovano se može pretpostaviti da je njeno ubistvo počinio Slaviša Cvijetić. Sve njegove utvrđene radnje u Novoseocima 22. 9. 1992. godine, gdje se nalazio kao agresorski vojnik, dovode ga u očiglednu i neposrednu vezu sa počinjenim ubistvom. Na njega kao počinitelja zločina ukazuju i svi ostali postupci i radnje agresorskih vojnika u vrijeme izvršenja zločina. Činjenica da je u toku genocidnih aktivnosti agresora u selu Novoseoci grubo fizički i psihički zlostavljao više osoba i da je bio pod djelovanjem alkohola - o čemu govori poglavlje koje slijedi - samo potvrđuju izrečenu pretpostavku.

Devla Karić bila je hrabra i dostojanstvena žena. Kad su je četnici zajedno sa ostalim ženama i djecom potjerali iz Pavičića u pravcu Novoseoca imala je hrabrosti da im u lice kaže da lažu da su u selo došli zbog naoružanja i da se Bošnjaci progone samo zato što su muslimani.[142] Njenu smrt agresor i neposredni zločinac ne mogu ničim opravdati. Ubijena je kao civil, u vrijeme dok je izvršavala naređenje koje joj je bilo postavljeno. Međutim, čini se da neki od njenih komšija Srba već pravdaju zločin. Navodno, ubijena je zato što je jednom četniku opsovala mater.[143]

FIZIČKA ZLOSTAVLJANJA

Prvi stanovnici Novoseoca i Pavičića koje su četnici zarobili 22. 9. 1992. godine bili su Muamer i Amir Selmanović. Po njihovim odbačenim ularima za konje koje je jedan svjedok vidio na seoskom putu za Kamento brdo [144] sigurno je da su zarobljeni na istom mjestu na kojem su kasnije zarobljeni i njihovi roditelji i da je zarobljavanje bilo grubo. Pošto ih roditelji nisu zatekli na mjestu zarobljavanja osnovano se može pretpostaviti da su odvedeni u pravcu srpskih kuća u Tonica-

141) AI 4183
142) AI 4175
143) Prema izjavi jednog od svjedoka, izvor navedene informacije je Bogdan Jolović iz Tonica, Sokolac. AI 4183
144) AI 4188

ma. U zarobljeništvu su ostali oko 5 sati, a potom je Muamer poslat u Novoseoce da prenese naredbu da se svo selo, do 9 sati, okupi na Metaljci.[145] Kako je kasnije Muamer rekao jednom od svjedoka, za vrijeme zarobljeništva vodili su ih u Podromaniju i potom vratili nazad. Na pitanje svjedoka šta četnici hoće od Bošnjaka Muamer je zavratio majicu i pokazao prsa na kojima se dobro ocrtavao đon vojničke čizme. "Evo šta hoće...", rekao je.[146] Svoja leđa puna krvavih podliva koji su nastali usljed mnogih udaraca pokazao je N.N. i rekao: "Ja sam gotov..."[147] Istovremeno, rekao je da su četnici Amira Selmanovića manje tukli pošto je prizrao da ima pušku.[148]

Kad su se Lutvo Očuz, Munever Očuz i Memiš Selmanović odazvali četničkom pozivu i kad su ujutro rano 22. 9. 1992. godine - po naređenju Milorada Savića - došli na Šiševo guvno, jedan od svjedoka je vidio kako ih četnici udaraju kundacima pušaka. Prema izjavi svjedoka, nepoznati četnik kundakom puške dva puta je snažno udario u glavu Memiša Selmanovića, koji se zateturao. Potom, navedeni četnik na istovjetan način jedanput je udario i Munevera Očuza, koji je izustio: "Ne znam..., majke mi..."[149]

Fizičko zlostavljanje Memiša Slemanovića i Munevera Očuza potvrđeno je u izjavama još nekih svjedoka.[150]

Istog jutra kad su Novoseoci napadnuti i okupirani, umrla je prirodnom smrću Hankija Karić. Njen suprug i sin zamolili su četnike da im se dozvoli sahrana umrle, što im je dozvoljeno. Određene su 4 žene koje su po islamskim propisima namjeravale da gasule umrlu i da je pripreme za dženazu. U njihovoj pratnji nalazio se Slaviša Cvijetić. Nije im dozvolio gasul. Pošto je već otpočela pljačka sela - a nije prijatno pljačkati kuću u kojoj se nalazi mrtvac - on ih je natjerao da odmah iznesu mejta iz kuće. "Nema ništa vjersko da se provodi, u deku i nosi na greblje...", naredio je. Suprug umrle Šemso Karić star preko 80 godina, preklinjao ga je da dozvoli da mu se supruga sahrani po islamskim propisima, Cvijetić mu je odmah u usta stavio cijev svoje puške i rekao mu da šuti ili će ga ubiti. Umrla je postavljena na merdevine i odnesena na seosko greblje.[151]

145) AI 4174
146) AI 4179
147) AI 4179
148) Isto
149) AI 4203
150) AI 4181 (Upor. AI 4184)
151) AI 4203 (Upor. AI 4148)

Kad se, po četničko naredbi, svo stanovništvo Novoseoca i Pavičića 22. 9. 1992. godine, iza 9 sati okupilo na Metaljci pored sela, okupljene je sa oružjem čuvalo oko 50 četnika, koji su ih okružili. Istovremeno, ostali četnici su odmah otpočeli sa pljačkom sela. U grupama 3-5 upadali su u bošnjačke kuće i iz njih iznosili vrijednije stvari. U kući Muharema Selmanovića zatekli su njegovog punca Nazifa Džafera, rođenog u Bogovićima, općina Pale. U pitanju je čovjek koji je imao više od 80 godina i koji je bio prigluh. Nije čuo četničku naredbu da svi moraju napustiti kuće i doći na zborno mjesto. Kad je grupa četnika ušla u kuću sa namjerom da je opljačka zatekla ga je u njoj. Zbog toga što nije na vrijeme izišao iz kuće, četnici su ga toliko pretukli tako da poslije nije mogao da govori niti da hoda. Lice mu je bilo krvavo, lijeva sljepočnica od udaraca potpuno zguljena, po prsima masnice od udaraca kundakom. Po četničkoj naredbi, do autobusa za deportaciju žena i djece na civarama su ga dovukli Čamil i Muharem Selmanović. Od posljedica fizičkog zlostavljanja podlegao je u Sarajevu 4. oktobra 1992. godine.[152]

Prema izjavi jednog svjedoka fizički, je zlostavljana i Selima Selmanović. Njena kuća nalazi se na kraju sela. Ujutro rano, 22. 9. 1992. godine kad je bila pošla u WC, nju su iznenada iza jednog zida uhvatili Momčilo Podinić[153] i Biber Batinić[154] i kao drljaču je odvukli u susjedne Tonice gdje je saslušana. Kasnije je oslobođena, uz obavezu da i ona obavijesti seljane da se okupe na Metaljci. Prilikom ubistva Devle Karić, bila je izgubila svijest. Kad je došla svijesti nepoznati četnik joj je naredio da uđe u kuću Zahida Kabaša i da zovne njegovu ženu koja je bila ušla u kuću. Tom prilikom, neko je snažno udario nogom u leđa. Od udarca je pala i raskrvavila usta i nos. Svjedok pretpostavlja da je udario Momčilo Podinić.[155]

---

152) AI 4174 (Upor. AI 4191)

153) MOMČILO PODINIĆ od oca STEVE, rođen oko 1950. g. stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju autoprevoznik i ugostitelj, oženjen, otac dvoje djece. AI 4174

154) BIBER BATINIĆ od oca SLAVKA, rođen oko 1964. g., stalno nastanjen u Sokocu, sitni kriminalac, srpski dobrovoljac u agresiji na Hrvatsku (Vukovar) odakle se vratio sijed. AI 4174

155) Isto

ODVAJANJE RADNO SPOSOBNIH MUŠKARACA OD ŽENA I DJECE, DEPORTACIJA

Momčilo Pajić se vratio u Novoseoce u prvim popodnevnim satima 22. 9. 1992. godine. Pošto je ukratko saslušao Slavišu Cvijetića zbog ubistva Devle Karić, ponovo se obratio okupljenom stanovništvu Novoseoca i Pavičića i rekao: "žene i djeca idu u Sarajevo, muškarci ostaju da rade, do prve razmjene. Žene mogu sa sobom ponijeti lične stvari".[156]

Riječi Momčila Pajića kojima je obznanio četničku odluku kao grom su odjeknule u svakom bošnjačkom srcu. Skupina se uskomešala. Začuo se masovan plač žena i djece. Otac je izgovarao ime sina, majka sina i oca, supruga muža. Jedni su padali u nesvijest, drugi u zagrljaj svojim najbližim. I najtvrđa srca cijepala su se od bola, i najhrabrijim su potekle suze. Nekoliko žena u svojim izjavama posebno su istakle da su usljed neizmjernog jada i čemera lica njihovih muževa postajala tamna. Svi su pitali: Zašto, zbog čega, šta smo zgriješili, zar nismo bili lojalni, zar nismo predali naoružanje, zar nismo bili dobri komšije, zar nam niste garantirali da smo sigurni, zar smo sve ovo zaslužili, itd. Mnogi su molili: Ostavite mi dijete, maloljetno je, ostavite mi sina, ostavite mi muža, star je i bolestan, nemojte, pustite, kunem vas, preklinjem vas, molim vas... Mnogi su dozivali Boga u pomoć.[157]

Kad im je postalo jasno da četnici neće uslišiti njihove molbe i da se četničke naredbe moraju izvršiti, žene iz Novoseoca i Pavičića odlazile su do svojih kuća i iz njih uzimale unaprijed pripremljene zavežljaje koji su čekali spremljeni još od prvih oružanih provokacija. U njima se nalazila pretežno dječija garderoba i osnovne potrepštine. Pošto je od prvih jutarnjih sati konstantno trajala pljačka sela mnoge od zavežljaja četnici su razvezali i ispreturali. Kad su se žene iz Pavičića uz četničku pratnju vratile svojim kućama da ih uzmu, iz njihovih kuća već su bile odnesene najvrijednije stvari: kućanski aparati, tijela tehnika, itd.[158]

Svi radno sposobni muškarci iz Novoseoca i Pavičića u prvim popodnevnim satima 22. 9. 1992. godine u skupini su dotjerani do seoske džamije. Džamija je bila zaključana. Jedan od četnika od seoskog hodže Zahida Kabaša, zatražio je ključ,

156) AI 4173, AI 4175
157) AI 4188 (Upor. 4189)
158) AI 4175 (Upor. AI 4182)

a hodža ga je uputio na obližnju vikendicu pored džamije, gdje se ključ nalazio. Na greblju pored džamije Redžo Karić, Nail Karić i još nekoliko seljana već su kopali dvije rake: Hankiji Karić i Devli Karić. Uskoro je stigao i autobus predviđen za deportaciju žena i djece.[159]

U autobus predviđen za deportaciju žena i djece iz Pavičića i Novoseoca prve žene i njihova djeca ušli su oko 14 sati. Prilikom ulaska muške djece osnovni četnički kriterij bila je vizualna procjena je li dijete "radno sposobno" ili nije. Samo ona djeca za koju su procijenili da ne mogu nositi pušku mogla su ući u autobus. Uzaludno su dvije majke iz Novoseoca plakale i preklinjale da im se priključe sinovi koji još nisu imali 18 godina. Četnici su bili neumoljivi. U skupini "radno sposobnih" ostavljeni su i Ismet Očuz, rođen 1975. godine, i Damir Očuz, rođen 1977. godine, koji je imao samo 15 godina. Ostavljeni su i zadržani i Muamer Selmanović (1974.) i Amir Selmanović (1974.) koji su u toku 1992. godine navršavali 18 godina života.[160]

U autobus za deportaciju stanovništva iz Novoseoca i Pavičića ukupno je ušlo 70 žena i djece. Četnici su dozvolili da im se priključe dva starca koji su imali više od 80 godina i koji su izgledali potpuno nemoćno: Nazif Džafer, koji je prethodno bio prebijen i kojeg su u polusvjesnom stanju unijeli u autobus, i Šemso Karić koji nije mogao napraviti niti jedan korak bez štapa. U skupini muškaraca koji su kao zarobljeni civili ostavljeni u Novoseocima ostala su ukupno 44 čovjeka.[161]

Zarobljeni su ostavljeni slijedeći Bošnjaci: Ćamil Selmanović, rođen 1930. godine, Muharem Selmanović, rođen 1940. g. i njegov sin Amir, rođen 1974., Memiš Selmanović, rođen 1940. g. i njegov sin Amir, rođen 1969., Osman Selmanović, rođen 1926. g., Smajo Selmanović, rođen 1935. g. i njegov sin Velija, rođen 1956., Šaćir Selmanović, rođen 1930. g. i njegov sin Azim, rođen 1958. g., Salko Selmanović, rođen 1930. g. i njegov sin Memo, rođen 1962., Edhem Karić, rođen 1907., Hilmija Karić, rođen 1943., g. i njegov sin Edin, rođen 1970. Huso Karić, rođen 1923. g. i njegov sin Mehmed Karić, rođen 1952., Lutvo Karić, rođen 1931. g., Izet Karić, rođen 1917. g. i njegov sin Sejo, rođen 1966., Kasim Karić, rođen 1937., g. i njegov sin Halis, rođen 1967. g., Nail Karić, rođen 1935. g. i

159) AI 4178 (Upor. AI 4183)
160) AI 4191 (Upor. AI 4173 i AI 4200)
161) AI 4191 (Upor. AI 4191)

njegovi sinovi Fikret, rođen 1956., i Rifet, rođen 1968. g., Redžo Karić, rođen 1956. g., Suljo Karić, rođen 1939., Asim Očuz, rođen 1942. i njegov sin Ismet, rođen 1975. , Munever Očuz, rođen 1951. g. i njegov sin Damir, rođen 1977. Lutvo Očuz, rođen 1935., g., Hasan Očuz, rođen 1913., Zahid Kabaš, rođen 1930., Osman Šetić, rođen 1910., Adem Ćatić, rođen 1945., Nezim Čolić, rođen 1953., Salem Pašić, rođen 1938., Sead Pašić, rođen oko 1972., Bajro Vatreš, rođen 1950. g., Ismet Hodžić i Hasib Čolić.

Svi naprijed navedeni Bošnjaci (44) zarobljeni su kao nenaoružani civili. U toku zarobljavanja niko od zarobljenih nije pripadao nikakvoj vojnoj formaciji niti je pružao bilo kakav otpor agresoru.[162]

Među 44 zarobljena civila u Novoseocima 22. 9. 1992. godine, sedmerica su iz Pavičića: Smajo Selmanović, Velija Selmanović, Memiš Selmanović, Amir Selmanović, Nail Karić i njegovi sinovi Fikret i Rifet. Kao izbjeglice koji su u toku agresije na BiH u Novoseocima bili našli utočište i koji su se tamo slučajno zatekli 22. 9. 1992. godine, zarobljeni su: Adem Ćatić, Ismet Hodžić, Nezim Čolić i Hasib Čolić - svi iz sela Kovanj, općina Rogatica, Salem Pašić iz sela Rakitnica, općina Rogatica, i Bajro Vatreš iz Žepe, općina Rogatica. Svi ostali su iz sela Novoseoci.[163]

Analiza starosne dobi 44 zarobljena Bošnjaka koji su zadržani u Novoseocima 22. 9. 1992. godine pokazuje sljedeće rezultate: Dvojica zarobljenika su bili mlađi od 18 godina, 30 zarobljenika bili su starosne dobi 18-60 godina, a 12 zarobljenika imali su više od 60 godina starosti. Među posljednjim, dvojica su imala i više od 80 godina, a jedan 79 godina starosti.

Ako se kao osnovni kriterij za radno sposobno stanovništvo uzme starosna dob od 18 do 60 godina, proizlazi da ga je agresor prekršio čak 14 puta. Po navedenom kriteriju 14 zarobljenih Bošnjaka - uz međunarodno ratno pravo koje zabranjuje hapšenje i zatvaranje civila - agresor ni po kojem osnovu nije mogao smatrati radno sposobnim.

Analiza izjava najbliže rodbine 14 Bošnjaka koji nisu bili radno sposobni a koji su - pod izgovorom da ostaju u radnom vodu - kao zarobljenici zadržani u Novoseocima 22. 9. 1992. godine pokazuje da je među njima bilo teških bolesnika. Edhem Karić je bio teški bolesnik. Sa svojih 85 godina starosti

162) Isto
163) Isto

imao je bruh koji je trebao da operira.[164] Osman Šetić (1910.) pred agresiju na BiH duže vremena se liječio u bolnici za plućne bolesti Podhrastovi, u Sarajevu. Pored bolesnih pluća, imao je slabo srce, vid i sluh.[165] Hasan Očuz (1913.) iza sebe je već imao dva srčana infarkta i nezaliječenu upalu pluća.[166] Ćamil Selmanović (1930.) imao je dva infarkta, tri operacije na očima i teško oštećen vid, i pored svega - bio je invalid u desnu ruku.[167] Smajo Selmanović (1935.) u toku Drugog svjetskog rata kao dijete preležao je tifus, što je ostavilo trajne posljedice na njegovo psihičko zdravlje. Bio je težak psihički bolesnik. Istovremeno, bolovao je i od bolesti krvnih sudova i imao je nekoliko operacija.[168] Huso Karić (1923.) imao je čir na želucu i visok krvni pritisak.[169] Osman Selmanović bio je težak bolesnik koji je godinama bolovao od astme.[170] Za ostale zarobljenike koji su imali više od 60 godina starosti nije bilo moguće utvrditi njihovo zdravstveno stanje u vrijeme zarobljavanja i zadržavanja u zarobljeništvu.

Dana 22. 9. 1992. godine oko 14 sati, 70 žena i djece iz Novoseoca i Pavičića i 2 starca autobusom su, uz četničku pratnju, iz Novoseoca krenuli u pravcu Sarajeva. Kad je autobus izlazio iz sela, u njega su ulazili četnički kamioni koji su trebali voziti opljačkanu bošnjačku imovinu. Veliko krdo već opljačkane bošnjačke krupne stoke nalazilo se iza puta Sokolac - Rogatica, u blizini srpskog sela Čavarine.[171] Kad je autobus prolazio pored srpskih kuća koje se nalaze pored puta od Bjelosavljevića do Podromanije, na balkonima kuća stajale su komšinice Srpkinje. Nisu mahale rukama u znak pozdrava. Naprotiv, jedna od Bošnjakinja kroz otvoren prozor, autobusa umjesto pozdrava, kako tvrdi, čula je: "Jebem vam majku balijsku..., eto vam sad".[172] U predvečernjim satima autobus je stigao u Sarajevo.

164) AI 4167
165) AI 4161
166) AI 4147
167) AI 4174
168) AI 4175
169) AI 4149
170) AI 4189
171) AI 4179
172) AI 4201

Na prva saznanja o sudbini 44 zarobljena muškarca iz Novoseoca i Pavičića čekalo se do 30. septembra 1992. godine, kad su iz jednog susjednog[173] sela u Sarajevo pristigli novi svjedoci. Među njima, o događajima u Novoseocima od 22. 9. 1992. godine svjedok N.N. u svojoj izjavi je, između ostalog, istakao:

"Dana 25.9.1992. godine između 15 i 16 sati, nalazila sam se ispred svoje kuće... Tada, iz pravca sela Novoseoci pomolio se naoružan čovjek, naoružan puškom PAP-ovkom. Bio je odjeven u sivomaslinastu uniformu bivše JNA, bez kape na glavi. Ispred sebe tjerao je oko 20 dobro uhranjenih ovaca koje su blejale, po čemu sam odmah zaključila da nisu iz istog tora i da su najvjerovatnije opljačkane u muslimanskom selu Novoseoci, čije stanovništvo su nekoliko dana ranije četnici zarobili i dijelom deportirali u Sarajevo. Nepoznati čovjek nam je prišao i pozdravio se... Tražio je čašu vode da se napije. Sjeo je na stolicu. Pitala sam ga odakle ide a on mi je odgovorio da ide iz Mokrog. Pošto je Mokro u sasvim drugom pravcu od pravca iz koga je on došao, upitala sam ga: "Odakle odozgo..." Odgovorio je da nije mogao preko Romanije "jer je sve minirano", kako je rekao. Potom, nepoznati čovjek je rekao: "Ne valja šta se uradi sa ovih ljudi..." Upitala sam ga: "šta ne valja?... šta se uradilo...?" Odgovorio mi je doslovno: "što 'nolike ljude pobiše..." "Gdje su ih pobili?" - upitala sam. Pokazao je rukom na selo Novoseoce, ali nije naveo ime sela. Upitala sam ga ponovo: "Gdje su ih pobili?" "Malo dalje iza sela, odgovorio mi je. Pošto sam odmah pomislila na selo Novoseocei da provjerim njegove riječi upitala sam ga šta su oni koji su pobili navedene ljude učinili sa ženama i djecom, iako sam znala da su žene i djeca iz Novoseoca dana 22. septembra autobusom deportirani u Sarajevo. "Poslali su ih u Sarajevo...," odgovorio mi je nepoznati. Poslije navedenog odgovora vidjela sam da nepoznati govori istinu, odnosno da zna šta se u Novoseocima dogodilo sa ženama i djecom.[174]

Svjedok N.N. u svojoj izjavi koja se odnosi na sudbinu 44 zarobljena Bošnjaka u selu Novoseoci 22. 9. 1992. godine istakao je da je od jednog četnika čuo da su četnici pobili sve zarobljenike. Istakao je da je prilikom masakra Munever Očuz zvani Hajraga pokušao pobjeći u obližnju šumu, koja se nala-

173) Radi zaštite identiteta svjedoka nije naveden naziv sela.
174) Isto

zila pored mjesta gdje se masakr dogodio. Navodno, četnički rafal sustigao ga je na samo jedan metar od šume. Svjedoku nije poznat tačan datum masovnog stradanja zarobljenika, ali je siguran da se to dogodilo u prva tri dana poslije zarobljavanja - od 22. 9. 1992. do 25.9.1992. godine.[175]

List "Bosna" od petka 18. februara 1994. godine u članku pod naslovom "Specijalno za 'Bosnu, govori četnik' autora novinara Velida Džinde, objavio je izjavu neimenovanog četnika koji je na pravoslavni Božić 1994. godine zarobljen na olovskom ratištu. U svojoj izjavi, izmedu ostalog, zarobljeni četnik je istakao:

"Ne pitaj šta sam sve vidio. Četrdeset i šest muškaraca Muslimana pobijeno je u sokolačkom selu Novoseoci. Taj masakr počinila je jedinica vojne policije iz Sokoca, a akcijom je rukovodio Momčilo Pajić, komandir policije, prije rata zaposlen kao geometar u Skupštini općine Sokolac. U sastavu policije bili su izvjesni Krunić, pa neki Malović, živi na Lazama kod Sokoca, zatim brat Vlade Lizdeka, komandanta I. romanijske pješadijske brigade, te izvjesni Janjuš i Čančar. Navedena jedinica je rasformirana domalo nakon zločina, vjerovatno da bi bila prikrivena zlodjela koja su počinili u selu Novoseoci".[176]

Zarobljeni četnik čiju izjavu je, 18. 2. 1994. godine objavio list "Bosna" zove se Slaviša Erić.[177] Prije nego što je razmijenjen za zarobljene pripadnike Armije BiH, 15.6.1994. godine, slobodno i dobrovoljno, u vezi zločina u selu Novoseoci dao je izjavu Centru instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i medunarodnog prava Novi Grad, u Sarajevu. U svojoj izjavi on je, izmedu ostalog, istakao:

"U oktobru ili novembru 1992. godine u Sokocu sam slučajno čuo od Radislava Marića, po zanimanju profesora, koji je bio zaposlen u Sarajevu, "da će neko odgovarati zbog zločina u selu Novoseoci, gdje je ubijeno od 40 do 50 muslimana, stanovnika sela". Nešto kasnije, u kafani u Sokocu "Kod Kezuna" gdje sam bio sa društvom čuo sam slučajno od jednog momka koji je stajao za šankom da su zločin počinili pripadnici specijalne policije iz Sokoca. Saznao sam da su pripadnici policije bili:

175) Isto

176) List "Bosna" od 18. 2. 1994., str. 13

177) SLAVIŠA ERIĆ od oca SLAVKE i majke SLOBODANKE djevojačko LUČIĆ, rođen 21. 8. 1952. g. u Sokocu, stalno nastanjen u Sarajevu po zanimanju dipl. ecc., neoženjen, po nacionalnosti Srbin, ateista. AI 4108

Krunić, ime nepoznato, išao sa mnom u osnovnu školu, rođen 1952. godine u Sokocu, stalno nastanjen u Sokocu, oženjen, nižeg rasta, širi.

Malović, star oko 35-40 godina, oženjen, nema djece, nastanjen u Lazama, Sokolac, visok oko 175 cm, crn.

Lopatić, ime nepoznato, vrlo jak, nabijen (bilder?), visok oko 170 cm, star oko 30 godina, odnekud početkom rata došao u Sokolac.

Janjuš, ime nepoznato, krupan, debeo, širok, jak, visok oko 185 cm, star oko 35 godina.

Lizdek, ime nepoznato, brat Vlade Lizdeka, komandanta I. motorizovane brigade. Lizdek je sijed, star oko 50 godina, držao je kafanu na starom putu preko Romanije.

Čančar, ime nepoznato, star oko 25 godina. Visok, mršav.

Zbog prikrivanja zločina u Novoseocima Pajićeva policija je kasnije rasformirana".[178]

Ako se usporede izjave Slaviše Erića - u listu 'Bosna' od 18. februara 1994. godine i izjava data Centru instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Novi Grad, Sarajevo od 15. 6. 1994. godine - uočava se da su dosta slične. Razlikuju se po tome što je u izjavi od 15. 6. 1994. godine Erić istakao da nije bio očevidac događaja već da je za događaj čuo, i što je počiniteljima zločina pridodao još jedno lice koje je opisao, izvjesnog Malovića.

Analizom cjelokupnog novinarskog članka u listu 'Bosna' od 18. 2. 1994. godine čiji je naslov "Specijalno za Bosnu govori četnik", uočava se da je rečenica: "Ne pitaj šta sam sve vidio". Predtekst za ostale događaje - uz zločin u Novoseocima - o kojima Erić u članku govori i gdje precizno navodi da im je bio očevidac. Pošto je, najverovatnije, u pitanju novinarska nepreciznost do koje je došlo u toku koncipiranja Ericeve izjave u novinski članak i pošto jedan novinski članak, sam po sebi, nema onu autentičnost i vjerodostojnost koju ima izjava Centra Instituta Novi Grad, osnovano se može pretpostaviti da je Ericeva izjava od 15. 6. 1994. autentična i vjerodostojna i da on, kako tvrdi, nije bio očevidac masakra u Novoseocima koji se dogodio 22. 9. 1992. godine.

Jedna od posljedjih informacija o sudbini 44 Bošnjaka koji su zarobljeni kao civili u selu Novoseoci 22. 9. 1992. godine je iz jula 1994. godine. U vezi sa zločinom u selu Novoseoci 22.

178) Isto

9. 1992. godine svjedok N.N. u svojoj izjavi od 12. 7. 1994. godine, između ostalog, rekao je:

"U vezi zločina u selu Novoseoci koji se dogodio 22. 9. 1992. godine osoba N.N.[179] mi je rekla da su isti dan, 22. septembra 1992. godine svi zarobljeni muslimani Bošnjaci poubijani - njih 44. Dva tri dana su ostali nezakopani i nalazili su se pored sela na nekoj livadi. Drugi ili treći dan, šef 'Bosnaputeva' iz Sokoca, neki Pandurević, (visok, crn, star oko 36-37 godina, oženjen, najvjerovatnije nastanjen u Sokocu), jedva je izmolio vlasti u Sokocu da se ljudi pokopaju. Rovokopačem je iskopana zajednička grebnica i svi ubijeni su pokopani. Zločin su učinili isti oni četnici koji su opkolili selo.

Čini mi se da je osoba koja mi je rekla za zločin u Novoseocima rekla da je ubijeno 46 ljudi".[180]

Objektivnom i nepristrasnom procjenom relevantnih izvora o sudbini 44 Bošnjaka nestala u Novoseocima 22. 9. 1992. godine proizlazi da je agresor nad njima izvršio masovan zločin genocida i da ih je sviju pobio. Mada o njihovoj smrti još uvijek nema neposrednih svjedočenja niti materijalnih dokaza na osnovu kojih bi se, u pravnom smislu, mogla konstatirati njihova smrt, sigurno je da će vrijeme koje je pred nama donijeti nove spoznaje. Eventualne dileme mogu razriješiti predstavnici Karadžićeve paradržavne vlasti u Sokocu, i to je njihova obaveza. Oni su odgovorni za sudbinu nestalih i dužni da odgovore šta se dogodilo sa njima. Na odgovor se ne može čekati godinama i decenijama, kakva je bila dosadašnja praksa kad su u pitanju hiljade ubijenih Bošnjaka za vrijeme Drugog svjetskog rata koji se vode kao nestali. Mada niko nema pravo rodbini nestalih - sve do pravne konstatacije njihove smrti - oduzimati nadu da su oni možda u životu, objektivno, njihov sadašnji status nestalih u potpunosti odgovara agresoru i on će nastojati da ga produži u nedogled.

179) Zbog lične sigurnosti osobe koja živi u dijelu BiH koji je pod okupacijom agresora njen identitet se čuva u tajnosti.

180) AI 4205

Ćamil Selmanović, 1930.

Muharem Selmanović, 1940.

Amir Selmanović, 1974.

Memiš Selmanović, 1940.

Amir Selmanović, 1969.

Osman Selmanović, 1926.

Smajo Selmanović, 1940.

Velija Selmanović, 1957.

Šaćir Selmanović, 1930.

Azim Selmanović, 1958.

Salko Selmanović, 1930.

Muamer Selmanović

Mustafa Selmanović

Edhem Karić, 1907.

Hilmija Karić, 1943.

Edin Karić, 1970.

Huso Karić, 1923.

Halis Karić, 1967.

Nail Karić, 1935.

Rifet Karić, 1968.

Redžo Karić, 1956.

Lutvo Karić,

Sead Karić, 1965.

Kasim Karić,

Meša Karić, 1952.

Očuz Ismet, 1975.

Očuz Lutvo, 1935.

Damir Očuz, 1977.

Munever Očuz, 1951.

Nezim Čolić, 1953.

Zahid Kabaš, 1930.

Salem Pašić, 1938

Selmanović Memo, 1962.

PRIKRIVANJE ZLOČINA U NOVOSEOCIMA

Na rastanku sa deportiranim ženama iz Novoseoca i Pavičića 22. 9. 1992. godine, na Hreši pored Sarajeva, gdje su ih predvečer dovezli autobusom, četnici su im poručili: "Pazite šta ćete pričati u Sarajevu, muževi vam ostaju u našim rukama".[181] Poruka je imala cilj da prikrije zločin u Novoseocima i da deportirane žene upozori da ne pričaju o zločinu. U pitanju je bila perfidna ucjena koja je, nažalost, imala negativnih posljedica na istraživanje zločina u Novoseocima.

Dugo vremena žene iz Novoseoca i Pavičića nisu uopće htjele da govore o zločinu, ili su o njemu govorile najmanje što su mogle, uopćeno i šturo. Nisu pomagala nikakva ubjeđivanja. Činjenica je da su mnoge od njih i dalje vjerovale svojim komšijama četnicima "da im muževi i sinovi ostaju u zarobljeništvu samo do prve razmjene zarobljenika". Pošto nije postojao nikakav stvarni razlog da se nadaju najgorem, živjele su u nadi da će njihovi najbliži ipak biti oslobođeni i razmijenjeni. Prolazile su razmjene zarobljenika, jedna za drugom, od zločina je prošla godina i počela je druga. Kako je vrijeme neumitno prolazilo i kako od razmjene najbližih nije bilo ništa, počele su da se javljaju i prve ozbiljnije sumnje.

U toku agresije na BiH 1992.-1995. godine, u slučajevima kad Bošnjaci imaju nekog bližnjeg ko im je kao zarobljenik ostavljen na agresorskoj strani, pravilo je da oni po svaku cijenu nastoje da saznaju za njegovu sudbinu. Put do saznanja nije jedan, u pravilu postoje dva različita puta. Prvi od njih vodi preko legalnih institucija Republike BiH; Komisije za razmjenu zarobljenika, Državne komisije za istraživanje ratnih zločina, Instituta za istraživanje zločina protiv čovječanstva i međunarodnog prava i najpoznatije međunarodne organizacije - Međunarodnog crvenog krsta. Na navedenom putu njihova najveća nevolja je što nisu sami i što hiljade Bošnjaka traže isto - svoje najbliže. Hiljade ljudi koji su nestali i koji se traže i čija imena se nalaze na stotinama gusto kucanih stranica - od Komisije za razmjenu zarobljenika do Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava - deprimirajuće djeluju na sve one koji nekog traže. Njima beskrajni spiskovi nestalih ne ulijevaju neku pose-

181) Zbog četničke poruke, svi svjedoci zločina iz Novoseoca i Pavičića u toku davanja izjava na okolnosti zločina iskazali su svoju bojazan zbog svjedočenja.

bnu nadu i naročitu vjeru u institucije preko kojih se traži, tim prije što su sve državne institucije Republike BiH koje se bave navedenom problematikom nastale iz nužde, u toku agresije, i nemaju nekih posebnih iskustava u potrazi za nestalim. Zbog toga, u pravilu, Bošnjaci svoje nestale traže i putem privatnih veza i na različite načine stupaju u kontakt sa osobama koje se nalaze na teritoriji BiH koja je pod okupacijom agresora. Navedenim putovima svoje zarobljene i nestale sinove, muževe i očeve tražili su i traže žene i rodbina Bošnjaka iz Novoseoca i Pavičića.

Potraga Bošnjaka za svojim zarobljenim i nestalim putem privatnih veza sa licima koja se nalaze na teritoriji pod kontrolom agresora u praksi se vrši putem radioamatera, telefonom, preko osoba koje slobodno prelaze sa teritorije pod kontrolom agresora na teritoriju pod kontrolom Armije BiH i obratno (lica koja rade u UNPROFOR-u, starije osobe kojima se povremeno dozvoljava slobodan prelazak, itd.), preko radioemisija, koje uspostavljaju pokidane veze, preko pošte međunarodnog crvenog krsta, itd. Međutim, relativno široke mogućnosti komunikacije omogućile su agresoru da - preko osoba koje su pod njegovom kontrolom i od kojih se traži informacija - na bošnjačku stranu perfidno protura određene dezinformacije u cilju prikrivanja zločina. Kad je u pitanju zločin i genocid u Novoseocima glasinački Srbi predstavljaju jedinstven primjer kolektivne zločinačke svijesti koja je putem perfidnih dezinformacija i laži ujedinjena u naporu da prikrije četnički zločin.

Neosporna je činjenica da su svi glasinački Srbi u toku 1992. godine - do izvršenja genocida u Novoseocima - složno uvjeravali svoje komšije Bošnjake da im od njih ne prijeti nikakva opasnost, da su sigurni, da im komšije garantiraju sigurnost, da će im u slučaju opasnosti dojaviti da bježe ili da će ih kriti, braniti, itd. Međutim, svi oni su dobro znali za genocid koji se Bošnjacima sprema, i na razne načine su uzeli učešća u njemu. Iako su znali i tačan datum kad će selo biti napadnuto niko od glasinačkih Srba Bošnjake nije upozorio na opasnost. Zbog toga, svi glasinački Srbi dobro znaju da su - kao neposredni učesnici u genocidu - odgovorni za sudbinu Bošnjaka iz Novoseoca. Da bi što duže izbjegli odgovornost, oni složno nastavljaju prikrivati zločin. I kao što svojevremeno nije bilo niti jednog glasinačkog Srbina koji bi makar upozorio komšiju Bošnjaka da bježi i spašava goli život, pune dvije godine dana nema niti jednog glasinačkog Srbina

koji bi rodbini ubijenih rekao istinu. Svi glasinački Srbi i dalje su čvrsto ujedinjeni u zločinu, od njegove pripreme i izvršenja do njegovog prikrivanja. Po dobro znanoj metodologiji laži - koja je uzdignuta na pijedestal ideologije - oni svoj zločin ne kriju od Bošnjaka. Kriju ga od međunarodne demokratske javnosti koja se uporno uvjerava da bezrazložno optužuje i satanizira Srbe.

Pošto zvanične informacije državnih organizacija BiH koje se u toku agresije na BiH bave potragom za zarobljenim i nestalim licima za rodbinu glasinačkih Bošnjaka nisu bile zadovoljavajuće - a one su nezadovoljavajuće sve dok se ne pronađe makar jedan zarobljenik - rodbina Bošnjaka je koristila razne privatne veze sa ciljem da dođe do određenih informacija o svojim najbližim. Teško je pobrojati sve pojedinačne napore koji su učinjeni cilju, ali je sigurno da ih je bilo mnogo. Pozivane su nekadašnje komšije, radne kolege, nekadašnji školski drugovi i prijatelji sa Sokoca i Glasinca. Istina o zarobljenim se tražila i preko rodbine glasinačkih Srba koja živi u Sarajevu i drugim gradovima BiH i bivše Jugoslavije. Nuđene su razne protuusluge, novac, itd. Sa druge strane, iz Sokoca i sa Glasinca pune dvije godine stizale su "ohrabrujuće" vijesti. Rodbini zarobljenih Bošnjaka u Novoseocima 22. 9. 1992. godine iz Sokoca i sa Glasinca glasinački Srbi pune dvije godine šalju najrazličitije informacije o sudbini zarobljenih: da su živi i zdravi, da su na sigurnom, da su dobro, da rade i da će biti razmijenjeni. Lukavo se manipulira sa navodnim mjestom njihovog zatočenja. Pronose se glasine da se nalaze u Srbiji, u Aleksinačkim rudnicima, u Podromaniji kod Sokoca, u Han-Pijesku.[182]

Kao što su u obmanjivanju Bošnjaka iz Novoseoca i Pavičića zajedno učestvovale zvanične vojne i civilne vlasti u Sokocu i komšije Srbi, i u prikrivanju zločina oni su i dalje u čvrstoj sprezi. Pored komšija Srba, u uvjeravanju rodbine ubijenih - da su njihovi zarobljeni u životu - angažirane su i specijalne službe Karadžićeve paradržave, najvjerovatnije kontraobavještajna služba.

Zarobljenik Hilmija Karić iz Novoseoca, po zanimanju autoelektričar, preko 20 godina je živio i radio u Sokocu. Komunikativan i društven, imao je veliki broj "prijatelja" Srba koji su ga dobro poznavali. Specijalne službe KOS-a izabrale su ga kao najpogodniju ličnost preko koje je rodbini zarobljenih trebalo dojaviti dezinformaciju - da su svi zarobljeni u životu.

182) AI 4191 (Upor. AI 4183)

Karadžićeva kontraobavještajna služba je pronašla dvojnika za Hilmiju Karića, odnosno pronašla je čovjeka koji ima sličnu dikciju i boju glasa. Za predmet dezinformacije i njenog daljeg širenja izabrana je Hilmina snaha N.N., stalno nastanjena u Sarajevu. Po specijalnoj metodologiji psihološko-propagandnog rata, N.N. je postupno pripremljena da primi i da usvoji informaciju, da bi mogla dalje da je širi.

Oko 20. oktobra 1993. godine, u 17 sati, u stanu N.N. u Sarajevu zazvonio je telefon. Podigla je slušalicu i čula kako joj se nepoznato lice predstavlja kao radioamater koji se javlja iz Švicarske. Rekao je: "Zove brat vašeg muža. Imate poruku iz Njemačke. Interesuje se za vas, jeste li zdravo i da li ima neko ranjen". Iznenađena i obradovana, odgovorila je da joj je sin ranjen. "Amater" je upitao za ime sina i za težinu povrede. Dala mu je tražene informacije i zatražila da direktno razgovara sa djeverom. Međutim, nepoznato lice joj je reklo da joj ne može udovoljiti "pošto je on posrednik u razgovoru s čovjekom koji se nalazi u Švicarskoj i pošto se ne može direktno razgovarati sa Njemačkom", kako je rekao. Potom, telefonska veza je prekinuta i razgovor je završen.[183]

Osnovni cilj razgovora nepoznatog lica i N.N. koji se dogodio oko 20. oktobra 1993. godine bio je da N.N. informira da je Hilmija Karić živ i da je pripremi za novi telefonski razgovor kojim je planirano i sve ostale žene i rodbinu zaposlenih iz Novoseoca i Pavičića "uvjeriti" da su njihovi najbliži živi i zdravi i da se nalaze u Njemačkoj. U vrijeme kad je Sarajevo bilo totalno blokiran grad - sa prekinutim telefonskim vezama sa svijetom - navedena dezinformacija imala je izgleda da se dugo obnavlja i održava aktualnom.

Dana 25.12.1993. godine, dok je N.N. spavala dubokim snom, iza ponoći, oko 1,30 sati, ponovo je zazvonio telefon. N.N. je ustala i bunovno javila na poziv. Javilo joj se nepoznato lice muškog glasa koje se predstavilo kao Hilmija Karić. Nepoznato lice je odmah upitalo: "Jesi li ti, snaho?" N.N. je odgovorila potvrdno i od uzbuđenja odmah zaplakala. Nepoznato lice je upitalo za zdravlje cjelokupne porodice. Na upit iznenađene i obradovane N.N. jesu li svi zaposleni iz Novoseoca živi i zdravi, nepoznato lice je odgovorilo da su svi u životu, da su dobro i da se već tri mjeseca nalaze u Njemačkoj. N.N. je upitala u kojem mjestu se nalaze. U odgovoru dobila je ime nekog grada čiji naziv nije najbolje upamtila a koji sliči nazivu portugalskog glavnog grada Lisabona. Uvjerena da

183) AI 4186

razgovara sa Hilmijom Karićem, N.N. je upitala da li se on (Hilmija) prethodno javljao preko švicarskih radioamatera u oktobru iste godine i dobila potvrdan odgovor. Nepoznati je dodao da je preko humanitarne organizacije "Adra" na njenu adresu poslao dva paketa hrane, rekavši da se u paketima nalazi i njegovo pismo i adresa u Njemačkoj.[184]

Ključni moment u toku razgovora - koji razotkriva svu perfidnost četničke kontraobavještajne službe - dogodio se kad je u toku nastavka razgovora N.N. upitala "Hilmiju" odkud mu je poznat njen novi telefonski broj pošto joj je stari "izgorio" zajedno sa sarajevskom poštom.[185] Tada, u razgovoru između dvije stranke, uz prethodno izvinjenje, umiješalo se treće lice koje se predstavilo kao radioamater i koje je reklo: "Požurite..., imate minut, vremena..., dogovorite se za novac...". Na navedeni način, nepoznato lice svojim upadom u razgovor skrenulo je pažnju stranaka na sasvim drugi problem - na pitanje preostalog vremena za razgovor i na pitanje novca. KOS-ov dvojnik se odmah snašao i upitao N.N. nedostaje li joj novca. Istovremeno, obećao joj je poslati novac preko BH banke. Na kraju - da bi sve ostalo u znaku misterije kao što je i počelo - poručio je: "Potražite Jasmina Jaganjca...", poslije čega je razgovor prekinut.[186]

Poslije telefonskog razgovora od 15. 12. 1993. godine N.N. je ostala - sve do danas - u dubokom uvjerenju da je razgovarala sa svojim djeverom Hilmijom Karićem. Odmah je obavijestila svu rodbinu zarobljenih da su svi zarobljeni živi i zdravi i da se već tri mjeseca nalaze u Njemačkoj. Učinila je ono što je agresor želio da učini - pronijela je dezinformaciju u koju je bilo vrlo teško posumnjati. Zločin u Novoseocima počinjen 22. 9. 1992. godine vješto je prikriven.

I površne analize telefonskih razgovora N.N. i nepoznatih lica koji su se dogodili oko 20. 10. 1992. i 25. 12. 1992. godine pokazuju da je u pitanju perfidna igra iz arsenala specijalnog rata KOS-a bivše Jugoslavije. Oba telefonska razgovora u direktnoj su vezi i imaju istovjetnu svrhu - širenje dezinformacija i prikrivanje zločina. Vezu između razgovora od 20. 10. i 25. 12. 1993. godine potvrdila je i nepoznata osoba koja je razgovarala sa N.N. 25. 12. 1993. Na ključno pitanje N.N. u toku razgovora - kako on "Hilmija Karić" zna za njen novi telefon-

184) Isto

185) Sarajevska pošta izgorijela je u maju 1992. g., u toku četničkog granatiranja Sarajeva.

186) AI 4186

ski broj - ona nije dobila nikakav odgovor jer ga dvojnik KOS-a nije znao - zbog čega se odmah umiješao "radioamater" sa očiglednom namjerom da sačuva njegovu "autentičnost" i da mu pomogne da ne odgovori na pitanje. Iznenadnim upadom u razgovor i ograničavanjem vremena za razgovor na još jednu minutu kao i postavljenim pitanjem novca, on je odvratio pažnju N.N. - koja je očekivala odgovor - i dvojnika koji se vješto snašao i nastavio razgovor na novopostavljenu temu. Na kraju, savjetom da se potraži Jasmin Jaganjac - koji kao izdajnik Armije BiH - ni na koji način nije mogao biti dostupan rodbini nestalih - lansirana je nova dezinformacija sa ciljem da se potraga za nestalim otežа i usmjeri u sasvim pogrešnom pravcu.

Lažna poruka srpske kontraobavještajne službe kojom je rodbini zarobljenih Bošnjaka - preko N.N. - savjetovano da potraže Jasmina Jaganjca - pored otežavanja i usmjeravanja potrage za zarobljenim u sasvim pogrešnom pravcu - imala je još jedan cilj: sijanje nevjerice u državnu politiku Republike BiH i Armije BiH.

U vrijeme kad se Armija BiH sa uspjehom borila na dva fronta - protiv četnika i ekstremnog Hrvatskog vijeća odbrane - srpski agresor je po svaku cijenu nastojao da razbije njeno jedinstvo. Jasmin Jaganjac se u toku 1993. godine otvoreno stavio na stranu ekstremnog HVO-a Porukom: "Potražite Jasmina Jaganjca", on je od KOS-a promoviran kao čovjek zaslužan za odlazak 44 glasinačka bošnjaka u Njemačku i kojeg treba pronaći (i slijediti!)

Da su telefonski razgovori nepoznatih osoba sa N.N. od 20. 10. i 25. 12. 1993. perfidna igra srpskog KOS-a iz arsenala specijalnog rata protiv BiH i da su bili u funkciji prikrivanja zločina u Novoseocima 22. 9. 1992. godine pokazuje i najvažnija činjenica: zarobljeni muškaraci iz Novoseoca i Pavičića u toku agresije na BiH nikad se nisu nalazili u Njemačkoj.[187]

Poslije dezinformacija koje je KOS preko N.N. proširio među rodbinom zarobljenih glasinačkih Bošnjaka u istraživanju zločina u Novoseocima nastupile su velike poteškoće. Oni svjedoci koji su se do tada kolebali da li da svjedoče - naročito kad je u pitanju identitet počinitelja zločina - pokolebani su i odbili su iskrenu saradnju. U novonastaloj situaciji, poslije brižljive analize i dugih promišljanja, odlučeno je da se potra-

187) Preko njemačkih humanitarnih organizacija i organizacije Međunarodnog crvenog krsta rodbina nestalih (ubijenih?) glasinačkih Bošnjaka utvrdila je da se oni ne nalaze u Njemačkoj, niti su se tamo bilo kad nalazili.

ži pomoć TV BiH i da se o zločinu u Novoseocima 22. 9. 1992. godine progovori na novi način. U TV emisiji "Slovo o zemlji" dana 3. 4. 1994. godine autor ovih redova na sebe je preuzeo veliku odgovornost. U petnaestominutnoj emisiji o zločinu u Novoseocima - gdje su javno prezentirani i neki od dokaza o zločinu - prvi put je javno iznesen stav da postoji sumnja da je u Novoseocima agresor počinio masovan zločin genocida i ubio 44 Bošnjaka. Odmah su uslijedile reakcije rodbine, odobravajuće ali i osuđujuće, i to vrlo žestoke. Autor je trpio i čekao najvažniju, onu sa četničke strane. Nažalost, nije uslijedila, što znači da su pretpostavke o masovnom ubistvu zarobljenih vjerovatne.

Osnovne nacionalne i političke smjernice cjelokupnom srpskom narodu za vrijeme agresije na BiH 1992.-1995. godine dao je u svojoj božićnoj poruci iz 1993. godine predsjednik Jugoslavije Dobrica Ćosić. On se putem radija i televizije obratio cjelokupnom srpskom narodu u zemlji i svijetu i istakao najvažniji zadatak svakog Srbina - u zemlji i svijetu. Doslovno, on je tada rekao: "Zadatak svakog Srbina u zemlji i svetu je da uverava svet da greši prema Srbima. Ja sam dobio uveravanja i od Grčke da će i Grčka uveravati svet da su sankcije protiv Srbije nepravedne".[188] Prema tome, prikrivanje zločina u Novoseocima logična je posljedica poruke.

Zločin u selu Novoseoci 22. 9. 1992. godine jedan je od najperfidnijih i za Bošnjake najpoučnijih zločina. On je pordukt stoljetne zločinačke svijesti iz osebujne patologije glasinačkih Srba. Pošto se oni glasinački Bošnjaci koji su preživjeli genocid - zajedno sa Bošnjacima uopće - nikad ne mogu (i ne smiju!) odreći Glasinca i pošto će se, kad-tad, vratiti na Glasinac, oni konačno moraju shvatiti da svojim komšijama Srbima više nikad ne mogu i ne smiju vjerovati. Historija srpskih zločina i bečašća pokazala je da se oni od najstarijih vremena do 1992. godine - od hajduka do četnika - nisu u svom odnosu prema Bošnjacima nimalo promijenili, niti će se u dogledno vrijeme promijeniti. Čast izuzecima imao bi smisla da je među glasinačkim Srbima izuzetaka bilo, a njih 22. 9. 1992.godine zaista nije bilo. Ni bilo kakva predstojeća kazna za neposredne izvršioce zločina ne smije zavarati, pošto ona ne može vratiti u život brojne bošnjačke žrtve. A iza posljednjeg genocida, kao i do 1992. godine, na Glasincu i u Bosni ponovo će nastupiti razdoblje mira i čuvenog bosanskog su-

188) Za pravoslavni Božić 1993. g. preko talasa Radio Beograda autor je lično čuo navedenu poruku.

života, što je sudbina Bosne. Ponovo će Bošnjaci biti uvjeravani da im se zlo više nikad neće ponoviti. Oni koji zaborave zločin u Novoseocima i koji povjeruju, oni ili njihova djeca ili unučad sigurno će, kad-tad, doživjeti sudbinu žrtava iz Novoseoca. Oni koji zaborave i povjeruju zaslužuju Božiju kaznu i vječito prokletstvo.

LICA ZA KOJA SE SUMNJA DA SU POČINILA ZLOČIN U NOVOSEOCIMA

Ukupan broj lica za koje se sumnja da su počinila zločin u Novoseocima 22. 9. 1992. godine je veći od broja koji se prezentiraju u ovoj knjizi. On je približan broju od nekoliko stotina četnika, koliko ih je, po općoj procjeni, bilo u II. motorizovanoj romanijskoj brigadi u vrijeme napada i okupacije sela. Navedenu vojnu jedinicu činili su isključivo komšije Srbi, stalno nastanjeni na Glasincu ili na širem glasinačkom području. Među njima, manji broj otpada na Srbe koji su rodom sa Glasinca, čije stalno mjesto boravka nije Glasinac i koji su se agresijom na BiH vratili u svoj rodni kraj i priključili agresoru.

Zločin u selu Novoseoci počinile su komšije Bošnjaka, glasinački Srbi. Svi svjedoci koji su dali svoje izjave o okolnostima zločina u Novoseocima jedinstveni su u stavu da među pripadnicima agresorske vojske nije bilo četnika iz Srbije i Crne Gore i da su zločin počinile njihove prve komšije Srbi.

Na spisku lica za koja se sumnja da su počinili zločin u Novoseocima 22. 9. 1992. godine nalaze se i komšije Srbi koji nisu pripadali II. motirizovanoj romanijskoj brigadi. Oni su pridodati spisku zbog toga što su se posebno istakli u pripremanju genocida i zločina, obmanama, zavaravanjem, itd., a u vrijeme napada i okupacije sela u Novoseoce ih je dovela pljačka.

Zbog činjenice da istraga o zločinu u Novoseocima nije okončana i da će zbog velikog broja potencijalnih zločinaca potrajati, spisak osoba za koje se sumnja da su učestvovale u zločinu u Novoseocima nije potpun i konačan. Za sada, na njemu su pretežno oni koji su, na osnovu izjava svjedoka, najodgovorniji za genocid i zločin i koje je, uglavnom, više svjedoka prepoznalo u Novoseocima 22. 9. 1992. godine.

1. MILORAD SAVIĆ, od oca Đorđija, rođen oko 1950. godine u selu Vraneši, općina Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju profesor srpskog jezika, bio zaposlen u Sre-

dnjoškolskom centru Sokolac, oženjen, otac Magdalene (1977.) i Nikole (1990.), komandant II. motirizovane brigade.

2. MOMČILO PAJIĆ, zvani Paja, od oca Gojka i majke Borke, rođen 1953. godine u selu Sijerci, općina Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju geometar, bio zaposlen u općini Sokolac, oženjen suprugom Latom, otac jednog ženskog i jednog muškog djeteta, komandant vojne policije u Sokocu koja je pobila zarobljene Bošnjake iz Novoseoca i Pavičića.

3. SLAVIŠA CVIJETIĆ, od oca Milorada zvanog Mišo, rođen 1972. godine, stalno nastanjen u Sokocu, završio Mašinsku školu u Sokocu, nezaposlen, neoženjen, sitni kriminalac - obijač trafika u Sokocu itd., sklon alkoholu. Postoji osnovana sumnja da je ubio Devlu Karić iz Pavičića.

4. JADRANKO ŠUKA, od oca Mila i majke Jele, rođene Ponjarac, rođen 1958. godine u Kusačama općina Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu, oženjen, otac dvoje djece, bio zaposlen u "Lotu" - prodavao listiće sportske prognoze i srećke u kiosku u Sokocu, bio srpski dobrovoljac u agresiji na Hrvatsku i ratovao u Vukovaru, veliki šovinist i nacionalist, pred agresiju na BiH u kafani "Mirni kutak" vl. Brane Podinić u Sokocu pretukao Ibrahima Jusić iz Kalimanića i nanio mu teške povrede kičme i ruke; u Novoseocima 22. 9. 1992. godine imao u zavoje zamotanu desnu nogu (ranjen); opljačkao traktor Azima Selmanovića.

5. "MAJOR" - identitet nepoznat, star oko 40 godina, visok oko 195 cm, izrazito velike glave, debeo, crne prosijede kose, velikih gustih obrva, prvi put došao u Novoseoce prilikom oduzimanja naoružanja i predstavio se kao "major rodom iz Banja Luke", jedan od aktera agresorske strategije genocida na Glasincu.

6. NIKOLA KOPRIVICA, od oca Mirka, koji je prvoborac iz NOR-a i koji je iz Bandina Odžaka - Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu, bio zaposlen na benzinskoj pumpi "Energopetrol" u Podromaniji - Sokolac, oženjen suprugom Zoricom, koja je po zanimanju ljekar; otac dva sina.

7. SLAĐAN GLADANAC, rodom iz Mesića - Rogatica, stalno nastanjen u Sokocu, oženjen kćerkom Anđelke Šuke; opljačkao traktor Azima Selmanovića.

8. RANKO ŠOBIĆ, rođen 1953. godine u Preljubovićima, Sokolac - zdepast, široka čela, kratka vrata - stalno nastanjen u Sokocu, bio zaposlen u OOUR Autotransport - ŠIP Romanija Sokolac.

9. DUŠKO TOŠIĆ, od oca Delivoja i majke Spasenije zvane Ciga, djevojačko Panić, rođen 1969. godine u Sokocu - predsjednik SO Sokolac; stalno nastanjen u Sokocu, ima završenu Građevinsku školu - geodetski smjer, školovao se na vojnoj gimnaziji u Beogradu koju je napustio.

10. DELIVOJE TODOROVIĆ, rođen oko 1950. godine, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju vozač, bio zaposlen u Autotransportu ŠIP Romanija - Sokolac, oženjen suprugom Milanom, djevojačko Delić, koja je po zanimanju babica, otac jednog muškog i jednog ženskog djeteta.

11. MILE SAVIČIĆ, od oca Milorada, rođen oko 1960. godine u Žljebovima, Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju trgovac, bio zaposlen u TP "Trgopromet" Sokolac; posjeduje žute fleke po licu.

12. MIRKO POPOVIĆ, od oca Nebojka, rođen 1969. godine u Sijercima, Sokolac gdje je i nastanjen, po zanimanju električar; bio zaposlen u ŠIP "Romanija" Sokolac.

13. MILE MILOVIĆ, od oca Dušana, rođen 1955. godine, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju stolar, bio zaposlen u OOUR Finalna prerada drveta u Sokocu, oženjen, otac jednog muškog i jednog ženskog djeteta.

14. LJUBO KEZUNOVIĆ, rođen 1957. godine, smeđ, srednjeg rasta, velikih zalisaka, bio zaposlen u stolariji ŠIP "Romanija" Sokolac.

15. MOMIR KEZUNOVIĆ, rođen 1958. godine u Vidrićima, Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu, bio zaposlen kao recepcionar u hotelu "Romanija" u Sokocu, oženjen suprugom Sanjom, rođenom Marić, otac jednog ženskog djeteta; od ranije poznat kao nacionalist.

16. MILOMIR KOJIĆ, rođen 1966. godine u Sokocu, gdje je i nastanjen; ima završenu srednju mašinsku školu, bio zaposlen u UNIS-u Sokolac, oženjen.

17. VELIMIR TODOROVIĆ, zvani Todor, rođen 1964. godine u Zagrađu, Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu, bio zaposlen u stolariji ŠIP "Romanija" Sokolac i kao kondukter autobusa "Centrotrans" Sokolac, posjedovao i slastičarnicu na Autobuskoj stanici u Sokocu.

18. MILAN GORDIĆ, rođen 1964. godine u Barniku, Sokolac, stalno nastanjen u Rogatici, diplomirani ekonomist, oženjen iz sela Krmčići, Rogatica (od porodice Pešurić).

19. VLAJKO ZEKOVIĆ, od oca Vitka, rođen oko 1955. godine, stalno nastanjen u Bjelosavljevićima, Sokolac, bio zaposlen u hotelu "Evropa" u Sarajevu i hotelu "Romanija" Soko-

lac; udovac, bio oženjen kćerkom Momira Jolovića iz Bandina Odžaka, Sokolac.

20. DRAGAN LIZDEK, od oca Drage, rođen oko 1960. godine u Mokrom, Pale, gdje je i nastanjen, po zanimanju trgovac; posjedovao prodavnicu.

21. MIRKO DUBOVINA, od oca Ljube i majke Bose, djevojačko Ćajić, rođen 1945. godine u Glasinačkom Polju, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju milicioner, bio zaposlen u SUP-u Sokolac, oženjen suprugom Nadom, djevojačko Grujić; otac dvoje djece.

22. MARINKO ĆAJIĆ, od oca Steve i majke Zorke, rođen oko 1950. godine, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju ekonomist, bio zaposlen kao šef računovodstva u RO "Klanica i prerada mesa", Sokolac; oženjen, otac dvoje muške djece.

23. BRACO ĆUREVIĆ, sin Slavke, rođen oko 1960. godine, stalno nastanjen u Sokocu; bio zaposlen u SUP-u Sokolac; neoženjen.

24. BOGDAN BOJANIĆ, zvani Biber, od oca Rajka, rođen oko 1964. godine, stalno nastanjen u Bjelosavljevićima, Sokolac, bio zaposlen u ŠIP Romanija Sokolac, sitni kriminalac; kao dobrovoljac učestvovao u agresiji na Hrvatsku; odakle se vratio sijed; neoženjen.

25. TOMO (TOMISLAV(?)) ELEZ, od oca Žarke i majke Sare, rođen oko 1950. godine, stalno nastanjen u Sarajevu, u naselju Jagomir; rođen u Pavičićima, Sokolac, gdje se vratio sa početkom agresije na BiH, oženjen, otac dvoje djece.

26. MOMČILO PODINIĆ, od oca Steve, rođen oko 1950. godine, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju autoprijevoznik; posjedovao je i kafanu u Majdanima, Podromanija; oženjen, otac dvoje djece.

27. RAŠO ĆUREVIĆ, zvani Cigo, od oca Svetka, rođen oko 1954. godine u Buljukovini, Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu; bio zaposlen u OOUR Finalna prerada drveta ŠIP "Romanija" Sokolac; oženjen, otac jednog djeteta.

28. VELJKO JOLOVIĆ, od majke Kose, rođen oko 1940. godine u Tonicama, Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu; bio zaposlen u Elektroprivredi BiH - poslovnica Sokolac, oženjen suprugom Jelom, djevojačko Petrović, otac jednog sina (jedan sin mu poginuo u Vukovaru kao pripadnik bivše JNA).

29. MOMIR JOLOVIĆ - brat naprijed navedenog Veljka, od majke Kose, rođen oko 1950. godine u Tonicama, Sokolac, stalno nastanjen u Sokocu; po zanimanju nastavnik srpskog jezika, bio zaposlen u osnovnoj školi u Sokocu.

30. ARSEN STANIŠIĆ, rođen oko 1950. godine, stalno nastanjen u selu Rudine, Rogatica, oženjen iz Sokoca; bio zaposlen u "ROTEX-u", Rogatica; otac odraslog sina.

31. PETAR KOVAČEVIĆ od oca Alekse zvanog Akica, rođen oko 1965. godine u Baltićima, Sokolac, gdje je i nastanjen, bio zaposlen u OOUR "Autotransport" RO "Romanija"; Sokolac, neoženjen.

32. PANE TOMIĆ, sin Milomira i majke Anđe, nastanjen u Sokocu ili njegovoj okolici, jedan brat mu je poginuo na Dobrinji kao četnik, drugi brat Vladan zvani Puta, bivši nogometaš FK Glasinac.

33. MIRKO PLJEVALJČIĆ, od oca Riste i majke Dare, star oko 35 godina, stalno nastanjen u Bjelosavljevićima, Sokolac; bio zaposlen u stolariji RO "Romanija" Sokolac; oženjen, otac dvoje djece.

34. ŽARKO LIMIĆ, rođen oko 1955. godine, iz Rogatice, gdje je bio stalno nastanjen, bio zaposlen u SUP-u, Sokolac; po zanimanju miliconer.

35. BOGOLJUB ŠILJAK, rođen 1935. godine u Pavičićima, gdje je i nastanjen, bio zaposlen u OOUR Primarna prerada drveta, Pilana, Sokolac; oženjen, otac jednog muškog i jednog ženskog djeteta.

36. ŽELJKO MIJATOVIĆ, od oca Mila, rođen oko 1960. godine, stalno nastanjen u Sokocu ili u njegovoj blizini; bio zaposlen kao kondukter dječijeg autobusa (autobusa za prijevoz učenika) u Sokocu.

37. RADOMIR ĐOKIĆ, zvani Mićo, od oca Slavke i majke Vinke, djevojačko Đurković, rođen oko 1957. godine, bio zaposlen u općini Sokolac, u odjelu za katastar; stalno nastanjen u Sokocu, oženjen; alkoholičar.

38. MIRKO MALOVIĆ, rođen oko 1965. godine, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju nastavnik fizičkog odgoja, stalno zaposlen u Oš "Slaviša Vajner Čiča", u Sokocu; neoženjen.

39. RADOMIR KOVAČEVIĆ, rođen oko 1950. godine, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju nastavnik matematike, bio zaposlen u Oš. "Slaviša Vajner Čiča"; oženjen, otac dvije djevojčice.

40. MIĆO ABAZOVIĆ, rođen oko 1950. godine, stalno nastanjen u Sokocu, po zanimanju nastavnik srpskog jezika; oženjen; bio zaposlen u Oš "Slaviša Vjaner Čiča" u Sokocu.

41. TODOR BOROVČANIN, rođen oko 1967. godine stalno nastanjen u Sokocu ili njegovoj okolini, crn, visok, mršav, bio zaposlen kao kondukter autobusa za prijevoz učenika.

42. SLAVIŠA BOJANIĆ, od oca Rada i majke Dobrinke, rođen oko 1970. godine, stalno nastanjen u Bjelosavljevićima, Sokolac; neoženjen.

43. ŽELJKO ĐUROVIĆ, zvani Žuti, od oca Momira, rođen oko 1957. godine u Bjelosavljevićima, Sokolac, gdje je i nastanjen; bio zaposlen u "Elektroprenosu" - Poslovnica Sokolac.

44. DRAGAN TOMOVIĆ, od oca Svetka, rođen 1967. godine u Pavičićima, gdje je i nastanjen; bio zaposlen u RO "Autotransport Romanija".

45. TOMOVIĆ - ime nepoznato, stariji brat naprijed navedenog Dragana, rođen oko 1960. godine; imao mehaničarsku radnju u Podromaniji.

46. MIĆO NEDIĆ, od oca Neše, rođen oko 1958. godine u Bjelosavljevićima, stalno nastanjen u Sarajevu s početkom agresije na BiH došao na Glasinac; po zanimanju trgovac; bio zaposlen u trgovinskom preduzeću "Dunav-Čelarevo" u Sarajevu; plav, ćelav, širokih leđa.

47. VLADO BATINIĆ, od oca Sretena, rođen oko 1958. godine stalno nastanjen u Bjelosavljevićima, bio zaposlen kao vozač u Zdravstvenoj stanici - Dom zdravlja Sokolac, oženjen od Malovića iz Miletaka, Sokolac; otac jednog ženskog djeteta.

48. BATINIĆ, zvani Beka - ime nepoznato, mlađi brat naprijed navedenog Vlade, roden oko 1967. godine, nižeg rasta, plav. Otac Sreten Batinić bio zaposlen u Domu zdravlja u Sokocu kao blagajnik.

49. SIN LJUBE I SOFIJE CUREVIĆ iz Bjelosavljevića, rođen oko 1960. godine, srpski dobrovoljac u agresiji na Hrvatsku, gdje je ranjen u nogu; oženjen, otac dvoje ženske djece; bio zaposlen u općini Sokolac ili nekom drugom državnom organu.

50. ZET RADOJA NOVOSELA iz Čavarina, Sokolac, oženjen iz Buljukovine, rođen oko 1950. godine, visok, crn.

51. MIĆO ĆAJIĆ, od oca Drage, poštara iz Bjelosavljevića, rođen oko 1960. godine u Bjelosavljevićima, gdje je i nastanjen, neoženjen.

52. MIRKO ĆAJIĆ, zvani Divurica, od oca Rajka, rođen oko 1960. godine u Bjelosavljevićima, gdje je i nastanjen u Sokocu; bio zaposlen u Fabrici ćilima u Sokocu, oženjen, otac dvoje djece; odmah po agresiji istakao se u oružanim provokacijama protiv Bošnjaka iz Novoseoca i Pavičića.

53. SIN MILORADA TOMOVIĆA, iz Pavičića, rođen oko 1960. godine, stalno nastanjen u Sarajevu, početkom agresije na BiH došao na Glasinac i priključio se agresoru; oženjen od porodice Draganić iz Kule, Sokolac.

54. MIRO ŠILJAK, od oca Vojina, rođen oko 1960. godine u Pavičićima; bio zaposlen u stolariji Šipad Romanija, oženjen.

55. SIN BOGOLJUBA ŠILJKA iz Pavičića, rođen oko 1965. godine; plav, nizak, nosi naočare.

56. ZAMJENIK MOMČILA PAJIĆA, rođen 1968. godine, završio poljoprivrednu školu u Sokocu; neoženjen, stalno nastanjen u Sokocu; malog rasta, plave (žute) kose, ima uočljiv mladež na desnom obrazu.

57. SIN DESIMIRA PODINIĆA, rođen 1954. godine u Podromaniji, oženjen, bio zaposlen u "Autotransportu", Sokolac.

58. NEBOJŠA - prezime nepoznato, srednjeg rasta, siušan, plav; bio zaposlen u katastru općine Sokolac.

59. SLAVKO TOMOVIĆ, od oca Svetka i majke Ande, rođen 1957. godine u Pavičićima, stalno nastanjen u Podromaniji, Sokolac. Oko 20. jula 1992. godine na cesti u Dikaljima uhvatio je Nezima Čolića, Hasiba Čolića, Ismeta Hodžića i Adema Čatića iz Kovanja i spriječio ih da sa porodicama izbjegnu u pravcu Olova. Pod prijetnjom da će ubiti roditelje Munibe Čolić iz Novoseoca, prisilio ih da se vrate u Novoseoce, gdje su 22. 9. 1992. godine doživjeli genocid.

NEPOZNATO: Trojica mladića Srba iz sela Ponor, općina Pale, dvojica mladića iz Ozarkovića, Sokolac - otac jednog mladića zove se Vido, četverica Srba iz Šahbegovića, Sokolac, dvojica Srba iz Mičivoda, Sokolac, četverica Srba iz Baltića, Sokolac, peterica Srba iz naselja Laze, Sokolac, trojica Srba iz sela Bogovići, Pale.

Glava četvrta

OPLJAČKANA I UNIŠTENA MATERIJALNA BOŠNJAČKA DOBRA U NOVOSEOCIMA, PAVIČIĆIMA, PARŽEVIĆIMA I NEPRAVDIĆIMA U VRIJEME GENOCIDA 1992. GODINE

Historiografija i historiografi genocida u dosadašnjim radovima o genocidu na prostorima bivše Jugoslavije - bez obzira na narod koji je subjekt genocida - isključivo su se bavili stradanjem čovjeka kao ljudskog bića: brojem ljudskih žrtava, okolnostima pod kojim su stradale žrtve, naredbodavcima i počiniteljima genocida, itd. Niko se nije bavio istraživanjem i utvrđivanjem cjelokupne imovine osoba koje su bile predmet genocida, što ne znači da navedena istraživanja imaju manju vrijednost od prethodnih. Naprotiv, ona imaju višestruk naučni, historijski i praktičan značaj.

U dosadašnjoj historiografskoj praksi nisu postojala nikakva metodološka iskustva koja su se mogla primijeniti prilikom utvrđivanja cjelokupno uništene i opljačkane imovine Bošnjaka iz Novoseoca, Pavičića, Parževića i Nepravdića. Da bi se ustanovila navedena imovina u vrijeme genocida 1992. godine, bilo je neophodno uraditi vlastitu metodologiju istraživanja. U toku njene izrade, odmah se pokazalo da je nemoguće iznaći put i način da se apsolutno utvrdi cjelokupna imovina - od igle do konca. Pokazalo se da je nemoguće napraviti metodologiju koja bi omogućila da se na efikasan način i u razumnom roku utvrdi sva ljudska imovina koja, u suštini, predstavlja svu dosadašnju materijalnu kulturu čovječanstva - i ne samo materijalnu. Stoga, bilo je neophodno - u dogovoru sa svjedocima - definirati šta je najvrijednija bošnjačka imovina i ograničiti se samo na najvrijedniju imovinu žrtava genocida.

Svu vredniju opljačkanu i uništenu bošnjačku imovinu iz Novoseoca, Pavičića Parževića i Nepravdića - koja je opljačkana i uništena za vrijeme genocida 1992. godine - njeni

pravni vlasnici ili nasljednici iskazali su putem svojih svojeručno potpisanih i ovjerenih izjava koje su dobrovoljno dali Centru instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Novi Grad, u Sarajevu, 1993. i 1994. godine. Prije neposrednog davanja izjava, svi svjedoci su upozoreni da iskazuju samo istinite podatke čija se istinitost može pravno dokazati svjedočenjem njihovih prvih komšija koji su dobro upoznati sa bošnjačkom imovinom u pojedinim bošnjačkim selima koja su žrtve genocida, ili na drugi način.

Opljačkana i uništena imovina Bošnjaka iz Novoseoca i Pavičića iskazana je u izjavama svjedoka koje se nalaze u dosjeu Novoseoci - Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu. Opljačkana imovina Bošnjaka iz Parževića iskazana je u izjavama svjedoka koje se čuvaju u navedenom Institutu pod brojevima: 4211, 3951, 1094, 3970, 3971, 3950, 3953, 3952, 3972, 3946, 3945, 4210, 3964, 3962, 4230, 4222, 4229, 4231, 4221, 4232, 1847, 1848, 1850, 1817, 4228, 4226, 4220, 1852. Opljačkana i uništena jedinog preostalog Bošnjaka iz Nepravdića iskazana je u izjavi pod brojem 4201.

Skoro sva vrijednija opljačkana i uništena bošnjačka imovina iskazana u izjavama svjedoka sistematizirana je u tabele. Izuzetak čini ona imovina koju su svjedoci rjeđe navodili iako je, najvjerovatnije, posjedovala svaka bošnjačka kuća - i za koju su sami cijenili da nema neku veću materijalnu vrijednost. Mimo tabela iskazana je i džamija u selu Novoseoci.

Uz imovinu koju su svjedoci rjeđe navodili u svojim izjavama posebno je iskazana uništena i opljačkana imovina preostalog Bošnjaka iz Nepravdića, kao i imovina koja se nalazila u džamiji u Novoseocima.

U toku prikupljanja podataka o opljačkanoj i uništenoj imovini bilo je očito da se vrlo teško prisjećaju svoje cjelokupne imovine Bošnjaci iz Novoseoca i Pavičića - koji su pretrpjeli najveća stradanja. Svjedoci iz Parževića - među kojima je bilo znatno manje žrtava - znatno brže i potpunije su se prisjećali svoje imovine. Najpotpunija sjećanja o imovini, počesto i do najmanje sitnice, imali su oni koje je agresija zatekla u Sarajevu, koji nisu neposredne žrtve agresije i genocida i koji su na Glasincu imali vikendice.

BOŠNJAČKA ZEMLJA U PRIVATNOJ SVOJINI U NOVOSEOCIMA I PAVIČIĆIMA 22. 9. 1992. GODINE I PARŽEVIĆIMA 5. 8.1992.GODINE

Oranica ha	Livada ha	Pašnjak ha	Voćnjak ha	šuma	bjelogorična ha	Ukupno ha
NOVOSEOCI	127,23	150,1	31,05	-	39,25	347,63
PAVIČIĆI	23,64	22,76	4,4	-	1	51,8
PARŽEVIĆI	40,289	51,4036	-	3,8551	13,6	109,1477

JAVNA BOŠNJAČKA DOBRA I PRIRODNE RIJETKOSTI NA BOŠNJAČKOJ ZEMLJI U NOVOSEOCIMA, PAVIČIĆIMA I PARŽEVIĆIMA U VRIJEME GENOCIDA 1992. GODINE

Vrsta javnog dobra i rijetkosti	Novoseoci	Pavičići	Parževići	Ukupno
Bunar	5	3	4	12
Lokva	4	2	2	8
Izvor	-	-	1	1
Pećina(Megara)	-	1	-	1

ZASADI NA BOŠNJAČKOJ ZEMLJI U NOVOSEOCIMA I PAVIČIĆIMA 22. 9. 1992. GODINE I PARŽEVIĆIMA 5. 8. 1992. GODINE

Vrsta zasada	Novoseoci	Pavičići	Parževići	Ukupno
šljiva požegaća (stabala)	200	150	494	844
Jabuka (stabala)	15	15	101	131
Kruška (stabala)	10	-	153	163
Orah	-	1	62	63
Trešnja	-	-	52	52
Višnja	2	3	1	6

NAPOMENA: Na bošnjačkoj zemlji u privatnoj svojini u Parževićima do 5. 8. 1992. godine nalazilo se i 212 velikih hrastova starih preko 100 godina

GOSPODARSKI OBJEKTI U NOVOSEOCIMA I PAVIČIĆIMA 22. 9. 1992. GODINE I PARŽEVIĆIMA 5. 8. 1992. GODINE

OBJEKAT I VRSTA MATERIJALA OD ČEGA JE GRAĐEN: KAMEN=K, DRVO=D, CIGLA=C, BETON, BLOKOVI=BB

	NOVOSEOCI		PAVIČIĆI		PARŽEVIĆI		
	Br.	Povr. u m²	Br.	Povr. u m²	Br.	Povr. u m²	Ukupno povr. u m²
Kuća bosanska (K-D)	30	3014,5	5	578	15	1354,25	4946,75
Kuća savremena (K-C)	11	1966,25	4	537	10	1267,85	3770,6
Vikendica (C-BB)	6	524,3	1	77	3	193,6	794,9
Vikendica (D)	5	118	-	-	1	24	142
štala (K-D)	23	1164,5	5	268	5	273	1705,5
štala (C-BB)	10	482	3	280	9	360	1122
štala (D)	10	449	2	80	6	173	702
Garaža (C-BB)	13	335	2	53	3	42,6	430,6
Garaža D	6	116,5	1	8,75			125,25
Ljetna kuhinja (C-BB)	3	97,75	-	-	-	-	97,75
Ljetna kuhinja (D)	1	45,5	1	45,5	-	-	91
Koliba (C-BB)	1	24	-	-	2	15	39
Koliba (D)	22	136,25	3	45	14	152,75	334
Ljetnikovac (D)	-	-	1	12	-	-	12
Šupa (C-BB)	1	16	-	-	-	-	16
Hambar	9	74,5	2	24	-	-	98,5
Soldrma (C-BB)	2	35,5	-	-	1	18	53,5
Soldrma (D)	4	81,75	-	-	-	-	81,75
Veranda (C-BB)	1	14	-	-	1	12	26
Sušara za meso (C-BB)	3	18,25	1	2,25	-	-	20,5
Sušara za meso (D)	21	8,25	-	-	2	18	36
Trap (K-B)	25	153	1	4	5	24,25	181,25
Ćumez (C-BB)	9	21,5	1	2,25	1	2	25,75
Ćumez (D)	11	25,75	1	2,25	9	33,50	57,25
Šupa (D)	22	273	8	99	6	106	478
Kućica za psa (D)	-	-	1	1	1	2,25	1
WC poljski (D)	42	42	7	7	9	9	58
Kuća u izgradnji (C-BB)	3	436	2	140,84	2	80	656,84
Temelji za kuću (beton)	2	-	-	-	-	-	-
UKUPNO OBJEKATA	275	9490,3	51	2216	105	4161,05	15867,35
OBJEKATA OD TVRDOG MATERIJALA	85	3687,55	13	955,5	35	1935,3	6577,85
OBJEKATA OD TVRD. MEK. M.	53	4179	10	846	20	1627,25	6646,25
OBJEKATA OD DRVETA	134	1380,25	27	324,5	48	518,5	2223,25
OBJEKATA U IZGRADNJI (TVRDI MATERIJAL)	3	436	2	140,84	2	80	656,84

STOČNI FOND, PERAD I PČELE U NOVOSEOCIMA I PAVIČIĆIMA 22. 9. 1992. GODINE I PARŽEVIĆIMA 5. 8. 1992. GODINE

VRSTA STOKE	NOVOSEOCI	PAVIČIĆI	PARŽEVIĆI	UKUPNO
Krave	77	17	23	117
Volovi	3	2	-	5
Junad	8	6	7	21
Telad	34	7	9	50
Konji	43	10	3	56
Kobile	21	8	-	29
ždrijebad	18	-	1	19
Ovce	454	170	377	1001
Jagnjad	65	53	159	277
PERAD;				
Kokoši	186	36	161	383
Horozi	15	4	5	24
PČELE				
(KOŠNICA):	10	11	-	21

STOČARSKI PREHRAMBENI PROIZVODI I VUNA U NOVOSEOCIMA I PRAVIČIĆIMA 22. 9. 1992. I PARŽEVIĆIMA 5. 8. 1992. GODINE

VRSTA STOČARSKOG PREHR. PROIZVODA	NOVOSEOCI	PAVIČIĆI	PARŽEVIĆI	UKUPNO
Sijeno (tona)	585,5	114,5	57,3	757,3
Slama (tona)	15	-	-	15
Otava (tona)	-	8	6,3	14,3
Repa kravlja (kg)	6100	4000	5680	15780
Zob (kg)	1600	-	-	1600
Mekinje	-	-	2130	2130
Vuna kg	3550	250	1694	5494

STOKA: 5 krava, 2 vola, 3 teleta, 1 junica, 80 brava, 3 konja, 14 kokoši i jedan horoz.

ZEMLJA:Ukupno oko 100 duluma zemlje, od čega je oko 60% oranica i livada kosanica, a ostalo je bjelogorična šuma. Na zemlji su ostale i 3 lokve za napajanje stoke. Na zemlji su se nalazili i zasadi voća: 20 krušaka jerbasmi, 7 trešanja, oko 100 stabala šljive požegače.

NAMIRNICE: 12,5 tona sijena, 1.500 kg krompira, 100 kg luka, oko 50 kg pasulja, 600 kg stočne repe, 150 kg žita, 200 kg brašna.

OSTALE POTREPŠTINE: 10 m^3 ogrjevnog drveta.

DŽAMIJA U NOVOSEOCIMA - DŽAMIJSKI INVENTAR 22. 9. 1992. GODINE

Najstariju glasinačku džamiju u Podromaniji podigao je u XVI. stoljeću bosanski alajbeg Ibrahim Tanković.[1] U njoj su se redovno obavljale molitve sve od 1928. godine, kad su Bošnjaci donijeli odluku da je prenesu u selo Novoseoce. Za njen prenos na novu lokaciju Bošnjaci su se odlučili zbog toga što se od 1918. godine u neposrednoj blizini džamije nije nalazilo niti jedno veće bošnjačko naselje - što je omogućavalo glasinačkim Srbima da je vrlo često skrnave izmetom, slaninom, itd. Za vrijeme II. svjetskog rata i velikog genocida nad glasinačkim Bošnjacima džamija je zapaljena zajedno sa selom i izgorjela do temelja. Po završetku rata selo je obnovljeno ali džamija nije. Najveća prepreka njenom obnavljanju bio je negativan odnos komunističkih vlasti bivše Jugoslavije prema religiji, a posebno prema islamu. Tek sa uspostavom demokratskih odnosa u zemlji - 80-tih godina XX. stoljeća - stekli su se osnovni uvjeti za njeno obnavljanje. Jedna grupa mještana iz Novoseoca i Pavičića samoinicijativno se organizirala da se džamija obnovi i krajem 1983. godine predala zahtjev općinskim vlastima u Sokocu za izgradnju (obnovu) džamije.[2]

Da bi spriječili podizanje džamije glasinački Srbi su preko nekih Bošnjaka iz Novoseoca i Pavičića organizirali agitaciju pro-

1) Dr. Milenko S. Filipović, Glasinac, autopogeografsko-etnološka rasprava, Beograd 1950., str. 110

2) Arhiv instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Izvaje svjedoka, Dosje Novoseoci, izjava AI 4177. U daljem tekstu skraćeno: oznaka AI i broj.

tiv njene obnove. Na nepoznat, način uspjeli su pridobiti manji broj Bošnjaka koji su se javno izjašnjavali protiv džamije.

Poslije više molbi i intervencija kod općinskih vlasti u Sokocu da se izda dozvola za izgradnju džamije - i poslije intervencija i molbi Islamske zajednice BiH - u proljeće 1986. godine izdata je dozvola za gradnju. Godinu dana kasnije, 13. 6. 1987., izabran je Odbor za izgradnju džamije koji su činili: Sinan Karić - predsjednik, Asif Očuz, Mehmedalija (Alije) Selmanović, Hašim Karić, Lutvo Karić, Redžo Karić, Zahid Kabaš, Osman Selmanović, Alija Šetić i Memiš Selmanović - članovi. Istog dana provedena je i prva dobrovoljna radna akcija na pripremi terena za gradnju.[3]

U toku gradnje džamije u Novoseocima predsjednik Odbora za izgradnju Sinan Karić svakodnevno je vodio iscrpnu evidenciju, koja je u potpunosti sačuvana. Tako je nastala džamijska dokumentacija koja se odnosi na sve segmente gradnje - od 13. 6. 1987. godine, kad je organizirana prva dobrovoljna radna akcija, pa do 25.augusta 1990. godine, kad je džamija svečano otvorena.

Džamija je građena dobrovoljnim novčanim prilozima Bošnjaka i dobrovoljnim radom. U tu svrhu je utrošen ukupno 1801 radni dan. Svojim dobrovoljnim radom naročito su se isticali Sinan Karić (253 radna dana), Džemo Karić (217 radnih dana), Asif Očuz (145 radnih dana), Mehmedalija Selmanović (108 radnih dana), Hašim Karić (73 radna dana) itd. Vodeći majstori prilikom gradnje bili su Alija Šetić - građevinski tehničar, Nusret Karić - glavni majstor, Asif Očuz - električar. Munaru visoku 34 metra zidao je poznati neimar iz Brčkog Bajro Zlatić. Munara u Novoseocima bila mu je 45. po redu.[4]

Svoje donacije za izgradnju džamije u Novoseocima dalo je ukupno 980 donatora. Najveći donatori bili su Sinan Karić, Rasim (Ibre) Karić iz Munstera, SR Njemačka, Hamdija Konaković, Edo Konaković, Ešref Kovačević - poznati umjetnik levhi, Avdo Panjeta, itd. U prikupljanju donacija istakli su se Ešref Alibegović i Omer Kadrić, efendije iz Rogatice, i hadži Hamid Hečo iz Borovska, Rogatica.[5]

Među 980 donatora Bošnjaka i bošnjačkih institucija - džamija, mesdžida, itd. - našlo se i 50 pripadnika drugih vjeroiS-

3) Isto

4) Dokumentacija o izgradnji džamije u Novoseocima, evidencija dobrovoljnog rada. Dokumentacija se nalazi u posjedu Sinana Karića nastanjenog u Sarajevu.

5) Isto - Spisak donatora.

povijesti, od kojih su neki glasinački Srbi. Vrlo je važno istaći - kao trajnu poruku svim budućim bošnjačkim generacijama - da se među donatorima našlo ime jednog nekažnjenog zločinca iz vremena Drugog svjetskog rata i nekih zločinaca iz vremena posljednjeg genocida. Iz sveske u koju su upisane sve donacije za džamiju vidi se da je donator bio i Milan Čajić iz Bjelosavljevića, nekažnjeni ubica dvojice nemoćnih staraca iz Novoseoca 1943. godine. Svoju donaciju priložio je i Rade Dubovina iz Kule - koji se pred posljednji genocid istakao svojim perfidnim uvjeravanjima Bošnjaka iz Novoseoca i Pavičića da su sigurni, itd.

Aktivna uloga svih glasinačkih Srba u genocidu nad Bošnjacima iz Novoseoca i Pavičića 1992. godine nedvosmisleno pokazuje da su njihove nekadašnje donacije za gradnju džamije bile potpuno lažne i licemjerne. One su znatno doprinijele da Bošnjaci iz Novoseoca i Pavičića steknu lažan dojam o poštenim dobrosusjedskim namjerama svojih komšija Srba, što ih je skupo koštalo u vrijeme posljednjeg genocida. Sličnim danajskim darovima više nikad se ne smije vjerovati.

Na osnovu sačuvanih računa o plaćanju građevinskog materijala ugrađenog u džamiju vidi se da je utrošeno: šljunka 200 m3, pijeska 50 m3, cementa 58 tona, cementa bijelog 1.850 kg, armature 4.650 kg, cigle 1650 kom., blokova betonskih 3500 kom., crijepa 4.000 kom., samara 100 kom. munara-blokova 1.850 kom., salonita (tabli) 200 kom., lima pocinčanog 340 kg, kreča 4.650 kg, tervola 115 m2, cijevi raznih željeznih 1.300 kg, lima bakarnog 80 kg, keramičkih pločica 75 m2, ljepila za pločice 400 kg, drvene građe oko 30 m3, pocinčane trake 150 kg, itd, itd. Za nabavku građevinskog materijala utrošeno je ukupno 750 milijardi tadašnjih dinara, od čega je plaćeno i zidanje munare.[6]

Kad je džamija sagrađena, bila je dimenzija 13x11 metara. Visina munare iznosila je 34 metra. Od prostorija je imala: gasulhanu, abdesthanu, prostorije mekteba i džamijski prostor. U augustu mjesecu 1990. godine prilikom tehničkog prijema od nadležnih općinskih službi u Sokocu izvršena je i procjena vrijednosti objekta. Vrijednost džamije procijenjena je na 1.870 milijardi dinara.[7]

Džamija je svečano otvorena 25. avgusta 1990. godine. Otvorenju je prisustvovalo 40-50 hiljada ljudi. Broj prisutnih bi zasigurno bio znatno veći da se istoga dana nije klanjala

6) Isto - računi
7) Isto - zapisnik o tehničkom prijemu

masovna dženeza ubijenim muslimanima u Foči - žrtvama genocida iz vremena Drugog svjetskog rata. Svojim prisustvom na otvaranju svečanost su uveličali i reis hadži Jakub Selimovski i najviši dužnosnici Islamske zajednice BiH. Prisustvovao je i glasinački pop Milorad Ljubinac, koji je održao nadahnut govor o bratstvu i jedinstvu i suživotu glasinačkih Bošnjaka i Srba. U svom govoru, između ostalog, rekao je da glasinački Bošnjaci svoju budućnost moraju tražiti i graditi zajedno sa glasinačkim Srbima. Istakao je potrebu međusobne saradnje i povjerenja i osudio sve one koji se strane truju dobre komšijske i međunacionalne odnose na Glasincu.[8]

U toku otvaranja džamija je darovana velikim brojem vrijednih priloga. Po otvaranju, džamijski odbor je odmah popisao sve darovane priloge i cjelokupan džamijski inventar - koji se nalazio u džamiji sve do 22. 9. 1992. godine. Prema sačuvanom zapisniku i spisku u džamiji se nalazilo:

- 23 bosanska ručno tkana ćilima dimenzija 3,5x2,5 m
- 22 fabrička ćilima dimenzija 3,5x2,5
- 15 bosanskih struka dimenzija 2,5x80 m
- 22 struka industrijskih
- 8 većih levhi - rad Ešrefa Kovačevića
- 4 manje levhe - rad Ešrefa Kovačevića
- mermerna tabla sa natpisom na ulazu u džamiju - rad Ešrefa Kovačevića
- 4 električna sata turske proizvodnje
- muzička linija, pojačalo, i komplet od tri zvučnika
- 3 zvučnika za munaru
- 5 zastava vjerskih
- 3 Ku'rana, od kojih je jedan poklon Ćazima Šahinpašića iz Carigrada, (njegovi preci nekad su živjeli na Glasincu)
- 4 bakarna čiraka, ručni rad muzejske vrijednosti, poklon Careve džamije iz Sarajeva
- veliki luster, poklon Careve džamije iz Sarajeva
- električni radijator električni
- električni usisivač, veći
- 3 bakarna alema
- umivaonik
- protočni bojler
- tuš
- džube i fes sa ahmedijom

8) Video kaseta sa snimcima svečanog otvaranja džamije u Novoseocima 25. 8. 1992. g. - sa svim govorima zvaničnika - sačuvana je u posjedu Sinana Karića, nastanjenog u Sarajevu.

- 15 manjih lustera
- 75 el. sijalica na munari

Poslije genocida u Novoseocima 22. 9. 1992. godine seoska džamija je opljačkana i srušena. Groblje u neposrednoj blizini džamije sravnjeno je sa zemljom.

INDEKS IMENA

A

Abazović, Mićo -139, 242,
Abazović, Ostoja - 51
Abazović, Radiša - 178
Abdul Medžid - 54
Ahdnama, Fojnička - 39, 40
Akšamija, Aziz efendija - 123
Akermanska konferncija - 74
Albanci - 45, 51, 66, 76
Alibegović, Ešref - 263
Amovići - 55
ANUBiH - 82
Andelić, Pavo - 106
Arabljani - 97
Aridijeji - 189
Armija BiH - 82, 144, 146, 149, 150, 159, 225, 236
Arbinja, Nešo - 178
Arbinja, Sreten - 148, 149
Arnaut, Jovan - 51
Arnauti - 45, 51
Aromuni - 48
Arukvić, Halid - 147
Autarijati - 11, 25
Avari - 27, 105

B

Babić, Anto - 30, 31, 32, 33, 36, 37, 39, 99, 101
Babić, Mustafa paša - 43
Babić, Golub - 70
Babići - 43, 50
Bajagić, Ćerasim - 60
Bajrić, Rašid - 154, 165, 167
Bakmaz, Rade - 144
Bakmaz, Nešo - 143
Baltić - 76
Basler Đuro - 23, 27
Bajraktarevići - 45
Bašagić Redžepašić, Safet beg - 39, 40, 43, 66
Bašović, Živko - 166
Bašović, Mlađo - 166
Bašeskija mula Mustafa - 60, 61
Bartula, Brane - 178
Batinić, Biber - 219
Batinić (Sretena) "Beka" - 243
Batinić, Jovan - 51
Batinić, Milomir - 145
Batinić, Slobodan - 134, 141
Batinić (Sretena) Vlado - 243
Baton, ilirski kralj - 103
Beatovići - 53, 61
Beatović (Brace), Dule - 176
Beatović (Arsena), Ljupko - 176
Bećković, Matija - 92
Benac, Alojz - 23, 24, 27
Berlinski Kongres - 70, 71, 76
Berkovac, Mejra - 145
Bešlagić, Šefik - 29, 103, 117, 120
Biogradlija - 44
Bjelić, Brajko - 154
Bjelić, Ibrahim - 154, 165, 167, 168
Bjeljanin, Savo - 51
Bogić - 163
Bogičević, Vojislav - 36, 47
Bogilović, Nazif - 147
Bojanić, (Rajka) Bogdan- 241
Bojanić, (Rada) Slaviša - 243
Borić, ban - 28
Borovčani - 62
Borozan, Pašan - 145
Bosanci - 44
Bošnjaci - 11, 14, 16, 17, 21, 28, 29, 33, 36, 43, 44, 45, 47, 49, 53, 57, 61, 66, 68, 69, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 88, 89, 92, 94, 95, 96, 99, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 109,

110, 111, 116, 118, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 163, 165, 170, 172, 174, 175, 176, 178, 179, 182, 185, 187, 188, 189, 190, 1981, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 222, 224, 226, 227, 231, 232, 233, 236, 238, 245, 262, 263, 264
Bošnjani - 9, 10, 11, 18, 29, 30, 32, 38, 39, 40, 46, 49, 121, 126
Boškov, Vančo - 40
Božović, Radoman - 134
Branković, Nezir - 148
Branković, Mehmed - 148
Bukve - 43
Bušatlija, Ibrahim - 82
Butković, Radin - 31, 101

C

Careva džamija, Sarajevo - 265
Ciceron - 26
Cigani - 45, 66
Cincari - 45, 48, 66
Crnogorci - 15, 50, 52, 62, 107, 108, 193
Crnogorčević, Jeremija - 15, 52
Crnogorčević, Luka - 15
Crnogorčević, Živko - 15, 52
Crkva Bosanska - 30, 31, 32, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 76, 94, 99, 100, 101, 103, 121
Curevići, rod - 200
Curević, (Slavka) Braco - 241
Curević, Mićo - 185
Curević, Rajko - 202
Curević, (Svetka) Rašo - 241
Curević, Slavko - 202
Curević, Zdravko - 137
Cvetković, Dragiša - 107
Cvijetić, Milorada Slaviša - 215, 216, 217, 218, 220, 239
Cvijetić, Zoran - 137
Cvijetići, rod - 87
Cvrk, rod - 44, 76, 124, 172
Cvrk, Enver - 144
Cvrk, Kasim - 144
Cvrk, Omer - 174
Cvrk, Zejnil - 174

Č

Čančar - 226
Čavrk, beg - 167
Čengići - 50
Čerkezi - 45, 66
Čiković, Žarko - Elez - 188, 189, 190, 197, 198, 199, 201, 202, 207, 209, 215, 241
Čolić, Hasib - 222, 244
Čolić, Nezim - 222, 230, 244
Čović, Borivoj - 23, 24
Čovrk, Mirsad - 136
Čutahija, rod - 124
Čutahija, Bećir - 150
Čutahija, (Rasima) Elvedin - 148
Čutahija, Nermin - 148

Ć

Ćajići, rod - 44
Ćajić, Danica - 186
Ćajić, Lale - 185
Ćajić, (Steve) Marinko - 241
Ćajić, (Drage) Mićo - 243
Ćajić, Milan - 186, 187, 263
Ćajić, "Miki" - 196
Ćajić, Milorad - 206
Ćajić, Miloš - 186, 187

Ćajić, (Rajka) Mirko zvani "Divurica" - 243
Ćajić, Petra - 186
Ćajić, Sava - 208
Ćatić, Adem - 222, 244
Ćatić, Edis - 150
Ćatić, Fahrudin - 148
Ćatić, (Galiba) Medo - 150
Ćatić, Mevludin - 150
Ćatić, Midhat - 15
Ćelebija, Evlija - 41, 123
Ćeovići, rod - 76
Ćirković, Sima - 51, 105
Ćorović, Vladimir - 27, 72, 189
Ćosić, Dobrica - 92, 237
Ćuprilić, Numan paša - 49, 50, 62

D

Dautović, Amir - 144
Dautović, Amira - 144
Dautović, Haska - 144
Dautović, Salih - 144
Dautović, Zula - 144
Dedići, rod - 43, 125
Dedijer, Olga - 109
Dedijer, Vladimir - 107, 109, 110
Demirovići, rod - 43
Demokratska stranka - 16
Derviš, Mustafa - 64
Devejić, Milić - 51
Dizdar, Mak - 106
Dobrilović - 174
Draganić - 188
Drpe, rod - 68, 69
Drpa, Mustafa, spahija - 69, 182
Dugić, Hasan - 54, 167
Dubovina, (Ljube) Mirko - 204, 211, 214, 241
Dubovina, Rade - 196, 203, 208, 263
Dubrovčani - 28, 32
Dukljanin, pop - 95
Dušan, car - 13, 96

Đ

Đerić, Ljubomir -
Đerić, Novica - 144
Đokić, (Miće) Radimir - 242
Đukanović, Đoko - 51
Đurđević, Jovan - 51
Đuro, hajduk - 63, 64
Đurovići, rod - 172
Đurović, (Delivoja) Danko - 176
Đurović, (Manojla) Delivoje - 176
Đurović, Drago - 176, 178
Đurović, (Drage) Goran - 176
Đurović, Jela - 179
Đurović, Manojlo - 174
Đurović, (Rajka) Milomir - 176, 177, 178
Đurović, Miloš - 176
Đurović, (Obrada) Miloš - 176
Đurović, Slaviša - 176
Đurović, Slavko - 176
Đurović, (Milomira) Vlajko - 176
Đurović, (Momira) Željko zvani "Žuti" - 243

E

Ekmečić, Milorad - 92
Elez, rod - 90, 188, 190
Elez, Jele - 177
Elez, Velimir - 197
Elez, Vidak - 188
Elez, Tomislav - 189, 214, 241
Erić, Drago - 178
Erić, Slaviša - 225, 226
Etrušćani - 27
Evropska zajednica - 152

F

Fazlići, rod - 123
Fazlipašići, rod - 50
Fiala F. - 28, 93
Filipović, Filip - 60
Filipović, Janko - 60
Filipović, Maksim - 60
Filipović, Nedim - 49, 100
Filipović, Milenko - 15, 33, 34, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 50, 51, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 66, 68, 69, 70, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 102, 104, 106, 116, 117, 118, 119, 121, 123, 125, 126, 129, 172, 181, 183, 188, 191
FNRJ - 191
Frari, A.A. - 15
Furdulović - 62
Furtula - 53, 62

G

Gagula, Safet - 154
Garašanin, Ilija - 53, 92
Gavričić, Nikola - 51
Gazi Husrev beg - 41
Gestapo - 162
Giljferding A. - 51, 56, 68
Gladanac, Sladan - 239
Glušac, Vaso - 99
Gordić, Milan - 215, 240
Gornjački odred - 78
Grabovica, Behka - 148
Gradaščević, Husein - 74
Grajić, Nenad - 139
Gramzov, Petar - 62
Grci - 11
Grujić, Mladen - 166

H

Hadži Ibrahim aga - 58, 59
Hadžić, Mehmedalija - 21
Hadžić, rod - 42
Hadžići - Junuzovići, rod - 76
Hadžibegović, Ilijas - 75
Hadžijahić, Muhamed - 45, 100, 101
Hajdar, beg - 41
Hamović, Milovan - 51
Handžić, A. - 58, 120
Hangi, Antun - 35, 36
Hasan - 58
Hasanović, Hasan - 154
Hečo, Abid - 173
Hečo, Fata - 173
Hečo, Fehim - 174
Hečo, Hamid - 263
Hečo, Izudin - 167
Hečo, Mulija - 173
Hečo, Sinan - 173
Hercegovci - 15, 52
Hitler - 162
Hodžići, rod - 44, 45
Hodžić, Edin - 150
Hodžić, Ismet - 222.244
Homarac, Bećir - 154
Homarac, Šemsudin - 154
Hörman, Kosta - 41
Hrbati, rod - 45, 76, 123
Hrelje, rod - 40
Hrelja, ćesar - 96
Hrelja, Bošnjanin - 40, 41, 94, 95, 96
Hrelja, K. - 79, 191
Hrustemović, Hajrudin - 151, 154
Hrvati - 36, 94, 102, 107, 119, 131, 136
Hurem, rod - 44
Hurem, Rasim - 109
Husejnovići, rod - 43

I

Ibrahim, spahija - 181
Ibrahimagić, Omer - 21
Ibrahimović, Osman - 154, 162, 164, 165
Ibrahimović, Osmo - 154, 162, 164, 165
Ičkov mir - 72
Ikonić, Sead - 136
Iliri - 23, 25, 27, 29, 38, 46, 93
Imamović, Enver - 21, 28, 103
Imamović, Mustafa - 19, 49, 74, 79, 80, 81, 191
Imamović, Planinko - 154, 159, 160, 162
Indijanci - 142
Islamska zajednica BiH - 263
Ivančajići - 44
Ivan F. Jukić - 15
Ivazović, Melća - 145
Ivazović, Zehrudin - 154, 167
Izetbegović, Alija - 140

J

Jaganjac, Jasmin - 235, 236
Janković - 149
Janković, Savo - 139
Janjuš - 225, 226
Jasenković, Faruk - 148
Jegdići, rod - 172
Jelisavčić, Pavle - 60
Jevreji - 45, 46
Jireček, Konstantin - 31, 35
Joković, Slobodan - 137
Jolović, Bogdan - 217
Jolović, Mićan - 197, 198, 203
Jolović, Momir - 241
Jolović, (Kose) Momir - 241
Jolović, (Kose) Veljko - 241
Jovičić, (Laze) Budimir - 148
Jovičić, (Budimira) Goran - 148
Jovičić, (Milana) Jovan - 148
Jovičić, (Milorada) Pero - 148
Jovičić, (Marinka) Radislav - 148
Jovičić, (Trifka) Radovan - 148
Jovičić, (Milovana) Vlado - 148
Jovičić, (Budimira) Zoran - 148
Josip Broz Tito - 138
Jugoslavija - 235, 237
Junuzovići, rod - 45
Jupiter - 27
Jusić, Ibrahim - 239
Jusići - 45

K

Kabaš, rod - 43, 181, 182
Kabaš, Adem - 187, 188
Kabaš, Dervo - 192
Kabaš, Halid - 185, 186
Kabaš, Mujo - 185, 186
Kabaš, Zahid - 219, 220, 222, 229, 263
Kadrić, Omer - 263
Kajmaković Z. - 31
Kalajdžija, Jovan - 60
Kapović, Ilija - 64
Kapovići, rod - 61
Kapo, Ago - 150
Kapo, Asim - 149, 150
Kapo, Muhidin - 154
Karađorđevići - 16
Karađorđević, Aleksandar - 17, 91, 100
Karadžić, Grujo - 197
Karadžić, Radovan - 73, 139, 162, 171, 227, 234
Karadžić, Vuk - 67
Karaman - 143
Karavlasi - 45, 66
Karići - 44, 125, 181, 182, 190, 192
Karić, Devla - 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 239
Karić, Džemo - 263

Karić, Edhem - 221, 222, 228
Karić, Edin - 221, 228
Karić, Fikret - 222
Karić, Halis - 221
Karić, Hankija - 218, 221
Karić, Hasan - 192
Karić, Hašim - 263
Karić, Hilmija - 205, 213, 221, 228, 233, 234, 235
Karić, Huso - 221, 223
Karić, Ibrišim - 189
Karić, Izet - 221
Karić, Kasim - 215, 221, 228
Karić, Lutvo - 221, 229, 263
Karić, Mehmed - 221
Karić, Nail - 190, 197, 202, 205, 215, 221, 222, 228,
Karić, Nusret - 263
Karić, Redžo - 197, 208, 221, 222, 228, 263
Karić, Rifet - 224
Karić, Sejdo - 153, 159, 162
Karić, Sinan - 263
Karić, Suljo - 222, 229
Karić, Šemso - 192, 218, 221
Karić, Zehra - 215
Katolička crkva - 32, 38, 39
Kavazovići, rod - 44
Kehić, Meho - 154
Kehleti, rod - 154
Kezunović, Ljubo - 240
Kikle - 59
Kinam - 28
Klaić, Nada - 105
Klaić V. - 30
Kneževići, rod - 61, 62
Knežević, Janko - 62
Kokot, rod - 44
Kojić, Milomir - 240
Konakovići, rod 44, 124, 172
Konaković, Abid - 178
Konaković, Asim - 151, 154, 164, 168, 177
Konaković, Edo - 263
Konaković, Hamdija - 263
Konaković, Šahin - 177
Konjokrad, Janko - 51
Konjokrad, Marko - 51, 62
Kopitarevo evanđelje - 36, 37
Koprivica, Mirka Nikola - 239
Korkut, M. Derviš - 63
Korman I. - 130
Kovačević, Dragoljub - 148
Kovačević, Ešref - 263, 265
Kovačević, Ilija - 176
Kovačević, (Jovana) Milko - 148
Kovačević, Milko - 148
Kovačević, (Sime) Lazo - 176
Kovačević, (Aleksa) Petar - 242
Kovačević, (Marka) Radomir - 134, 176, 242
Kovačević, Rajko - 173
Kovačević, Slavko - 179
Kovačević, (Marka) Stevo - 176
Kovačević, Stojan - 60
Kovačević, Kojić Desanka - 100
Kosorić, Radivoje - 108, 112
Kosorić, V. - 27, 28, 41, 42, 43, 44, 70, 75, 77, 78, 182, 183, 191
Kraljevina Jugoslavija - 77, 91, 191
Kraljevina SHS - 16, 17, 77, 79, 81, 106, 107, 138, 191
Kraljevina Srbija - 16
Kraljević Marko - 95
Krešević Hamdija - 41, 64, 70
Krgušić, Dušanka - 140
Krluć, Mušan - 147
Krstović, Dragomir - 134
Krilatica - 95
Krunić - 225, 226
Krunić, Miroljub - 139
Krunić, (Sretena) Savo - 151
Kule - 76
Kulić, rod - 45, 123

Kulić, Emin - 174
Kulić, Ibro - 173
Kulić, Ramo- 147
Kundak, Bajro - 154, 165, 11167
Kundak, Fahrudin - 154, 165, 167, 168
Kundak, Sabrija - 154, 167, 168
Kušić, Rajko - 150
Kutkovac, Zijad - 154, 167, 168

L

Lalović, Duca - 150
Lazzarin, Piero - 37
Lelo, rod - 44
Leovac, Marinko - 62
Liber, bog - 27
Limić, Žarko - 242
Limun, Harambaša - 60
Lizdek, (Drage) Dragan - 241
Lizdek, Vlado - 225, 226
Lopatić - 226
Lovrenović, I.- 49
Luka, evangelista - 63

LJ

Ljubljansko evanđelje - 37
Ljubinac, Milorad, pop - 264

M

Mačar, Drago - 177, 178
Mačar, Miće Dragan - 196
Mačar, Milenko - 164, 178
Mačar, Rosnić Periša - 71
Mačar, Rosnić Risto - 71
Maček, V. - 107
Mahmud II - 73
Makedonci - 107
Maksim, knez - 51
Maličević - 42
Maličevića han - 129
Malović - 225, 226
Malović, Dragoje - 176
Malović, (Stanka) Filip- 151
Malović, Marko i Tansko, hajduci - 62
Malović, Mirko - 139, 242
Malović, Sava - 51
Manvel, Roger - 162
Marić, Aleksa - 173
Marić, Drago - 176
Marić, Ljubiša - 173
Marić, Jovan - 176
Marić, Milosav - 173, 187
Marić, Miloš - 176
Marić, (Miše) Miloš - 176
Marić, Nebojša - 140
Marić, (Riste) Nebojša - 176
Marić, Petko - 178
Marić, Radislav - 225
Marić, Risto - 174
Marić, (Drage) Savo - 176
Marić, (Petka) Savo - 176, 178
Marković, Milan - 165, 166
Masleša, Veselin - 9
Matić, Jovan - 147
Mazalović, Muris - 167
Mehmed II El Fatih - 12, 39, 40, 181
Merenik, Andrija - 134
Meštrović, I. - 91
Metohita, Teodor - 13
Mihajlović, Draža - 107
Miletići, rod - 61
Miletić, Antun - 107
Miletić, Nada - 23, 24
Milović, (Dušana) Mile - 240
Milošević, Slobodan - 134, 139, 162
Mijatovići, rod - 61
Mijatović, Jovo, travar - 147
Mijatović, Luka - 61
Mijatović, Marko - 61

Mijatović, Mijat - 61
Mijatović, Petar - 61
Mijatović, (Mile) Željko - 242
Mirisavljević, Ilija i Jovo, hajduci - 62
Mirković, (Save) Grujo - 176
Misut, Elvir - 167
Mitrović, pisar - 119
Moljević, Stevan - 107
Momčilo, gospodar Rodope - 13
Mor, Bartol - 62
Muderizović, Rizo - 61
Mujagići, rod - 45
Mujanović, Sema - 154, 163, 167
Mujčić, Sevda - 145
Mujezinović, Mehmed - 43
Mula, Mehmed - 63, 64, 65
Mulavdić, Bego - 154, 167, 168
Mulavdić, Safet - 154, 167, 168
Mumovići - 178, 200
Murtić, Hurem - 151, 154, 165, 167
Muslimani - 35, 79, 100, 107, 130, 131, 137, 140

N

Načertanije - 53, 72, 92, 138
Nadići, rod - 87
Narodna vlada - 74, 80
Narodni odbor - 74
NDH - 108
Nebojša - 244
Nedić, (Neše) Mićo - 243
Nedić, Milan - 107
Nesireni, rod - 45, 124
Nešković, Mladen - 166
Niče - 171
Novaković, Sava - 132
Novaković, Stojan - 13
Novoseli, rod - 61
Novosel, Marko i Vasko, hajduci - 61
Novosel, Milić - 62
Novosela, Radoja zet - 243

NJ

Njemačka - 13, 162, 234, 235, 236

O

Obilić, Miloš - 95
Obradović, Mile - 159
Obradović, Tajo - 148
Obren - 55
Obri- 105
Očuzi, rod - 30, 34, 36, 37, 43, 76, 94, 125, 126
Očuz, Ahmed - 76
Očuz, Asif - 263
Očuz, Asim - 222
Očuz, Bećir - 174, 188
Očuz, Damir - 221, 222, 230
Očuz, Hasan - 222, 223
Očuz, Ismet - 221, 222, 230
Očuz, Lutvo - 204, 212, 213, 214, 218, 222, 230
Očuz, Melča - 212
Očuz, Munever - 208, 212, 213, 214, 218, 222, 224, 230
Očuz, Munira - 212
Očuz, Osman - 185, 186
Očuz, Ramo - 183
Očuz, Razija - 36
Ohmučevići - 40, 94, 96
Okić, Tayyib - 100
Olovći, Mustafa, paša - 65
Omanovići - 43
Osmanska Carevina - 14, 15, 16, 73
Osmanović, Demko - 154, 159, 160, 162
Ozarkovići - 29

P

Pajići, rod - 61, 172
Pajić, Lata - 239
Pajić, Mile - 161, 176, 178
Pajić, Miloš - 179
Pajić, (Gojka) Momčilo - 163, 177, 214, 215, 216, 217, 220, 225, 239
Pajić, Momčila zamjenik - 244
Pandurević - 227
Panjeta, Avdo - 263
Paris - 172
Pariz - 172
Pašić, Biba - 148
Pašić, Derviš - 150
Pašić, Esad - 148
Pašić, Fehma - 148
Pašić, Hamdija - 146, 147, 154, 163
Pašić, Hasan - 146, 147, 154
Pašić, Huso - 148
Pašić, Ibrahim - 9, 10, 18, 19, 21, 30, 32, 33, 34, 36, 39, 40, 94, 126
Pašić, Mesud - 150
Pašić, Mirsad - 148
Pašić, Mujo - 150
Pašić, Sabit - 154
Pašić, Salem - 148, 222, 230,
Pašić, Sarija - 148
Pašić, Sead - 148, 222
Pašić, Seid - 148, 154
Pašić, Zemka - 154, 146, 147, 163, 167
Paunović, Ilija - 166
Pavelić, Ante - 107
Pavice - 42, 125
Pavlikijani - 37
Pavlovići - 28, 39, 100
Pavlović, Radoslav - 31, 37, 48, 101
Pećka patrijaršija - 48, 49
Pejanović, Đorđe - 102
Pejanović, (Momira) Jojo - 176
Pelidija, Enes - 49, 50, 52, 62
Perić, (Jeremija) Ješo - 65
Perović, (Ilije) Nenad - 148
Petar - 63
Petar, kralj - 213
Petković, Vladimir - 31
Petra - 65
Petranović, Stevo - 138
Petrović - 99
Pio II - 38
Pivljanin, Bajo - 60
Plećan, Mehmed - 154, 167
Plećan, Mirsad - 154, 158
Pljevaljčić, (Nebojka) Mirko - 241
Podinić, Brane - 239
Podinić, (Steve) Momčilo - 219, 241
Popović, Dušan - 57
Popović, V. - 54
Popović, (Nebojka) Mirko - 241
Povelja Kulina bana - 106
Pravoslavna crkva - 99
Protić, Stojan - 80
Purivatra, Atif - 73, 191

R

Rački, Franjo - 38
Radenović, Pavle - 28, 100
Radin, gost - 31
Radikalna stranka - 16
Radoje, dijak
Radojković, Jelena - 133
Radonjić, Branko - 148
Ramići, rod - 43
Raseljaci - 61
Renovica, Milanko - 244
Relja, Lubura - 95
Republika BiH - 236
Rimljani - 23, 25, 26, 27, 38

Rodijeljci - 61
Romani - 46, 48
Romi - 51
Rudović, Mirko - 186
Rumuni - 69

S

Saferska, naredba - 53, 54
Saice - Saičići - 89
Salihagić, Ibro - 104
Salihagić, Paša - 104
Sandžački odred - 79, 183
SANU - 62, 82, 91, 95, 171
Sarajčići - 43
Sarajčić, Mujo - 154
Sarajčić, Senad - 152, 167
Sava, pop - 51
Savić, Magdalena - 213, 239
Savić, Milorad - 139, 142, 197, 198, 204, 213, 218, 238
Savić, Nikola - 239
Savičić, (Milorada) Mile - 240
Selimović, Rasim - 154, 167, 168
Selmanovići, rod - 68, 125, 81, 82, 183, 188, 190, 191, 192
Selmanović, Almasa - 192
Selmanović, Amir - 212, 217, 218, 221, 227
Selmanović, (Memiša) Amir - 221, 212
Selmanović, Azim - 202, 208, 216, 221, 227, 239
Selmanović, Čamil - 219, 221, 223
Selmanović, Ibro - 188
Selmanović ,Memiš - 199, 202, 212, 214, 218, 221, 222, 227, 263
Selmanović, Memo - 221
Selmanović, Muamer - 212, 217, 218, 221, 227
Selmanović, Muharem - 212, 218, 219, 221, 227
Selmanović, Meša - 190
Selmanović ,Mustafa - 205, 228
Selmanović, Osman - 185, 198, 221, 223, 263
Selmanović, Ramo - 183
Selmanović, Salko - 221
Selmanović,Selima - 219
Selmanović, Smajo - 215, 221, 222, 223
Selmanović, Šaćir - 200.202, 205, 208, 212, 221, 227
Selmanović, Velija - 202, 221, 222, 227
Sičević, Jovan - 51
Sijerčići, rod - 43, 50
Silvan, bog - 27
Simić, Petko - 143
Sirčo, Fikret - 154, 167, 168
Skarić, Vladislav - 46, 47, 57, 59
Sloveni - 11, 27, 28, 46, 93
Simo - 63, 65
Slovenci - 107
Sokolić, beg - 126, 129
Sokolovići, rod - 41, 43
Sokolović, Mujo - 154
Sokolović, Musa - 154
Solovjev A. - 38
Sorak, (Voina) Danko - 148
Sorak, Zoran - 148
Srbi - 9, 10, 13, 18, 33, 34, 35, 36, 37, 41, 42, 46, 47, 48, 53, 69, 71, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 87, 90, 94, 95, 102, 106, 107, 108, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 139, 140, 142, 146, 150, 151, 153, 160, 171, 173, 174, 175, 178, 179, 185, 189, 192, 193, 195, 196, 198, 201, 203, 204, 206, 208, 210, 213, 214, 217, 223, 225, 232, 233, 236, 237, 263, 264

"SRNA" - 176, 197
Srpska pravoslavna crkva - 10, 47, 48, 49, 53, 67, 71, 126
Srškić, Milan - 91
Stanišić, Arsen - 242
Stanković, Staniša - 51
Stanoje - 51
Starina Novak - 59, 60, 72, 73, 134
Starogorac, Muradif - 154, 167, 168
Stojan - 63
Stratimirović, Đ. - 116
Sveta Bogorodica Olovska - 65
Subotić, (Đorđa) Nikola 151
Sućeska, Avdo - 34, 35, 42, 45, 51, 54, 55, 56, 69, 94, 99, 182

Š

Šahin paša - 41
Šahinpašići, rod - 15, 41, 42, 50, 52, 76, 80, 122
Šahinpašić, Ćazim - 265
Šahinpašića han - 129
Šarac, Nedim - 91
Šehić, Nusret - 82, 92, 110
Šehovići - 45
Šenderi, (Šenderovići) - 43, 45, 124, 172
Šenderović, Devla - 177
Šenderović, Hajdar - 177
Šenderović, Hamdija - 154, 158, 159, 161, 162, 179
Šenderović, Hasnija - 177
Šenderović, Mehmed - 176, 177
Šenderović, Nurko - 174
Šešelj, Vojislav - 134
Šetić, Osman - 182, 222, 223, 263
Šibalija, Gavrilo - 62
Šibalija, Momir - 147
Šidak, Jaroslav - 38, 99
Šiljak, rod - 166, 183
Šiljak, Milan - 189
Šiljak, Voina Mirko - 243
Šiljak, Bogoljub - 242
Šiljak, Bogoljuba sin - 243
Šišić, Ferdo - 95
Šišić, Mirsad - 149
Škaljić A. - 35, 42, 63, 64
Šobić - 61
Šobić, Ranko- 239
Špiro - 150
Šunjić, Marko - 31
Šuka, Jadranko - 239

T

Tandarić - 66, 70
Tankovići, rod - 42, 50, 51, 55, 76, 80
Tankovića han - 129
Tanković, Ibrahim, alajbeg - 42, 262
Teodosije, car- 26
Tepić, Ibrahim - 21
Tešanović- 137
Tit Klaudije Maxim - 26
Todorović, Delivoje - 240
Todorović, Svetka Dragan - 243
Todorović, Velimir "Todor" - 240
Toma - 63, 64, 65
Tomaš, Stjepan, kralj - 38
Tomić, Rajka Mališa - 176
Tomića, Milaimira Pane - 242,
Tomić, Vladan "Puta" - 242
Tomović - 243
Tomović, Bogdanka - 208
Tomović, Branko - 148
Tomović, Rajka Mališa - 176, 177, 178
Tomovića, Milorada sin - 243
Tomović, Nenad - 178
Tomović, Rajko - 208
Tomović, Svetka Slavko - 244

Topal, Osman paša - 57, 129
Tošić, Delivoje - 142
Tošić, (Delivoja) Duško - 240
Tošić, Milenko - 177
Tumrlić, Vlatko - 101
Tupajić, Milan - 134, 145
Tračani - 46
Trapno, Risto - 51
Trifković, Brane - 148
Trifković, Drago - 148
Trifković, Milomir - 148
Truhelka, Ćiro - 30, 83, 99
Turci - 15, 34, 37, 38, 39, 40, 44, 49, 60, 62, 72, 74, 80, 81, 94, 120, 121, 139, 171
Turkovići, rod - 172
Turković, Rasim - 176, 177
Tvrtko, kralj - 28

U

Ujić, Mićo - 148
UN - 70, 72, 141, 152
UNPROFOR - 232
Uroš, kralj - 96
Uroševići, rod - 61
Užička divizija - 78

V

Vajner, Slaviša "Čiča" - 122, 140, 156, 163, 166
Vatreš, Bajro - 222
Večej, divizija - 119
Vemičev odred - 79
Vidasus, bog - 27
Vido - 244
Vitomirović, Stevan - 51
Vlasi - 46, 47, 48, 49, 53, 57, 71
Vojnovići - 62
Vrabac, rod - 66, 70, 118
Vrabac, Behadil - 154
Vrabac, Bekir - 151
Vrapčev kamen - 118
Vranjevići - 87
Vražalice , rod - 43
Vražalica, Haša - 148
Vrčević, Vuk - 67
Vrhbarac - 125
Vučetić, Milan -189, 202
Vujičići - 62
Vukojičić, Mileva - 144
Vukojičić, Nikola - 144
Vukojičić, Kojo - 143
Vukojičić, Milomir - 143
Vukojičić, Simo - 143
Vukojičić, Vojislav - 144
Vuković (Vukašanović?), Dragan - 208
Vukosavljević, Sreten - 68

Z

Zahiragići, rod - 44
Zahiragić, Derviša - 185
Zekanović, rod - 66, 70
Zeković, "Beli" - 200
Zeković (Vitka), Vlajko - 240
Zemaljski muzej - 103, 116
Zlatić, Bajro - 263
Zlatiborski odred - 78
Zoranovići, rod - 149
Zoranović, Željko - 177
Zoranić, Joko - 51
Zukanović, Cura - 51
Zukanović, Sifija - 173
Zvorničani - 143

Ž

Židovi - 157, 161
Živković, Goran - 197

INDEKS GEOGRAFSKIH POJMOVA

A

Ahatovići - 9, 10
Aleksinački rudnici - 233
Alibegovići - 139
Aliluci - 85
Amovići - 87, 88
Andi - 118
Austrija - 14, 56, 73
Austrougarska - 16, 70, 71, 74, 77, 80, 83, 129
Aušvic - 161

B

Babića bašća - 43
Bačka - 108
Bajrino greblje - 126
Balkan - 18, 23, 24, 25, 27, 46, 49, 69, 73, 105, 172, 189
Balkansko poluostrvo - 50
Baltići - 42, 80, 117, 122, 166, 242, 244
Banat - 108
Bandin odžak - 75, 76, 87, 88, 104, 117, 118, 124, 239, 241
Banova stijena - 102, 105
Banja stijena - 102, 103, 104, 105
Banj stijena - 102, 105
Banjani - 60
Barnik - 240
Batovo polje - 103
Batković - 152, 153, 167, 168
Beograd - 27, 31, 33, 35, 38, 44, 46, 50, 54, 57, 62, 68, 76, 82, 92, 95, 105, 120, 129, 153
Beogradski okrug - 14
Bereg - 172
BiH - 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 23, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 91, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 125, 129, 130, 131, 132, 134, 137, 138, 139, 141, 144, 146, 151, 152, 153, 175, 181, 191, 201, 232
Bihać - 153
Biljeg - 121, 123
Bijekovići - 87, 88
Bijeljina - 41, 43, 141, 152, 153, 167
Birač - 63, 64, 65
Bizantija - 37
Bjelosalići - 30, 33, 35, 39, 43, 44, 50, 76, 83, 93, 94, 116, 119, 126
Bjelosavljevići - 29, 30, 33, 43, 69, 76, 83, 93, 94, 116, 119, 126
Bjelosavići - 83, 96
Bogovići - 102, 190, 219, 244
Boka - 13, 62
Borač - 27, 29, 40, 41, 100, 181
Borike - 150
Borovac - 122, 154
Borovik - 117, 122
Borovsko - 149, 150, 173, 187, 263
Bosanska Posavina - 45
Bosanski put - 12, 58
Bosanski sandžak - 42, 43, 57, 58
Bosna, list - 225, 226
Brajkovići - 117, 122
Bratunac - 141,
Brčigovo - 150
Brčko - 41, 263
Brezjak - 196

Bučkovo greblje - 124,
Budakovići - 151
Budim - 44
Buđ - 27
Bugarska - 37, 102, 116
Bukovača - 61, 124
Bukovik - 166
Buljukovina - 200, 241

C

Carigrad - 41, 102
Carigradski put - 12, 58, 60, 68
Cetina - 23,
Crkvina - 29, 30, 33, 34, 119, 126, 185
Crna Gora - 15, 16, 18, 44, 45, 49, 50, 51, 52, 55, 60, 61, 62, 67 79, 89, 108, 131, 134, 141, 172, 183, 184, 238
Crni Vrh - 84, 148
Crnnička nahija - 50
Cvijetići - 87, 88
Cvrkovsko greblje - 124

Č

Čačanski okrug - 13
Čavarine - 69, 124, 147, 151, 152, 153, 157, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 176, 185, 223, 243
Čengića brdo - 84, 88, 124
Čitluci - 87, 88, 124
Čutahijin dom - 124
Čutahijino greblje - 124

Ć

Ćaići - 86, 87, 88
Ćetenište - 167

D

Dalmacija - 13, 14, 25, 137
Dedića brdo - 125
Derventa - 41
Devetak - 23, 147
Dikalji - 70, 109, 244
Djedovci - 29, 125, 178
Djedovići - 83, 117
Djedovačko Polje - 83
Dobra Voda - 177
Dobrašina - 148
Dobrinja ,Sarajevo - 154, 159, 242
Dobrišević - 9
Dolovi - 122
Doljan - 58
Drina - 11, 27, 28
Drobnjaci - 15, 45, 52, 55, 60, 61, 62, 87
Drpino Brdo - 69, 84, 89, 188
Dubrovnik - 32, 48, 67
Dub - 42
Dunav - 27
Duži - 87
Dukatarevina - 167

E

Eldorado - 60
Evropa - 10, 18, 24, 77, 172

F

Filipovići - 136
Foča - 75, 136, 141, 146, 264
Fojnica - 118, 120

G

Gacko - 52, 60, 61
Gaj - 123,
Garč - 61

Gazija - 109
Gazivode - 88, 117, 124
Geruša - 151
Glavica - 84, 117
Glasinac - 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 116, 118, 119, 120, 121, 126, 129, 132, 134, 135, 136, 138, 142, 143, 146, 148, 151, 153, 156, 161, 170, 171, 172, 174, 181, 182, 183, 185, 188, 189, 194, 204, 209, 210, 211, 237, 243, 246, 265
Glasinačko Polje - 10, 11, 23, 29, 42, 55, 81, 84, 85, 104, 189, 191, 192, 204, 241
Godimilje - 154, 160
Goražde - 41, 43, 132, 135, 141, 146, 175, 176
Goraždanski put - 12, 58
Gornji Vakuf - 194
Gornji Hodidjed - 65
Gornje Podrinje - 11
Gosina - 83, 98, 99, 102
Gosinja - 37
Gostinja - 37, 83, 85, 98, 99, 100, 101, 102, 105
Govza - 61
Grabovac - 85, 117
Grabovik - 85
Grahovo - 62, 188
Grebenica - 118
Grbić - 144
Grčka - 237
Gunj - 181
Guždelj - 148

H

Haliluci - 85
Hamići - 151
Han Pijesak - 131, 141, 147, 154, 155, 176, 233
Hercegovina - 9, 15, 16, 44, 50, 51, 52, 55, 60, 61, 62, 67, 75, 172, 188
Hercegovački put - 12, 58
Hodidjed - 37
Homar - 86
Homarić - 86
Hrabar - 85
Hrastovača - 85
Hreljin Grad - 40, 84, 94, 95
Hreljin han - 41, 95
Hreljino Polje - 40, 84, 95
Hrenovica - 86
Hreša - 231

I

Ilijak - 25
Ilijaš - 155
Ilirik - 25, 26
Istočno rimsko carstvo - 27
Italija - 36
Ivančići - 154
Ivazovići - 149

J

Jadar - 74
Jagomir, Sarajevo - 241
Jagšin dol - 117
Jarovići - 103, 104
Javor - 70
Jedrene - 74

Jele - 117
Jeleč - 61
Jermenija - 37
Jezero - 125
Jugoslavija - 60, 90, 108, 119, 120, 134, 138, 187, 245, 262

K

Kaćunište - 154, 165
Kalimanići - 143, 144, 147, 239
Kaljina - 145
Kamenito brdo - 212, 217
Kanjiža - 41
Karačića brdo - 84
Karadžića brdo - 84
Karatića brdo - 84
Kasindol - 140
Katunska nahija - 50
Kazmerići - 50, 125
Kicelj - 84, 89
Kiseljak - 102
Kladanj - 167
Klečkovac - 147
Knežina - 139, 146, 154
Kožani - 61
Kojažić do - 124
Kolakovići - 154, 167
Kolašin - 45
Konstantinopolj - 13
Kopito - 23
Koran - 159
Kosinja - 83, 98, 102
Kosovo - 74, 210, 171
Košutica - 21, 41, 43, 44, 50, 69, 76, 84, 110, 123, 175
Kozadre - 148, 150, 179
Kozići - 150
Kovanj- 108, 150, 222, 244
Kramer selo - 151, 177
Krbava - 48, 49
Krnjija - 41
Kršelj - 117
Krišević - 143, 154, 165
Kukavice - 150
Kula - 42, 124, 147, 151, 188, 243, 263
Kusače - 62, 116, 117, 123, 166, 239
Kuti - 45, 77, 118, 144, 149, 151, 154

L

Laze - 123, 151, 225, 226, 244
Lepenica - 44
Lepoglava - 70
Lika - 48, 49
Lipljan - 74
Lišći - 154
Lisabon - 234
Loznica - 78
Loznić - 63
Loznik - 63 - Luburić polje - 84, 95, 117, 123
Lukavica - 147, 159, 168
Lužine - 118

M

Mačkovac - 59
Majdani - 263
Mala gradina - 181, 199
Malovići - 87, 88
Maluš - 146
Mandre - 48, 147
Margetići - 86, 87, 88, 117, 123
Markale, Sarajevo - 208
Matino brdo - 123
Međeđa - 70
Megarsko brdo - 84, 89, 125
Meljine - 145, 154, 165
Metaljka - 212, 213, 214, 218, 219
Mićivoide - 135, 151, 154, 165,

167, 244
Mileci - 151, 243
Miletina - 145
Mjedenik - 44, 102
Mlad - 75, 172
Mlinarski put - 58
Modrik - 182
Mokro - 48, 59, 102, 224, 241
Mrkalji - 147
Mrvići - 44, 45, 69, 76, 126
Munster - 263

N

Nadići - 87, 88
Narona
Nepravdići - 43, 44, 45, 63, 64, 86
Nevačka - 154
New York - 60
Nikšić - 15, 16, 45, 56, 60, 61
Nil - 118
Nišani - 122, 123, 151
Nova brda - 174
Novi grad, opština - 9, 21, 134, 225, 226, 246
Novi Pazar - 76
Novopazarski sandžak - 45
Novoseoci - 33, 36, 41, 68, 69, 76, 79, 84, 86, 92, 106, 116, 122, 125, 135, 142, 144, 145, 148, 151, 174, 177, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 211, 213, 214, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 231, 234, 235, 236, 237, 239, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264
Novo Selo - 85, 122

O

Obre - 27, 45, 105
Obretić
Obrtići - 63
Očusko greblje - 33, 34, 125, 126
Odovići - 87, 88, 124
Odžaci - 41, 76, 80, 84, 85, 117, 122
Okruglo - 108
Olovo - 65, 131, 132, 136, 141, 143, 144, 145, 146, 149, 154, 155, 160, 163, 165, 175, 201, 204, 244
Omar - 86
Omarić - 86
Opaljeno brdo - 84, 89
Osijeci - 178
Osječani - 42
Ozarkovići - 85, 87, 125, 188, 189, 244
Ozerkovići - 85, 88
Osovi - 108

P

Padova - 37
Pale - 57, 62, 72, 131, 141, 175, 186, 241, 244
Panonija - 25, 27
Pariz - 60
Parževići - 29, 42, 43, 44, 76, 117, 124, 148, 151, 154, 161, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260
Pavčići - 182
Pavičići - 29, 42, 43, 44, 69, 84, 89, 90, 92, 125, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205,

206, 208, 210, 213, 214, 215, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 234, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 264
Pavičini mlini - 148
Pavlovac - 100, 101
Piva - 60, 61
Pediše - 21, 42, 43, 44, 69, 84, 117, 122
Pješevica - 148
Plandište - 117, 122
Plane - 147
Pliješ - 84
Poljak - 117
Pobraći - 45, 69, 76, 87, 88, 118, 121, 123, 178
Podaluga - 85
Podgorica - 15, 45
Podhaluga - 85
Podhrastovi, Sarajevo - 223
Podloznik - 63
Podromanija - 70, 77, 106, 116, 117, 122, 132, 134, 136, 159, 160, 182, 207, 218, 223, 233, 243, 244, 262
Ponor - 244
Popovići - 123
Posavina - 45
Potkućnica - 124
Prača - 23, 27, 45, 70, 86, 102
Prača Donja - 42, 63
Preljubovići - 77, 149, 239
Previja - 117
Prinčići - 36, 44, 45, 125
Prvotinjići - 48
Prut - 122, 181

R

Rabar - 85
Radovan - 87, 96
Radevina - 74
Rahima - 124
Rakita - 186
Rakitnica 23, 35, 146, 148, 150, 154, 163, 174, 222
Rakovac - 125
Rasolići - 148
Rastovača 0- 85
Ravna Romanija - 145, 146
Ravne - 117
Regoja - 48
Reljin grad - 84
Reljino Polje - 84, 95
Renovica - 86
Repušaste Luke - 141
Rešetnica - 23, 34, 117, 125, 191, 192
Riječa - 166
Rim - 30, 38, 72, 103
Ris - 26
Rogatica - 10, 12, 15, 26, 27, 39, 41, 42, 43, 52, 58, 63, 64, 65, 70, 77, 95, 102, 108, 109, 123, 131, 136, 141, 146, 148, 149, 150, 154, 155, 160, 172, 173, 175, 178, 179, 182, 196, 222, 223, 239, 242, 263
Romanija - 11, 23, 38, 41, 44, 46, 48, 51, 54, 57, 58, 59, 60, 63, 66, 68, 70, 71, 72, 75, 86, 102, 108, 109, 131, 134, 185, 224, 226
Rudine - 242
Rudnički okrug - 14
Rumunija - 102, 116
Rusija - 14, 36

S

Sajice - 89, 117, 122
Sandžak - 108
SAO Romanija - 132, 133, 134, 135, 145
Sarajevo - 9, 10, 11, 19, 21, 23, 27,

28, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 57, 58, 59, 61, 64, 66, 67, 73, 74, 75, 77, 79, 82, 91, 95, 100, 102, 103, 108, 116, 120, 122, 130, 131, 133, 134, 136, 138, 140, 141, 143, 144, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 159, 163, 174, 176, 178, 179, 185, 187, 188, 189, 198, 201, 207, 210, 219, 220, 223, 224, 231, 233, 234, 246, 265
Sava - 26
Sijerci - 43, 62, 86, 87, 88, 117, 123, 178, 239, 240
Sirija - 41
Sječine - 123
Sjedce - 63
Sjemeč - 70
Sjeversko - 70
Skadar - 15
Sladara, logor - 150
Slavonija - 14
Slovenačka - 108
Smederevo - 44
Smederevski sandžak - 74
Smrtići - 45, 117, 123, 173
Sočice - 85, 102, 104
Sokak - 125
Sokolac - 10, 36, 41, 42, 43, 53, 56, 61, 63, 70, 81, 82, 85, 92, 110, 116, 117, 118, 119, 121, 126, 129, 130, 131, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 175, 176, 177, 185, 187, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 199, 202, 204, 205, 206, 208, 210, 211, 213, 215, 217, 219, 225, 226, 227, 233, 238, 239, 241, 242, 243, 262, 264
Sokolovići - 41, 42, 43, 87, 88, 147, 174, 176, 178, 186
Solun - 194
Srbija - 13, 18, 28, 36, 44, 46, 48, 49, 51, 52, 60, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 92, 102, 107, 108, 116, 120, 132, 133, 134, 136, 138, 141, 143, 175, 184, 233
Srebrenica - 153
Srednje brdašce - 123
Stambol - 41
Stambolski put - 12
Stjenice - 214
Stupine - 123
Svrake - 151, 163, 167, 168

Š

Šahbegovići - 141, 143, 154, 163, 244
Šar planina - 49
Šaševci - 149
Šatorovići - 108, 172
Šenkovići - 75, 76, 117, 124, 173, 174, 176, 187
Šepak - 41
Šetići - 154, 160
Šibenik - 15
Šiševo guvno - 184, 212, 214, 218
Šuška - 87, 88
Šulića kuće - 86
Švicarska - 234

T

Tičijak - 84, 85
Točijonik - 144
Tonice - 197, 200, 203, 210, 212, 217, 219, 241
Trubava - 117
Turska - 33, 34, 44, 70, 71, 73, 74,

75, 76, 78, 81, 82
Tuzla - 65
Tvičak - 85, 89

U

Ugarska - 44
Ustikolina - 12
Ustiprača - 70
Usvinjak - 125
Užice - 74
Užički okrug - 14

V

Valjevo - 96
Valjevski okrug - 14
Varošište - 100
Vasojevići - 89
Veliki Brezjak - 124
Veliki gaj - 124, 167
Venecija - 14
Vidrići - 15, 52, 87, 95, 116, 117, 119, 123, 241
Vilino kolo - 103
Vis - 117
Visoko - 106
Višegrad - 43, 44, 77, 78, 136, 141, 143, 146
Višnjica - 60
Vitanj - 75, 83
Vlasenica - 41, 44
Vojna krajina - 46
Vraca - 176
Vraneši - 213, 238
Vranjevići - 87, 88, 117, 123
Vrapčev breg - 123
Vražići - 89
Vrh - 145
Vrhbarje - 44, 124, 142
Vrhbosna - 109
Vukovar - 219, 239, 241
Vukosavljevići - 45, 126

Z

Zagrađe - 240
Zagreda - 61
Zagreb - 30, 38, 105, 162
Zenica - 150, 154, 155, 160, 187
Zidine - 123
Zvornik - 41, 136, 141

Žepa - 42, 48, 132, 147, 153, 165, 175, 176
Žljebovi - 70, 149, 151, 174, 240

Bilješka o autoru

Ibrahim Pašić roden je 11. septembra 1948. u Rakitnici kod Rogatice. Osnovnu i srednju školu završio je u Sarajevu. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na studijskoj grupi za historiju. Objavio je više pojedinačnih radova iz bosanske povijesti u domaćim listovima i časopisima. Posebno se bavi istraživanjem predslavenske i srednjovjekovne povijesti Bosne i Hercegovine. Tokom Agresije na BiH objavio je knjigu dokumenata *Zločin u Ahatovićima* (*Sarajevo-Publishing*, Sarajevo, 1993.), koja je bila prva knjiga o genocidu počinjenom u Bosni tokom Agresije. Od istog autora izašla je publikacija *Toponimska srbizacija Glasinca* (Vojna biblioteka, Sarajevo, 1996.).

Studija *Od hajduka do četnika* (Genocid nad Bošnjacima Glasinca od najstarijih vremena do 1992.) iscrpna je analiza povijesti jednog zločina koji prestaje biti "lokalni", nego svojim "univerzalizmom" i kontinuitetom ilustrira opće zlo koje se događalo na balkanskim prostorima od najstarijih vremena do danas. Otuda je ova knjiga nezaobilazan dokument u istraživanju najnovije povijesti Bosne.

Ibrahim Pašić živi u Sarajevu i radi kao srednjoškolski profesor historije.

H.H.

SADRŽAJ

Predgovor 9
Uvod i napomene 21

Glava prva
Glasinačko stanovništvo od najstarijeg doba do 1992. godine - - stradanja Bošnjaka od hajduka do Karadžićevih četnika 23
Iliri, Rimljani, Bošnjaci 23
Crkva bosanska na Glasincu u srednjem vijeku i prelazak Bošnjana na islam 30
Najstariji autohtoni bošnjački rodovi na Glasincu 40
Bošnjački rodovi koji su se naselili na Glasinac 44
Porijeklo i doseljavanje pravoslavnog stanovništva na Glasincu 46
Ukmećivanje doseljenog pravoslavnog stanovništva i njegov položaj na Glasincu do 1878. godine 53
Romanijski i glasinački hajduci, počeci bošnjačkih stradanja 57
Osnovne karakteristike društveno-ekonomskog i političkog položaja glasinačkih Bošnjaka 1878.-1918. godine 73
Srpska nasilja na Glasincu 1918.-1919. godine, pljačka bošnjačke imovine. 79
Toponimska srbizacija Glasinca 82
Važniji glasinački geografski nazivi koji su krivotvoreni, izostavljeni, ili ucrtani u vojne karte na pogrešna mjesta 83
II. Bošnjački toponim sa Glasinca kojima je u vojnim kartama bivše JNA oduzeto slovo H 85
III. Srpski geografski nazivi ucrtani i zapisani u područja starih bošnjačkih sela koja su prikazana kao veće geografske oblasti 86
IV. Osnovni historijski i metodološki aspekti nasilja nad geografskom kartom Glasinca 92
V. Planina Gosina je bogumilska planina Gostinja 99
Banja stijena je Banova stijena 102
Osnovne karakteristike genocida nad Bošnjacima Glasinca 1941.-1945. godine 106
Uništavanje bošnjačkih grebalja na Glasincu 116
Bošnjačka mezarja na Glasincu 127

Glava druga
Genocid bad Bošnjacima općine Sokolac 1992. 129
Općina Sokolac i Glasinac u srpskim planovima agresije i genocida Bošnjaka 1992. godine 129
Lična karta općine Sokolac 130
Prvi četnički zločini na području općine Sokolac 136
Sokolački prosvjetni radnici - najveći četnički ekstremisti 138
Strategija genocida nad glasinačkim Bošnjacima 1992. godine 141
Sezona lova na Bošnjake 1992. godine 146
Koncentracioni logor u Sokocu 152

Logoraši u logoru Sokolac 153
Uvjeti u koncentracionom logoru u Sokocu 156
Žene u logoru u Sokocu 162
Fizička zlostavljanja logoraša 164
Logor u selu Čavarine - srednjovjekovni hajdučki kazamat 166
Genocid u Parževićima 1992. godine 172
Genocid u Parževićima za vrijeme Drugog svjetskog rata 173
Genocid u Parževićima 1992. godine 175

Glava treća
Genocid u Novoseocima 1992. godine 181
Stradanje Novoseoca za vrijeme Prvog svjetskog rata 183
Četnički zločini u Novoseocima za vrijeme Drugog svjetskog rata 184
Portret glasinačkog zločinca - Žarko Čiković Elez 188
Ekonomski genocid nad Bošnjacima Novoseoca 1918.-1992. 190
Prve posljedice agresije 194
Oduzimanje bošnjačkog naoružanja 195
Četničke oružane provokacije prije napada na selo 199
Kolektivno učešće i odgovornost glasinačkih Srba u pripremi genocida u Novoseocima 201
Dan D - sve komšije Srbi znali su i krili njegov početak 205
Težnja ka zločinu bez svjedoka, poruka Bošnjacima da tri dana ne idu u šumu 210
Napad 212
Ubistvo Devle Karić 214
Fizička zlostavljanja 217
Odvajanje radno sposobnih muškaraca od žena i djece, deportacija 220
Masakr 224
Žrtve genocida u Novoseocima 228
Prikrivanje zločina u Novoseocima 231
Lica za koja se sumnja da su počinili zločin u Novoseocima 238

Glava četvrta
Opljačkana i uništena materijalna Bošnjačka dobra u Novoseocima, Pavičićima, Parževićima i Nepravdićima u vrijeme genocida 1992. godine 245
Bošnjačka zemlja u privatnoj svojini u Novoseocima i Pavičićima 22. 9. 1992. godine i Parževićima 5. 8. 1992.godine 247
Javna bošnjačka dobra i prirodne rijetkosti na bošnjačkoj zemlji u Novoseocima, Pavičićima i Parževićima u vrijeme genocida 247
Zasadi na bošnjačkoj zemlji Novoseocima i Pavičićima 22. 9. 1992. godine i Parževićima 5.8.1992.godine 247
Gospodarskio objekti u Novoseocima i Pavičićima 22. 9. 1992. godine i Parževićima 5. 8. 1992. godine 248
Stočni fond, perad i pčele u Novoseocima i Pavičićima 22. 9. 1992. godine i Parževićima 5. 8. 1992. godine. 249

Stočarski prehrambeni proizvodi i vuna u Novoseocima i Pavićićima 22. 9. 1992. godine i Parževićima 5. 8. 1992.godine 249
Bošnjački nakit i novac koji su opljačkali u Novoseocima i Pavićićima 22. 9. 1992. g. i Parževićima 5. 8. 1992.godine 250
Bošnjačke knjige, umjetnine i rariteti u Novoseocima, Pavićićima i Parževićima u vrijeme genocida 250
Bošnjačka vozila u Novoseocima, Parževićima i Pavićićima u vrijeme genocida 251
Kućanski aparati i oprema u Novoseocima, Pavićićima i Parževićima u vrijeme genocida 252
Razne mašine i alati u Novoseocima, Pavićićima i Parževićima u vrijeme genocida 253
Bošnjački namještaj u Novoseocima, Pavićićima i Parževićima u vrijeme genocida 253
Prehrambeni proizvodi u Novoseocima, Pavićićima i Parževićima u vrijeme genocida 255
Neke kućne potrepštine u Novoseocima i Pavićićima 22. 9. 1992. godine i Parževićima 5. 8. 1992.godine 256
Sportska, kamp, muzička i kompjuterska oprema u Novoseocima, Pavićićima i Parževićima u vrijeme genocida 256
Razni alati i oprema u Novoseocima, Pavićićima i Parževićima u vrijeme genocida 257
Građevinski materijal i oprema u Novoseocima, Pavićićima i Parževićima u vrijeme genocida 258
Bošnjačka imovina iz Novoseoca, Pavićića i Parževića koja nije iskazana kroz tabele 260
Bošnjačka imovina u Nepravdićima u vrijeme genocida 261
Džamija u Novoseocima, džamijski inventar 22. 9. 1992. godine 262
Registar ličnih imena 267
Registar geografskih pojmova 279
Bilješka o autoru 288